

JATE
KIVETLESI GYUJTEMENY

HULYBEN
OLVASHATÓ

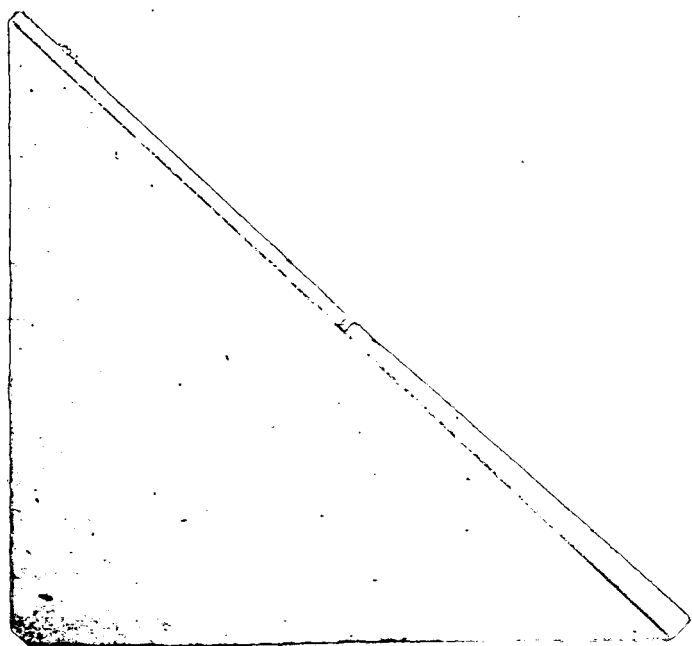
SZEGEDI NYÁRI EGYETEM

1987

MŰVELŐDÉSELMÉLET

16

JATE
EGYETEMI GYŰJTEMÉNY

HELYBEN
OLVASHATÓ

A 120524

MŰVELŐDÉS ÉS INNOVÁCIÓ

Szeged
1987

GYŰJTEMÉNY A TIT SZEGEDI XVI. MŰVELŐDÉSELMÉLETI NYÁRI EGYETEMÉNEK
ELŐADÁSAIBÓL

Kiadja
a TIT Csongrád megyei Szervezete

Lektorálták:
KÖNCZ JÁNOS
KUNSÁGI ELEMÉR

Szerkesztette:
BESENYI SÁNDOR

Kiadásért felelős:
VÁNTUS ISTVÁNNÉ

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001004357

A 120524

ISSN 0139-4118
ISBN 963 412 304 X

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Felelős kiadó: Dr. Rottler Ferenc főtítkár

88.2014 - TIT Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Dr. Préda Tibor
Formátum: A/5 - Terjedelem: 13,75 (A/5) ív - Példányszám: 350

MEGNYITÓ

A Csongrád Megyei Tanács, a TIT Megyei Elnöksége és a Nyári Egyetem intéző bizottsága nevében szeretettel köszöntöm Önöket a XVI. Művelődéstudományi Nyári Egyetem megnyitása alkalmából.

Örömmel látom, hogy a sorokban többen ülnek olyanok, akik már sok éve látogatják tanfolyamainkat. Köszönöm, hogy bizalmat előlegeztek az előadógárda által garantált színvonalnak.

Ebben az évben a hallgatók létszáma kevesebb a megszokottnál, pedig amikor a témát kiválasztottuk, azt hittük, hogy a kultúraelmélet, a gyakorló munka szempontjából az egyik legakutálisabb kérdésre szavaztunk. Most bennünk, házigazdáinkban, a tanfolyam szervezőiben van némi bizonytalanság: jól választottunk-e? De talán nem járok messze az igazságtól, ha a megcsappant érdeklődéseket a romló létviszonyokban, különösképpen a népművelők rossz anyagi helyzetében keresem.

Magam mélyen meg vagyok győződve a téma időszerűségéről, de él bennem némi keserűség - enyhítem a szót - aggodalom is. Megpróbálom ezt pontosan kifejezni. Ha a közművelődés és innováció, vagy még általánosabban fogalmazok: társadalmunk műveltségi viszonyai és az innováció közötti összefüggésekre gondolok, óhatatlanul Ady szavai jutnak az eszembe:

"Mi mindig mindenről elkészünk,
Mi biztosan messziről jövünk."

Az iparilag fejlett országokban több évtizedes múltat tekint vissza az innováció-kutatás. Termelési eredményeikből egyértelmű a következtetés: az oktatásban, szakmai képzésben már évtizedekkel ezelőtt felkészítették a társadalom tagjait, hogy innovatív személyekké váljanak.

Hazánkban néhány éve foglalkozunk az innováció problémáival, de az eredményt tekintve alig jutottunk előre. Pedig már a szó unos-untalan hangoztatott szólamná vált. Ezért is él bennem némi szkepszis.

Népünk történelmét Mohács óta végigkíséri az utolérési kényszer, amelyben kifejeződik közép-kelet európaiságunk és a megcélzott nyugati modernizációs modellek közötti áthidalhatatlan ellentmondás. Ezt az ellentmondást olykor drámaivá tette a magyar vezetők rossz politikája.

Valamikor a fényes szelek korában nemcsak énekeltünk, de hittük is, hogy "holnapra" megforgatjuk a világot. Pontosabban szólva, a szocialista országok közösségében le tudjuk dönteni az elmaradottság korlátait. Ma már látjuk, az út korántsem olyan egyenes, mint hittük: a félig megoldott, rosszul megoldott vagy meg nem oldott politikai-ideológiai-gazdasági problémák bonyolult szövedéke vesz bennünket körül.

Következetesebben végigvitt koncepciókra, Középkelet-Európa népeinek összehangoltabb, egymás problémáit jobban megértő lépéseire lenne szükség mint éltető közegre, hogy e kusza szövedéket át tudjuk vágni. A Szovjetunióban lezajló folyamatok megengedik annak feltételezését, hogy ilyen irányba haladunk, de az említett utolérési

kényszer ijesztő voltát most meghatványozza az idő, az elszalasztott idő. Gondolok itt a gazdasági reformfolyamat során előállott idővesztésekre. Arra, hogy nem tudtunk igazán időben és átütő erővel a tudományos és technikai forradalomhoz mint világfolyamathoz kapcsolódni. Ezért társadalmunk súlyos gazdasági válsággal küzd, amely mind drasztikusabban érezteti hatását az állampolgárok mindennapi életében.

Legyünk igazságosak: bajaink egyik forrása az új konzervatív politika térnyerése a tőkés világ fejlett országaiban, a maga diszkriminatív megnyilatkozásaival; és természetesen ettől nem elválaszthatóan a baloldali erők további polarizációja, térvesztése; a baloldali elmélet árapályos időszaka.

E bonyolult kérdések sorát azért hoztam szóba, mert meggyőződésem az is, hogy nyári egyetemünk választott témája messze túlmutat önmagán: gazdaságunk, társadalmunk egészének kell megújulni, beleértve a politikai intézményrendszert is ahhoz, hogy mostani helyzetünkön fordítani tudjunk. Ehhez ad programot a Központi Bizottság 1987. július 2-i állásfoglalása, és kapcsolódni kell nekünk is a kulturális nevelés teljes intézmény- és eszközrendszerével.

Köztudott, hogy a technikai fejlődés korszakában az innováció legfontosabb motorja a műszaki értelmiség, amely végrehajtója lehet a Berend T. Iván által joggal sürgetett technikai rezsimváltásnak. Egy interjúban ugyancsak ő nevezte ezt "a szocializmus és Magyarország igazi sorskérdésének".

De ne szűkítsük le az innovációt csupán a műszaki haladás területére. Tematikánk is a kultúra-fogalom tágabb

értelmezésén alapszik. Bizonyára mindannyian egyetértünk abban, hogy a társadalom tagjainak általános műveltsége, e műveltség minősége az innovativitás szempontjából meghatározó jelentőséggel bír. Alapvetőnek kell tekintenünk a felnövekvő generációkban a művelődés iránti belső késztetésből fakadó igény kialakítását.

Az iskola kis lépéseket tett ilyen irányba, perspektivikusan több biztató eredményről adhat számot. A közművelődés sajnos - részben önhibáján kívül - egyelőre holtponton van, vagy jószerivel keresi a helyét.

Talán nem irreális, ha azt mondom: művelődésünk egész intézményrendszere váltás előtt áll. Vagy megadatik számára minden feltétel a váltáshoz és képes lesz lépni, vagy jóvátehetetlenül konzerválja a mostani műveltségi viszonyokat, amelyek magukban hordják a társadalom és gazdaság minőségi visszalépésének veszélyeit.

Megnyitóm végére érve tisztelettel köszöntöm nyári egyetemünk előadóit, megköszönve, hogy elfogadták felkérésünket.

Kívánom valamennyi hallgatónak, kedves kollégáimnak, hogy töltsék hasznosan és kellemesen az elkövetkező nyolc napot Szegeden.

Ágh Attila:

KÖZMŰVELŐDÉS ÉS JÖVŐKÉP

Az elmúlt két évtizedben többször is radikálisan megváltozott a közművelődés helye és szerepe a közgondolkodásban és a társadalomtudományokban, mégpedig attól függően, hogy milyen volt az adott időszakban a domináns jövőkép, amely egységes gondolati és cselekvési mezőbe rendezte a művelődés mozzanatát. Ezért állítjuk rövid, tézisszerű áttekintésünk középpontjába a jövőkép rendező elvét, amelyre orientálódva az egyes fejlődési szakaszokban kialakul a tudományos-technikai fejlődés és a művelődés összefüggésrendszerének megítélése.

A paradigmák tánca

A hatvanas években, a boldog békeidőkben még lehetett a művelődés komplex társadalmi problematikáját a kultúraelmélet keretei között tárgyalni, illetve maga a kultúraelméleti megközelítés avagy paradigma éppenséggel egy optimista, dinamikus jövőképen alapult, s egyben annak egyik kifejtéséül és ideológiájául szolgált. A művelődési problematika kultúraelméleti paradigmája azon a feltevésen alapult, hogy a tudományos-technikai fejlődés kihívása nyomán

1. a művelődés terjedése szempontjából a társadalom homogén közeg, azaz az egyes alrendszerei felkészültek befogadására és az azzal járó transzformációra, csupán természetes tehetetlenségi erejük lassíthatja a folyamatot;

2. a művelődés társadalmi terjedése értelmében vett kulturforradalom, mint a mindennapiság forradalma egyben adekvátnan kifejezi az új termelési mód ökonómiáját, azaz pozitív visszacsatolások bővülő spirálja köti össze az emberi beruházás=művelődés folyamatait az objektív termelőerők fejlődésével, vagyis a változások döntő láncszeme a szubjektív termelőerő, maga a termelő ember forradalma.

Ez az optimista, kultúraelméleti paradigma a hetvenes évek közepére a tudományos-technikai forradalom (TTF) elméletévé és - hangsúlyozzuk a megkülönböztetést - ideológiájává érett.^{1/} A TTF elmélete azonban csak történelmi igazságként igazolódott, vagyis olyan összefüggésrendszerként, amelynek társadalmi realitást csak meghatározott történelmi szituáció (több fontos feltétel együttes megléte a társadalmi rendszerben) adhat. A TTF ideológiája pedig kifejezetten károsnak bizonyult, mert mindjobban elfedte azt a realitást, hogy a szubjektív termelőerő termelésében változatlanul az extenzív iparosítás körülményei domináltak. A "földhözragadt" körülmények között nemcsak a TTF rakétája nem gyulladt be, hanem még az intenzív fejlesztés repülőgépének szárnyalása sem kezdődött el, megmaradt a "maradékelv", azaz a költségvetésből a kultúrára szánt maradék összegekből való kelet-európai vonat-utazás, a szokott megkésettséggel.

A művelődésnek - oktatásnak, iskolázásnak - nálunk tehát mindenekelőtt "ökonómiája" volt, s ez tette ideológiává és optimista paradigmává. Felesleges utalnunk arra, hogy szűk szaktudományi értelemben ez a diszciplína ma is létezik és fejlődik, de a hetvenes évek optimizmusának elmúlásával a kijózanodás folyamata mindjobban leszakította a kultúraelméletről. A kijózanodás első lépcsőjeként a (köz)-művelődésnek "szociológiája" lett, vagyis felfedeztük,

hogy a társadalom rétegződik kulturális szempontból is, sőt éppenséggel így (a munkaerő össztársadalmi újratermelése) rétegződik igazán P. Bourdieu felfedezése, a réteggkulturák makacs újratermelődésére való rádőbbenés per-se időben már egybeesett az optimista kultúraelméleti paradigma jelentkezésével, márcsak azért is, mert mindkettő importból volt, mégis, társadalmi-társadalomtudományi paradigmaként inkább váltották egymást, mintsem kiegészítették és átfedték volna egymást. A szociológiai paradigma ugyanis (jelentkezése nagymértékben egybeesett a magyar társadalom ún. többdimenziós modelljének kidolgozásával, amely gátolja az egysíkú "két osztály és egy réteg" modellt) már legalább is félig pesszimista, tagadja a kultúraelméleti megközelítés optimizmusát a "homogén" társadalomról, de még mindig egy félig optimista elmélet is, amely a társadalmi újratermelési mechanizmus lényeges-radikális átalakításával és a társadalmi szerkezetváltással (új munkásosztály) elképzelhetővé teszi, hogy a (közel)-jövőben a kultúraelméleti paradigma mégiscsak életbe lép a szubjektív termelőerők forradalmával.^{2/}

Hasonlóképpen fél-optimista és fél-pesszimista a kultúraelmélet historikuma, történeti paradigmája. Ez is megőrizhetőnek tartja még a kultúraelméleti megközelítést, de annak másik előfeltevését, az adott történelmi szituáció meglétét kérdőjelezi meg, s formációelméleti-történetfilozófiai keretekbe helyezi azt. Magyarán a kérdés történelmi megközelítésben úgy vetődik fel, hogy milyen történelmi szituációkban készül a társadalom kultúrforradalomra, illetve milyen szituációkban válik a társadalom vezető - s egyben kompenzáló - ideológiájává a kultúra fogalma. (Kant és Schiller szűk, emelkedett, "szent" kultúra fogalma kézenfekvő példa a német megtorpanásra és a kultúrforradalom jelszavának kompenzativ jellegére.) A közművelődésnek ez a "historikuma", sőt "historiográfiája" mindjobban

egybeesett a centrum-periféria, Nyugat és Kelet viszonya Európában kérdésfelvetésével, majd az európai fejlődés "három" régiójának kérdésével, a magyar fejlődés közép-európai szituálásával, amely globális modellek felé is továbbvezet, de a magyar fejlődésbe való bezárkózás veszélyét is magában hordja saját történelmi útunk egyediségének köldöknéző szemléletével.^{3/}

Újból felesleges emlegetni, hogy a művelődésnek ez a szociológiája és histórikuma változatlanul szerves és egyre hangsúlyosabb része a magyar társadalomtudományoknak, de "történelmi szerepén" a paradigmák váltásában már túl van. Fájó felismerésekből objektív diszciplinákká léptek vissza, hiszen a nyolcvanas évtized elejétől, s mindinkább a közepétől a művelődés "politológiája" tölti be a vezető paradigma szerepét. A kérdésfelvetés manapság nagyon is "weberi": Miért van az, hogy a társadalom szociális-politikai intézményrendszere annyira ellenáll a változásoknak, jelesül a művelődés össztársadalmi rendszere reformjának, miért innováció-ellenes és miért nem innováció-konform (vagy innováció-barát) a mai magyar társadalom?

Társadalmi távlatvesztés és művelődés

A kultúraelméleti, a szociológiai és a histórikus paradigmának jövőképe volt, a politikaelméleti paradigmának a művelődés megközelítésében inkább jelenképe van. Sokkal makacsabbul, egyre csak arra kérdez rá, hogy

- miért nem megy át a jelen a jövőbe,
- miért nem válaszolunk a tudományos-technikai fejlődés kihívására,
- miért halasztódik az átfogó, komplex társadalmi reform, s annak magja, a politikai modernizáció.

A jövőkép jelenképpé redukálásának, mint távlatvesztésnek nyilvánvaló, kézzelfogható oka van: a fejlődés megtorpanása a hetvenes évek végén, s még súlyosabban a nyolcvanas évek közepén és a velejáró távlatvesztés, azaz a jövő mint minőségileg új, fejlettebb társadalmi állapot időleges eltűnése a társadalmi horizontról.

A jelen megértésének igénye most is a múltba vezetett vissza. Nem példát említek, hanem a távlatvesztésnek a központi mozzanatát, az innovatív-kreatív, értelmiségi és bonyolult munka fokozatos leértékelődését, anyagi és erkölcsi elismerésének radikális csökkenését, amelyet tucatnyi feldolgozás részletesen tárgyal. Ha ennek okaira választ akarunk adni, nem a bérezés problémáival kell foglalkoznunk, hanem az egész szocialista modernizációs folyamat jellegével. Berend I. Iván és Kulcsár Kálmán nyomán ezt a kérdéskört úgy próbáltam tárgyalni, mint a szocialista modernizáció belső ellentmondásainak kérdését, vagyis nem arról van szó, hogy extenzíven fejlődött társadalmunk, s bizonyos dolgok megoldásához még nem jutott el, hanem éppen ellenkezőleg arról, hogy magunk teremtettük meg és halmoztuk fel a modernizáció belső akadályait, s ezek jelentkeznek a legkiélezettebb formában a művelődés ellentmondásrendszerében is. Egészében véve nemcsak a gazdaságban, hanem egész társadalmi-politikai rendszerünkben nem tudtunk túlélni az extenzív fejlődés logikáján - sőt, a hetvenes években több ponton visszaerősítettük azt - és így a nyolcvanas évek második felére mindjobban önmagunk által emelt falakkal találjuk körbevéve magunkat.⁵⁷

Most már egy jóval alacsonyabb szinten, de ugyanahhoz a problematikához tértünk vissza, amelyet a TTF kapcsán mindnyájan nagyon jól ismerünk és számos feldolgozásban megtalálhatunk: az emberi tényező szerepéhez. Azért alacsonyabb szinten, mert ez már nem a szubjektív termelőerők

olyan formációelméleti szintre emelt forradalmaként jelenik meg, amely a szocialista formáció legsajátabb, sui generis alapjaként a kapitalizmussal szembeni fölényét bizonyítja és realizálja a közeljövőben, hanem az emberi tényező olyan "praktikus" felhasználásaként a termelésben, amely megállíthatja az adósságokkal túlterhelt, természeti adottságokkal-forrásokkal gyengén ellátott kis ország, hazánk további lecsúszását a nemzetek rangsorában, és előtérbe állíthatja komparatív előnyét, a képzett és rugalmas munkaerőt, az emberek tehetségét és szorgalmát, mint az egyetlen "tőkét", amellyel - legalábbis potenciálisan - rendelkezünk. A távlatvesztésből csak így lehet perspektíva, ha szűkebb horizonton is, csak így lehet legalább egy megtépzott és szegyenlős optimizmus. A művelődés problematikája, kínzó ellentmondásai és sürgető megújításának szükségessége újra napirenden van, sőt, mondhatni, divatba jött. Nagy megrázkódtatás kellett hozzá, de a műszaki fejlesztés "éke", mint a művelődés hadjáratának elitcsapata már a politikai döntés szintjéig is eljutott (1986 decemberi KB határozat). A lemaradás tényei és a megújulás szükségessége már olyan nyilvánvalóak, hogy az egyik nagyüzemünk munkásai nyilvánosan megszavazták, hogy a gyár műszaki értelmiségi gárdája kapjon kiemelt bérfejlesztést. A lelassulás ördögi köreit áttörni valóban csak itt lehet. ^{6/}

Termelő ember és civil társadalom a nyolcvanas években

A műszaki fejlesztés, tudományos haladás és közművelődés három viszonylag önálló kérdés, amelynek közös gyökere a társadalmi innovációra való képesség, de a társadalom csak úgy teremthet innovációs láncokat magában, ha saját innovációjára, azaz a legszélesebb értelemben vett társadalmi reformra is képes. A tudomány, a technika és a művelődés három önálló társadalmi szféra, amelynek saját meg-

újulása egy meghatározott pontig függetleníthető egymástól, önálló ökonómiája és szociológiája van, de éppúgy nyilvánvaló, hogy stratégiaileg, hosszabb távon szorosan és szervesen összefüggnek, ahogy ezt nemcsak Japán és Nyugat-Németország, hanem éppen Finnország példája is mutatja. Amikor a társadalom képessé válik az általános innovációra, akkor jön létre az önfenntartó fejlődés állapota, vagyis a három, viszonylag önálló mozzanat szoros összefüggésbe kerül egymással. Ezt a hosszútávú célt nálunk csak a rövidtávú fejlesztés szigorú és mozzanatokra bontott logikáján keresztül lehet elérni. Vagyis a kérdés konkrétan úgy vetődik fel: hogyan néz ki a termelő ember problematikája a nyolcvanas évek második felében?⁷⁷

A "lineáris restrikció" káros hatásáról meggyőztek már bennünket a nyolcvanas évek tapasztalatai, hiszen egyre szűkülő köröket indít be ("restrikciós spirális"), de az nyilvánvaló, hogy a gazdasági szigor-politika a társadalmi tényezők, szférák és mozzanatok egész rendszerével szemben minden eddiginél erőteljesebben kell érvényesítse a szelektív fejlesztés elvét. Az emberi tényező fejlesztését, az emberi beruházást az új helyzetben korántsem értelmezhetjük olyan nagyvonalúan, mint a hetvenes évek közepén tettük a TIF logikája szerint, hanem magánaművelődésen belül kell megtalálni azokat a döntő, kritikus pontokat, ahol a beruházás optimális, vagyis beindítja a fejlődés bővülő köreit vagy legalábbis megállítja a lemaradást. Ezért megkíséreltem egy olyan modellt felvázolni, amely differenciált egységként kezeli az egész kulturális szférát, s lehetővé teszi az áttörési pontok kijelölését és világos elhatárolását. Elválasztottam egymástól a termelési kultúra és a társadalmi-politikai kultúra alrendszereit, s azokon belül a "kemény" és a "lágý", azaz az objektív-intézményi és szubjektív-személyi formákat. Ezzel lehetővé válik a kultúraelmélet "ökonómiájához" való

olyan visszatérés, amely már tartalmazza annak "szociológiája" és "politológiája" csatlakozási pontjait is, s a korai szocializmus horizontjának felvázolásával, egyben számol annak "historikumával" is.

Az elmúlt egy esztendő történelmi tapasztalatai, az újabbleletű viták - beleértve a vonatkozó saját tanulmányom vitáját is - arról győzött meg, hogy a művelődés és az innováció érdemi kapcsolatának helyreállításához, mindkettő gyorsító hatásának bekapcsolásához, azaz a tudományos-technikai kihívás megválaszolásához mindenekelőtt a politikai intézményrendszer mélyreható reformja szükséges. Ez a szükségesség megmutatkozik tisztán gazdasági-társadalmi oldalról is, mint egy hosszútávú fejlesztési stratégiai szükségesség és annak politikai feltételrendszere^{8/}, de magának a politikai intézményrendszernek a belső logikája szempontjából is, mint a politika visszatársadalmasítása és a civil társadalom autonómiájának kibontakoztatásával az egész társadalom alapvető demokratizálása. A "kiművelt emberfők" a nyolcvanas évek végén már a demokratikus politikai kultúrában is kiművelt, azaz politikailag aktív emberfőket kell jelentsenek, csak ez vezethet a szűkebb értelemben vett művelődés gazdasági fejlődést gyorsító programjának beindulásához. A magyar civil társadalom a demokratizálás és a termelő energiák óriási tárházát hordozza magában, fel kell szabadítani ezeket a nagyrészt még szunnyadó energiákat a jelenlegi pangás megállítására és felszámolására, a jövőkép helyreállítására és egy új dinamikus fejlődés beindítására.^{9/}

Jegyzetek

- 1/ Ebben a rövid összefoglalásban nem tudok a hihetetlenül szerteágazó szakirodalomra utalni, csak annak egy-egy csomópontjára, illetve azon írásaimra, ahol azok egy-egy aspektusával részletesebben foglalkozom.
A TTF kérdésében a Tudományos-technikai forradalom és művelődés (Magvető, 1977.) című kötetemre és Thoma László: Esszé művelődéspolitikai gondolkodásunk alakulásáról (Kultúra és közösség 1985/6.) című, élesen kritikus hangvételű tanulmányára szeretnék utalni.
- 2/ A többdimenziós társadalmi modell kérdésében Kolosi Tamás, a munkaerő újratermelési mechanizmusa szempontjából Ferge Zsuzsa munkásságát tekintem alapvetőnek, de itt közelebbről nem akarok ezekre a kérdésekre kitérni.
- 3/ A kultúra histórikumát részletesen feldolgoztam az Egyenlőtlen fejlődés és nemzeti kultúra a harmadik világban (Kultúra és közösség 1982/3, 4.) című tanulmányomban.
- 4/ Ezt a "hamleti" kérdést Kulcsár Kálmán több tanulmányában is alaposan megvizsgálja, vö. pl. Társadalmi megújulás - politika-tudomány (Politika-Tudomány 1985/1.), s a legszélesebb értelemben vett innovációt a társadalmi reformmal kapcsolja össze, illetve azonosítja.
- 5/ A téma problematikáját és szakirodalmát a Szocializmus és modernizáció (Mozgó Világ 1986/8.) című írásomban foglaltam össze.
- 6/ Az innovatív-kreatív munka értékcsökkenésével több vita-forum is foglalkozott, az MTA vitáját illetően vö. Berend T. Iván: "Dolgozzunk rendesen! Haladjunk folyamatosan!" (Magyar Tudomány 1986/6.), a Társadalmi Szemle

vitáját ifj. Marosán György foglalta össze és zárta le: Az emberi tényező és fejlődésünk esélyei (Társadalmi Szemle 1986/3.).

- 7/ Az új helyzetnek megfelelő stratégiát megpróbáltam kialakítani a több fórumon is megvitatott Emberi tényezők és társadalmi fejlődés (Kultúra és közösség 1987/2.) című tanulmányomban.
- 8/ Vö. Inotai András: Reform és gazdasági stratégia (Mozgó Világ 1987/5.).
- 9/ Ezt a problematikát bővebben kifejtettem a Politikai reform és civil társadalom (Magyar Tudomány 1987/10.) című írásomban.

AZ INNOVÁCIÓ ÉS AZ EMBERI TÉNYEZŐ HAZÁNKBAN

Lassan közhellyé kezd válni, hogy Magyarországon a nehéz helyzeten való úrrá levés és a továbbfejlődés alapvető feltétele az emberi szorgalomban és tehetségben rejlő lehetőségek jobb kihasználása. Persze az ember, bármilyen jólképzett és munkára kondicionált legyen is, a két puszta kezével nem tud komoly teljesítményt elérni. A termeléshez felszerelés, energia, anyag és tartaléktőke szükséges, az ember mindezeket használja, kombinálja, fejleszti. A termelési tényezők összes volumene, optimális kombinációja és tökéletessége (fejlettségi szintje) együttesen mutatkozik meg a gazdaság hatékonyságában. Minél magasabb szintű a tényezők fejlettsége, minél közelebb áll kombinációjuk a csak térben és időben konkrétan meghatározható optimumhoz és - végül - ez az egész rendszer minél magasabb egyenszilárdságot mutat, annál nagyobb a lehetőség arra, hogy az adottságokból eredő maximális teljesítményt nyújtsa.

Természetes, hogy ilyen ideális állapot sehol sincs. Minden gazdálkodó egység (műhely, vállalat, népgazdaság) a termelői tényezők különböző jellegű aszimmetriával küszködik. Ezek az aszimmetriák egy ideális állapothoz képest rontják a működési hatásfokot. Az aszimmetriák egy részén szervezési-irányítási, ösztönzési, illetve fejlesztési-beruházási eszközökkel tudunk segíteni. Minél kisebb anyagi ráfordítás és minél rövidebb "technológiai" időigényű fejlesztés szükséges az aszimmetria kiküszöbölésé-

hez, annál hamarabb lép be a harmónikusabbá váló termelési tényező működésének áldásos hatása. Vannak azonban olyan adottságok, amelyek egy adott, zárt körön belül egyszerűen lehetetlenné teszik az aszimmetria kiküszöbölését. Ha ilyennel találkozunk vagy eleve számításba vesszük az adottság-szülte aszimmetria hatásfokrontó vonzatait, vagy pedig tágítjuk a rendszer határait: nyitottabbá válunk, munkamegosztást építünk ki más rendszerekkel.

Mindezt azért szükséges előre bocsátanom, mert hozzájárulhat a magyar gazdaság helyzetének és e helyzetet előidéző adottságoknak mélyebb megértéséhez. A magyar népgazdaság termelési-tényező garnitúrájának mindössze 15 százalékát teszik ki a természeti kincsek: ennek kétharmada, azaz összesen 10 pont (a 100-hoz képest) a termőföld és éghajlat, ami alapjában véve mezőgazdasági termékek, tehát főleg élelmiszerek létrehozására alkalmas (ez a 10 pont alkotja a természeti alapját idegenforgalmi adottságainknak is); mindössze 5 pont marad az összes ásványi eredetű energiahordozóra, illetve ipari alapanyagra. A nemzeti vagyon beruházott javakban megjelenő része 40 százalékpont, amelyből a közvetlen termelőeszközök aránya 18 százalékot tesz ki, a termelő infrastruktúráé 8 százalékpontot, s a maradék 14 pont a lakó- és középületekre marad. Más felosztásban: a beruházott vagyon 40 százalékpontjából mindössze 9 pontot tesz ki a "szerszámok" értéke, vagyis az összes gépek, berendezések, műszerek és járművek értéke. A harmadik, azaz az emberi tényező érték kifejezése ebben az összetételben 45 ponttal szerepel. Durván és megközelítőleg tehát a termelési tényezőink fele az emberi tényező.

Az emberi tényező értékben való kifejezése némi magyarázatra szorul. A szélesebb értelemben vett nemzeti vagyon becslésekor az emberi tényezőt olyan beruházás mértékének fogjuk fel, amely az ember munkaképzettségének ki-

fejlesztéséhez vált szükségessé. Ide sorolódik a család összes olyan kiadása, amely a gyermeknevelést szolgálja, valamint a társadalom minden olyan kiadása, amely ugyancsak arra fordítódik, hogy egy állampolgár munkaképessé válhasson. A családon belüli nevelési költségeket tehát kiegészítik az állam ehhez való anyagi hozzájárulásával, valamint a munkába állásig felmerülő egészségügyi, oktatási, nevelési stb. kiadásainkkal. E kiadások nagysága függ a családok tehetőségétől, ugyancsak az állam "tehetőségétől", valamint a munkába állásig eltelt időtől. Az ember aktív időszakának folyamán ez a munkaképességbe fektetett vagyon éppúgy amortizálódik, mint az állóeszközökbe fektetett vagyonérték. Szükség van tehát a folyamatos karbantartására, felújítására s az esetleges gyarapítására. Valójában ezek is hozzátartoznak az emberi tényező forintosított értékéhez, noha a fentebb említett adatok kiszámítása során ezt nem tudtam figyelembe venni.

Hangsúlyozni kell, hogy ez becslés. Képtelenség pontosan számba venni a munkaképesség létrehozását célzó költségeket, a munkaképesség "amortizációját" és így tovább. Másfelől mindazok a családi és állami költségek, amelyeket itt figyelembe veszünk, abban különböznek egy épület vagy gép létrehozásának költségétől, hogy nem egycélúak: ilyen módon felnevelt állampolgár nemcsak "termelési tényező", hanem ember is, a nevelési, képzési erőfeszítések nemcsak a munkaképességét gyarapítják, hanem egyben a szocializációját is megteremtik, ezek amortizálása nemcsak a társadalom számára hasznos munkában történik meg, hanem az egyéni életben is. Ugyanakkor a kettő egymástól elválaszthatatlan: nem hiszem, hogy valaha is külön lehet választani azokat a forintokat, amelyek a munkaerő létrejöttét segítik elő, azoktól, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egy ember sikeresen végig futhassa az életútját.

Ha tehát a társadalom mai aktív népességre fordított nevelési-képzési költségeit valamilyen elfogadható módon forintban fejezzük ki, az valamivel több mint az összes beruházott vagyon nettoértéke, és háromszorosa a természeti kincsek értékének. Megoszlását tekintve a 45 százalékpontból 8 pont a felsőfokú végzettségűek képzésére fordítódott, 23 pont a középfokúakéra (beleértve ebbe a szakmunkásokat is). A társadalom összvagyonának tehát 31 százaléka szakemberek agyába van befektetve. Ez azt je-

lenti, hogy az emberi tényező értékkifejezésének kb. kétharmada olyan emberek munkaképességébe rejlő vagyron, amely minőségi, bonyolult és több-kevesebb mértékben kreatív munkát tud produkálni.

Persze ezen adatok értékelésekor nagyon komolyan figyelembe kell venni egyfelől a szükségszerű pontatlanságokat, másfelől azt, hogy ezek pusztán mennyiségi adatok. Semmit nem mondanak a termelési tényezők minőségéről. Köztudomású, hogy a szakképzetlen munkaerő jelentős százaléka a 8 általános iskolát sem járta végig, ha valahogy igen, akkor rendkívül alacsony eredménnyel. Az is ismeretes, hogy a 23 százalékpontnyi, középfokú végzettségűek egy része az iskolai tanulmányai alapján kontraszelektálódó fiatalok közül kerül ki, másrészük értelmi képességében, illetve gyakorlottságában nem volna kivetni való, ugyanakkor a középiskola úgyszólván semmi használható szakmát nem ad a kezükbe. A szakmunkás képzésünkben is vannak igen komoly hiányosságok, akár a színvonalat, akár az elsajátított készségeket, akár a képzés szakmai összetételét nézzük. Bizonyos szempontból hasonló a helyzet a felsőoktatásban végzettek között is. Az emberi tényező értékének nagy hányada a nemzeti vagyronon belül tehát nem azt jelenti; minden minőségi (szakmai és társadalmi) szempontot kielégítő, jólképzett, fegyelmezett, magas fokon szocializált, aktív lakossággal rendelkezünk.Továbbá azt sem jelenti, hogy ezt a nagyjából 5 millió embert azon a szinten el tudjuk látni munkaeszközökkel, amilyen szinten ki vannak képezve. Már önmagában az adatokból is kitűnik, hogy a társadalmi vagyron 45 százalékával szemben, amely a szaktudást, a munkakészséget reprezentálja, csak 9 százalékpontnyi "szerszám" áll szemben. A "tudás egységre" jutó "munkaeszköz-egység"-értéke bizony elég alacsony. Ehhez számítsuk még hozzá azt, hogy az állóeszközök kihasználtsága is alacsony fokú, az iparban a műszakszám nem éri el a másfelet. Az adatok-

ban tehát igen világosan tükröződik az elmúlt 40 év iparosításának az a törekvése, hogy minden munkaképes állampolgár számára olyan munkaeszközöket biztosítson, amelyek segítségével meg tudja termelni saját létfenntartásának értékalapját, és hozzá tud járulni a felhalmozáshoz. Egy - egyelőre még előttünk lévő - intenzív iparfejlesztés eredményeképpen olyan helyzet fog kialakulni, amelyben az emberi tényező beruházási értékén belül eltolódik az arány a magasabban képzettek felé, a beruházott javak értékén belül pedig az egy főre jutó "szerszámérték" jelentősen meg fog emelkedni.

A másik szempont, amely szerint érdemes végiggondolni a hazai emberi tényezőket, az a munkakörök szakképzettség-igénye és a lakosság képzettsége közötti szimmetria, illetve aszimmetria mértéke.^{x/}

Az aktív keresők megoszlása szakmastruktúra és munkahelyi struktúra szerint 1983-ban (5x5-ös bontásban):

Állomány- csoport	Iskolai végz.	százalékban					Összes
		8 oszt.- nál kevesebb	8 oszt- tály	Szakmun- káképző	Közép- iskola	Felső- fokú	
Segédmunkás		4,8	6,4	1,7	0,6	0,1	13,6
Betanított munkás		6,1	15,9	2,5	2,1	0,1	26,7
Szakmunkás		1,6	9,5	13,9	4,8	0,1	29,9
Beosztott B, C							
Beosztott ü.v.d.		0,3	2,2	0,3	10,0	3,8	16,6
Vezetők, irányítók							
Beosztott A.		-	1,2	0,4	5,3	6,3	13,2
Összesen:		12,8	35,2	18,8	22,8	10,4	100,0

x/ Az idevonatkozó számításokat Pázmándi Gyula végezte el "A gazdasági fejlődés, szerkezetváltás, innováció összefüggései, különös tekintettel az emberi tényezőkre" c. tanulmányában.

A fenti táblázatban az oszlopok a képzettséget, a sorok pedig a beosztást bontják 5 kategóriára. A legképzetlenebb kategória, amely a 8 általánost sem végezte el. Az ennek megfelelő adekvát beosztás a segédmunkás szint. A 8 általánost elvégzettek kategóriája már alkalmas arra, hogy rövid kiképzést követően betanított munkásként dolgozzék. A képzettség és a beosztás követelménye tehát itt találkozik. A szakmunkásképzésen keresztülment munkaerő akkor van a helyén, ha szakmunkásként dolgozik. Az érett-ségizett munkaerő beosztott szellemi munkásként van a helyére téve, a főiskolát végzett pedig valamilyen vezető poszton dolgozik, akkor ha képzettségének megfelelő munkakört talál. A táblázatban ezeknek a "helyükön lévőknek" a százalékos adatai az aktív lakossághoz képest a mátrix átlója mentén található. Az átló adatainak összege 50,9 százalék, ami azt jelenti, hogy képzettségének megfelelő munkakörben dolgozhat valószínűleg az aktív lakosság fele. Az átló adatai fölötti adatok azokat az eseteket jellemzik, ahol a képzettség foka meghaladja a beosztás szintjét, ezek az emberek alacsonyabb rendű munkát végeznek annál, mint amire ki lettek képezve. Ez 22,2 százalék, s zöme egy fokozattal végez alacsonyabb munkát a képzettségi szintjénél. Az átló alattiak bonyolultabb feladatot kénytelenek ellátni képzettségük szintjénél. Ez 26,9 százalék.

Persze ez is igen elnagyolt, csak a tendencia jelzésére alkalmas becslés. Nem biztos, hogyha valaki, ha mondjuk mérnöki diplomával rendelkezik és mérnöki beosztásban is dolgozik, akkor automatikusan helyén van: lehet, hogy az illető igen tehetséges konstruktor, s üzemmérnökként kénytelen dolgozni. Ekkor érdemében az "alulfoglalkoztatottak" közé scrol, noha az ő adata az átlón fekvő százalékokat gyarapítja. Ha viszont a valahogyan megszerzett műegyetemi diplomája ellenére sem képes mérnöki szintű

munkát ellátni, és mégis valamilyen műszaki felsőfokú képzettséget igénylő munkakörben dolgozik, valójában a túlzottan pozícionált emberek között találja magát, noha adatai nem ezt mutatják. Továbbá, az utolsó oszlop utolsó előtti adata (beosztott szellemi munkát végző, főiskolai végzettségűek) viszonylag magas száma (3,8%) önmagában csak azt jelenti, hogy a fiatal diplomások jelentős része még nem érkezett el addig, hogy vezető posztra kerüljön.

Végeredményben e számítás csak arra hívja fel a figyelmet, hogy az aktív lakosság képzettsége és a tényleges munkavégzés képzettség-igénye között elég nagy szakadék van. Aki igénytelenebb munkakörben dolgozik, mint amilyen a szakképesítése, az a nevelésére-képzésére fordított beruházás jelentékeny részét akarva-akaratlanul elpazarolja, még akkor is, ha feltételezhető, hogy viszonylag egyszerű munkáját tökéletesebben, igényesebben végzi el, mint az, akinek a szakképzettsége éppen megfelel a munkahely követelményeinek. Aki viszont alacsonyabb szakképzettséggel rendelkezik munkahelyi posztjának követelményénél, az csak kivételes esetben - ha olyan "őstehetség-ről" van szó, aki a praxisban pótolni tudja az iskolában meg nem tanult ismeretek zömét - nem pazarolja azokat a társadalmi termelési tényezőket, valamint (ha vezető beosztású) a rábízott emberi tényezőt, amelyek fölött rendelkezik. Az tehát, hogy az aktív lakosság fele elég távol dolgozik a képzettségi színvonalától, önmagában olyan aszimmetria, amely a gazdaság emberi termelési tényezőinek hatásfokát minden bizonnyal érzékelhetően rontja.

Az a munka, amelyet az aktív lakosság elvégez, többféle követelményt támaszt az elvégzővel szemben. A minimális követelmény az, hogy az illető dolgozza végig normális intenzitással a törvényes munkaidejét, és tartsa

be a technológiai utasításokat, tehát ne fogyasszon több energiát és anyagot, mint amennyi technológiailag indokolt, ne vegye jobban igénybe a termelő berendezéseket, mint amennyire a hibátlan munkavégzéshez ez szükséges. S végül kulturáltan és fegyelmezetten működjék együtt azokkal a munkatársaival, akikkel a technológia összekapcsolja. Aki e szabályokat betartja, az olyan terméket termel, amelyek a termelőeszközök adott fejlettségi szintjén termelhetők, és olyan költséggel termeli, amilyen költséggel a meglévő technológiával, a meglévő szervezetben, a termék megtermelhető. A vezetésnek ezzel az emberrel egyénileg "nincs problémája": a vele való foglalkozás nem szív el energiát a termelés fejlesztése, szervezése elől. Ez az ember megbízható végrehajtó. A második lépcsőfok viszont az olyan "megbízható végrehajtót" jellemzi, aki fogékony az új iránt is: ez nem azt jelenti, hogy maga képes újat alkotni, hanem "csak" azt, hogy nem ragaszkodik körömszakadtáig a meglévő rutinhoz: hajlandó váltani, azaz új technológiai utasítások szerint dolgozni. Ez az ember még nem innovátor, de alkalmasabb alany innováció-barát termelési közeg számára, mint fentiekben jellemzett kollégája. A harmadik típus nemcsak fogékony az innováció átvételére, de apróbb ötletei is vannak több-kevesebb rendszerességgel. Ezek egyenként nem nagymértékű újítások, hanem kisebb jelentőségű változtatásokra irányulnak, akár a technológiában, akár a termékekben, akár pedig a termék realizálása területén. Ha a dolgozók jelentős hányada rendszeresen és nagy tömegben kezdeményezi ezeket az apró újításokat, mind a technológia, mind a termék, mind a realizálás olyan evolúciós jellegű fejlődésbe lendül, amely szervesen bele-torkollik a nagyobb méretű innovációba.

A negyedik kategóriába azok az emberek tartoznak, akik több-kevesebb rendszerességgel képesek nagyobb vál-

toztatásokat is kidolgozni, akár a technológián, akár a terméken, akár az adminisztratív-szervezési-információs területeken. Ez a réteg a szó legszorosabb értelmében vett kreatív, újító: de nagyon hangsúlyozom, hogy sikeres tevékenységük igen nagymértékben függ attól, hogy

- a műszaki-gazdasági fejlődés "ezer apró innováción" keresztüli evolúciós útja folyamattá, a gazdálkodás létformájává válik-e vagy sem;

- a dolgozók többségét kitevő "végrehajtó" létszám zöme partner-e az új eljárások és termékek termelésében vagy ezek ellenállásán keresztül kell utat törniük az innováció "revolúciós" szakaszában;

- az aktív lakosság még mindig jelentékeny hányadát kitevő (valószínűleg mindig is jelentősnek maradó) azon hányada, amelyik a legközvetlenebb kivitelező tevékenységet folytatja, áll-e a munkakultúra azon fokán, hogy felesleges veszteségek nélkül, kifogástalan kivitelezést végezzen.

Azon innovációs tevékenység tehát, amely mind a gyártási eljárásokban, mind a termékek területén a műszaki fejlődés "revolúciós" szakaszát képviseli (s amelyet a köznap-
pi szóhasználat és közfelfogás az innováció lényegének tart) valójában csak a jéghegy csúcsa: úgyszólván semmit sem ér el egy olyan közegben, amelyben hiányzik az ezer apró újítás reflexe, az újításra való fogékonyság és az emberi munkakultúra. Tehát: az innováció nem szelete, részortja, speciális területe a gazdaságnak, hanem alapvető működési formája.

Ma Magyarországon - durva becslésem szerint - az aktív lakosság mintegy 10-15 százaléka az, amely igen erős gazdasági kényszerrel és csak viszonylag hosszú idő alatt szoktatható rá arra, hogy az elemi munkakultúra követelményeinek megfeleljen. Ez nem azt jelenti sajnos, hogy a

80-85 százalék minden körülmények között megfelel ennek az elemi követelménynek, illetve a második-harmadik-negyedik kategóriába tartozik. Olyan körülmények között, amikor ez a 10-15 százaléknyi, a minimális feltételeknek sem megfelelő lakossági réteget semmi sem kényszeríti arra, hogy felemelkedjék legalább az első fokozatra. A munkakultúra eróziója elsősorban e 10-15 százalék gyarapodása felé mutat. Ha ez kiegészül olyan mechanizmusokkal, amelyek nem bátorítják az innovációt (sem az aprót, sem a nagyot), nem teszik a vállalat létérdekévé az innováció felkarolását, bevezetését, forgalmazását, akkor a harmadik-negyedik említett kategóriák eróziója is lefelé történik: a pusztá végrehajtói minőség felé morzsolódik le számuk, illetve a munkába lépő fiatal korosztályok kiválasztódása és életpálya-fejlődése a szürke közép-szer irányába mozdul el. Ez a folyamat Magyarországon észlelhető, eléggé előrehaladott állapotban van, és az utóbbi évek folyamán már kiritikus helyzetet hozott létre.

Próbáljuk összeilleszteni a két vizsgálati szempontot: az ország emberi-tényező-vagyona közép-európai viszonylatban nem jelentéktelen, bizonyos pontokon európai jelentőségű. Ugyanakkor színvonala nem ugorta még át a "közepes fejlettség" általános szintjét és meg lehetős belső aszimmetriákkal is terhelt. Szaktudás szempontjából "karbantartóssági állapota" elviselhető volna, a precíz és innovatív munkára való kondicionáltság szempontjából viszont rossz állapotban van és gyorsuló minőségi erózió figyelhető meg. Ez alapján véve gazdaságirányítási-szabályozási és nevelési-közserkölcsi kérdés. Termelési tényező értékeink kb. feléről van viszont szó, az egyetlen olyan potenciális vagyonunkról, amelyben komoly, nagyobb beruházás nélküli, megmozgatható tartalékaink vannak. Az emberi tényező nyugat-európai színvonalra való felemelése persze erősen beruházás-igényes. Az oktatás-nevelés

nagy fajlagos beruházás-igényű és e beruházások megtérülése sem gyors; ugyanakkor semmiféle más társadalmi termelő tényező befektetett, önmagában talán gyorsabb megtérülésnek látszó beruházás sem fordul termőre e nélkül az emberi tényezőt létrehozó és tökéletesítő beruházás nélkül. Ez a gazdaság és társadalom fejlesztési stratégiák egyik alapvető problémája, pontosabban: imperatívusza. A közlebbi jövőben, a kibontakozási programvariánsok kidolgozásakor és végrehajtásakor azonban azzal a szellemi tőkével kell gazdálkodnunk, ami látható vagy burkolt formában rendelkezésünkre áll. Becslésem szerint a magyar népgazdaság mai hatékonysági problémáinak minimum a fele áthidalható volna, a mai beruházott vagyonnal, egy olyan, az emberi szorgalom és tehetség tartalékainak felszínre hozását célzó komplex intézkedéssorozat segítségével, amely a rendelkezésre álló emberi tényezőben burkoltan bentlévő tartalékok kiaknázására volna orientálva. Egy ilyen gazdaságpolitika lehetséges változatai, eszközei, módjai bemutatása perszetúllépi ezen előadás kereteit.

POLITIKAI RENDSZER ÉS INNOVÁCIÓ

A cím egy kis magyarázatot igényel, bár úgy tűnik, hogy ma már polgárjogot nyert a politikai jelenségekkel kapcsolatban is az innováció - a megújulási képesség - vizsgálata. Ennek ellenére még van tennivalónk azért, hogy a politikai jelenségek kapcsán ugyanolyan természetességgel használjuk a megújulási képesség, az adaptációs képesség és az innováció fogalmát, mint a gazdasági szféra jelenségeivel kapcsolatban. Tapasztaljuk, hogy a politika és a politikai rendszer szerepe a társadalomban nemhogy csökkenne, hanem egyre inkább, sőt látványosan növekszik. A világtörténelem legpolitikusabb, leginkább politikai szempontok alapján szervezett és irányított társadalmában, a szocialista társadalomban pedig különösen nagy jelentősége van a politikai rendszer megújulási képességének, a politikai rendszer tanulási, alkalmazkodási kapacitásának. Amikor a politikai rendszer megújulási képességéről beszélünk, nem egyszerűen az egyik társadalmi alrendszerre, a politikára gondolunk csupán, hanem az egész társadalom reprodukciós mechanizmusát meghatározó tanulási és megújulási képességeire.

Az innováció fogalmát a hazai tudományos irodalomban többnyire szűkebb értelemben használják, értve ezen a gazdasági szférán belül valamilyen új jelenség, új módszer, új eljárás kidolgozását, bevezetését és ennek a visszaigazolását a piacon. Fontosnak tartom kiemelni azt, hogy az innovációhoz tartozik a visszaigazolás is, vagyis az, hogy a társadalom újként elismerje, intézményesítse az új el-

járást, termékét. A gazdasági szférában ez a visszaigazolás nagyon egyértelmű és elég könnyen követhető: a megvásárlással, a fogyasztói elfogadással, elfogadtatással. Úgy vélem azonban, hogy minden társadalmi alrendszer esetében felvethető a sajátos, speciális megújulási képesség vizsgálata, a kulturális szférában éppen úgy, mint a gazdaságiban vagy a szűkebb értelemben vett politikai szférában. Természetesen az innováció folyamata, lezajlása, mechanizmusa ezekben a társadalmi szférákban alapvetően más és más. A gazdaságban a fogyasztói magatartásból egyszerűen, elég világosan és egyértelműen kiolvasható egy új termék, egy új eljárás, egy új módszer elfogadottsága, társadalmi igénylése, visszaigazolása. A politikai életben egyáltalán nem ilyen könnyű a helyzet, mert hiszen kényszerített politikai megoldásokat, szervezeteket, irányítási formákat stb. is "vissza lehet igazoltatni", ugyanakkor igazán hatékony, a politikai rendszer fejlődése szempontjából progresszív és elfogadható jelenségek elé is gátat képes állítani a politikai intézményrendszer, avagy a politikai gondolkodás, esetleg a politikai hatalmi szerkezet és a hatalmi mechanizmus. Tehát egyáltalán nem olyan egyszerű, nem olyan világos és egyértelmű az innováció problematikája a politikai szférában.

A politikai rendszer összetevői és az innováció szintjei

A megújulás, az innováció folyamata tulajdonképpen a politikai rendszer minden egyes összetevőjére és elemére kiterjedhet. Így érintheti a politikai szervezetek rendszerét, a közösségeket, a döntési mechanizmust, a politikai kultúrát, az ideológiát, a politikai nyilvánosság szerkezetét stb. Rögtön le kell azonban szögeznünk: a politikai szervezetek változása önmagában nem jelent megújulást.

A megújulás, az innováció minden esetben valamilyen értékmérő alapján vizsgálható, tehát nem egyszerűen valami más-

nak a kialakulását jelenti, hanem a politikai rendszer által ellátandó feladatok magasabb szinten való megoldását. És hogy mi ez a magasabb szint, ehhez már ismételten és újból értékelemekhez, politikai értékmérőkhöz kell fordulni. Ebből a szempontból azokat a megoldásokat lehet politikai szempontból innovatívnak tekinteni, amelyek társadalmi elfogadottsága szélesebb, legitimitása nagyobb, az elfogadott politikai értékeknek jobban megfelelnek. Így pl., ha jobban megfelel a nyíltság, a sokféleség felszínre hozatala és megőrzése, a kollektivitás, az egyenlőség politikai értékeinek.

A szervezeti megújulás nagyon sokszor valódi tartalmi változás, de nagyon sokszor annak gátjaként vagy pótcselekvéseként jelenik meg.

A politikai rendszer innovativitását vizsgálhatjuk a döntési mechanizmusban vagy a hatalom szerkezetében is. A hatalom szerkezetében is az előbb elmondott, illetve csak példálózóan említett értékelemek alapján vizsgálható a hatalom működésének hatékonysága. A döntési mechanizmus hatékonysága és a döntési mechanizmus hatékonyságának a növekedése a politikai rendszer megújulását, adaptációs képességének a fokozását jelenti. De természetesen beszélhetünk a politikai rendszer esetében a politikai kultúra, a politikai tudati viszonyok átalakulásáról, mégpedig innovatív jellegű átalakításáról is. A politikai értékrendek leépülése és új értékrendek kialakulása során olyan új értékrendek intézményesülését és megszilárdulását figyelhetjük meg, amelyek a politikai rendszer hatékonyságát növelő szerepet töltenek be.

Általában elfogadott vélekedés, hogy az innovációnak különböző szintjei vannak a társadalomban. Egyrésztől beszélünk egyéni szintű innovációról, másrésztől a szervezetek

szintjén, harmadrészt a közösségek szintjén, negyedrészt a makrotársadalmi (össztársadalmi) szinten kialakuló innovációs folyamatokról. Ezeknek az innovációs szinteknek a kapcsolata, a köztük érvényesülő meghatározottsági viszony az egyik legbonyolultabb kérdéskör az innováció témakörében. Véleményem szerint a makrotársadalmi szint egészére jellemző innovációra orientáltság, a társadalmi reprodukció egészének innovációra való képessége meghatározó a szervezetek, a közösségek és az egyének innovatívítása, megújulási szabadságfoka szempontjából. A makrotársadalmi szinten innovációra orientált társadalmak jobban kamatoztatják az egyéni, a közösségi és a szervezeti szintű innovációs képességeket, tágabb mozgásteret biztosítanak a szervezetek, a közösségek és az egyének szintjén jelentkező innovációs tevékenységeknek.

Vannak más felfogások is a tudományos irodalomban, nevezetesen, hogy az egyéni megújulási képességektől függ a közösségek, a szervezetek és a makrotársadalmi szint megújulási képessége. Véleményem szerint a meghatározottsági viszony fordított, és ebből fakad az is, hogy milyen mozgásteret van a szervezeteknek, a közösségeknek és az egyéneknek az innovatív jellegű magatartások megjelenítésében, eredményes kifuttatásában és visszaigazoltatásában.

A politikai rendszer innovációs képessége során ugyanezeket a szinteket különböztetjük meg, és a meghatározottsági irány is ugyanaz, tehát nemcsak az innovatív jellegű szervezeti közösségi és egyéni magatartások kibontása, de akadályozása, visszafogása, zsákutcába terelése, blokkoló mechanizmusa is a társadalom által meghatározott.

Az innovációt befolyásoló társadalmi tényezők

Az innovációt elősegítő folyamatokban ugyanazok a társadalmi jelenségek hatnak, mint az innovációt akadályozó folyamatokban. Ez összefügg azzal, hogy az innovációs folyamatokról leválaszthatatlanok az érdekviszonyok, a hatalmi, a konkrét szervezeti és tudati viszonyok. Mindezek rendkívül erőteljes ösztönző szerepet tölthetnek be az innovatív tevékenység és folyamatok szempontjából, ám ugyanezek a viszonyok rendkívül erőteljes akadályozó szerepet is játszhatnak a társadalom megújulási folyamatai során.

Hogy melyik hatás érvényesül, az attól függ, hogy a társadalom egész reprodukciós mechanizmusában az innovációt elősegítő vagy akadályozó szempontok, mechanizmusok, folyamatok kerülnek-e előtérbe. A négy összetevőnek - vagyis az érdek-, a hatalmi, a szervezeti és a tudati viszonyok - a konkrét elemzésével tudunk választ adni arra, hogy bizonyos társadalmak miért inkább innovációra orientáltak, szemben a nem innovációra orientált társadalmakkal.

A társadalmi reprodukció innovatív jellegének a vizsgálata és elemzése a történettudományokban is eléggé közelebb került és elfogadott. Szűcs Jenő műveiben a társadalomnak két modelljét különbözteti meg ebből a szempontból. Lényegileg a XV. századtól az európai fejlődésben a társadalmak két történeti modelljét figyelhetjük meg, az egyik az ún. önfejlesztő társadalom, amelybe eleve beépülnek olyan struktúrák, olyan elemek, olyan intézmények, amelyek a társadalom kialakult intézményrendszerének a meghaladását célozzák, tudatosan működtetnek olyan elemeket, amelyek a megújulást hordozzák. Ezek a változás "békés technikái", amelyek strukturális változások nélkül képesek a rendszer tartalmi megújítására. Ezzel szemben az ún. nem önfejlesztő vagy stagnáló társadalmak a fennálló - gazdasági, poli-

तिकai, irányítási stb. - mechanizmusok konzerválása, erősítése irányába ható struktúrákat, intézményeket, gondolkodási módokat, eljárásokat építettek ki elsősorban. Az innovációs képesség alapján beszélhetünk tehát innovációra orientált társadalomtípusokról. Az innovációra nem orientált társadalom természetesen nem azt jelenti, hogy ezekben a társadalmakban nincs változás, fejlődés. Van, de hatékonysága és menete lassú, túl sok társadalmi energiát fogyaszt, és a megújulás felesleges akadályokba ütközik.

Ha a társadalmakat most a társadalmi-gazdasági alakulatoktól függetlenül a stagnálás, illetve az önmegújítás képessége, az innovációra orientáltság és az innovációra nem orientáltság dimenziójában nézzük, akkor többféle társadalomtípust különböztethetünk meg.

Az első csoportba tartoznak az ún. önmegsemmisítő társadalmi rendszerek, amelyek tulajdonképpen képtelenek a megújulásra, arra, hogy az új kihívásokra új módon válaszoljanak. Még a XX. század is mutatott fel ilyen önmegsemmisítő társadalmat. Persze az önmegsemmisülésig évek vagy akár évtizedek telhetnek el, és esetleg milliók életébe kerül az a néhány év. Gondoljunk csak a kambodzsai Pol-Pot-rendszerre, amely tipikus példája az önmegsemmisítő társadalomnak.

A társadalmak második típusába az ún. életképtelen rendszerek tartoznak, amelyeknek lenne ugyan esélyük arra, hogy megoldják történelmi feladataikat, de a kialakult intézményrendszer, a gazdasági, a politikai és egyéb intézmények működése inkább valószínűsíti azt, hogy az egyébként megoldható válságokra, kihívásokra nem találják meg a helyes válaszokat, évekre, évtizedekre stagnálásra kárhoztatva az adott társadalmat.

Tipológiánkban a következő társadalomtípus az életképes rendszerek köre, melyek megújulásra kész intézményrendszerük következtében nagy valószínűséggel képesek megőrizni életképességüket. Ezek a társadalmak sem mentesek a komoly társadalmi kihívásoktól, válságoktól, feszültségektől, de a válságokra, a feszültségekre és a kihívásokra hatékony válságelhárító, feszültségmegoldó mechanizmusokat építettek ki, amelyek nagy valószínűséggel működni is fognak és helyes válaszokat adnak.

Végül a társadalmak negyedik típusa, az önfejlesztő rendszer. Az önfejlesztő rendszerek azok a társadalomalakulatok, amelyek nemcsak választ tudnak adni az őket elérő kihívásokra, nemcsak képesek megőrizni, hanem növelni is tudják életképességüket. Sőt, leginkább az jellemzi ezeket a rendszereket, hogy a még előre nem látható feszültségekre, kihívásokra és válságokra is képesek felkészülni. Természetesen nem úgy, hogy előre tudják, mi lesz az, hanem úgy, hogy nemcsak a viszonylag előre látható válságok, feszültségek elhárításának a technikáját építik ki, hanem kiépítenek olyan technikákat is, amelyek viszonylag hatékonyan tudják fogadni a majdani válságokat, feszültségeket, problémákat, azokat, amelyeknek konkrét tartalmát nem lehet előre látni.

Az innováció nem egyszeri aktus és tevékenység, hanem folyamat. Elkerülhetetlenül konfliktusokkal terhelt, akár egy üzemi, akár a tágabb gazdaságirányítási szférában, akár a politikai vagy a kulturális területen vizsgáljuk.

A reform és az újítás minden esetben érdekellentétet, hatalmi ellenállásokat gerjeszt. Ez többé-kevésbé elfogadott, és nem is ennek az elfogadásával van általában gond, hanem azzal a ténnyel, hogy amennyiben az innováció csak konfliktusokon keresztül érvényesülhet bármilyen

társadalmi szférában, akkor a konfliktusokat felszínre hozó, kezelő és megoldó intézményeket, struktúrákat, mechanizmusokat, módszereket kell kidolgozni, felkészíteni a társadalmat valamilyen formában. Úgy vélem, hogy a mi társadalmunkban rendkívül alacsony szintű a szervezettek, a csoportok és az egyének konfliktustűrő képessége. Nem elegendő a konfliktusok elkerülhetetlenségét elismerni, a konfliktusok kezelésére alkalmas technikákat is ki kell dolgozni. Ebben az esetben a konfliktusok a társadalomban nem zavaró tényezők lesznek, amelyekre valamilyen módon a konfliktust visszafogó, a konfliktust lekerekítő módon kell válaszolni, hanem húzó, dinamizáló, előrevivő szerepet fognak betölteni a társadalmi folyamatokban.

A politikai rendszer adekvát innovációs folyamatai lényegileg hatékony politikai reformok sorozatából állnak, mégpedig demokratikus reformok sorozatából. Ebből következik, hogy a politikai rendszer demokratizálása, a hatalom szerkezetének demokratikus átalakítása nem egyszerűen a hatalom minőségének kérdése, hanem az egész társadalom reprodukciós mechanizmusát meghatározó jelentőségű ügy, a politikai rendszeren messze túlható és túlmutató jelentőségű feladat. Különösen azokban a társadalmakban, amelyekben a politikai szféra domináns, túlsúlyos szerepet tölt be a gazdasági, a kulturális, az oktatási és egyéb szférákban. A politikai szféra demokratizmusának erősítése, a demokratikus reformok keretében önmagát megújító képességének a növelése az egész társadalmi szféra reprodukciós mechanizmusának a hatékonyságát növeli meg.

Joggal tehető fel az a kérdés, hogy melyek azok a demokratikus garanciák és intézmények, amelyek viszonylag hatékonyan képesek nemcsak elindítani, hanem intézményesíteni is a demokratikus reformokat. Úgy vélem, hogy a politikai rendszer megújulását lehetővé tevő elvek közül

feltétlenül ki kell emelni a demokrácia alapvető biztosítékait: a többség hatalmának érvényesítését, a kisebbség oltalmazását és a véleményeltérések tűrését. A politikai intézményrendszerek történetében az elmúlt évszázadok során sikerült kialakítani azokat a szervezeti megoldásokat, normatív garanciákat, intézményes eljárásokat, amelyek képesek megőrizni és biztosítani a többség elvének az érvényesülését és ugyanakkor a kisebbségek, a kisebbségi vélemények oltalmazását is, lehetővé téve a kisebbségi vélemények többségivé alakulását.

A fenti három elv mellett a megújulást elősegítő intézmény az alternatív információ-források igénybevétele-nek a lehetősége is, tehát az, hogy a döntési folyamatban ne csak a hivatalos döntéselőkészítő apparátus információ-forrása álljon rendelkezésre a döntési akaratokat kialakító demokratikus közeg számára. Maga a döntést előkészítő apparátus se csak egyetlen szervezet vagy intézményrendszer információjára támaszkodhasson, hanem mind az előkészítők, mind pedig a döntések által érintettek szabadon választhassák meg a döntéselőkészítés folyamatában az információs forrásokat. Megítélésem szerint ez rendkívüli mértékben megnöveli a döntéselőkészítés hatékonyságát, egyúttal pedig javítja a politikai hatalom innovációs képességét.

Végül, a politikai rendszer megújulását elősegítő garancia a döntéshozatali eljárás társadalmi ellenőrzése. A társadalmi ellenőrzés hatékony kiépítése és működése képes biztosítani a rossz döntések - vagy a korábbi jó döntések, amelyek egy idő után váltak rossz döntésekké - leggyorsabb korrekcióját.

A politikai rendszer innovációs képességét növelő mechanizmusok mellett természetesen vannak a politikai

rendszer innovációs képességét akadályozó tényezők is. Ennek végső alapja az, hogy a politikai hatalom "megengedheti magának", hogy ne tanuljon, mivel számára az eredmény a fontos és nem az, hogy milyen befektetéssel érte el az eredményt. Az eredmény elérése bármilyen nagy befektetés árán könnyen elvakulttá teszi a szervezetet, a politikai vezetést, sőt az egész politikai rendszer mintegy érzéketlenné válik a jövő és a jelen nagy problémái iránt. Ebben az esetben a politikai rendszert inkább csak a "múltja löki tovább", és belső inerciája rendkívüli módon felfokozódik. A politikai hatalom és akarat tanulása ebben az esetben könnyen válik patológikussá. Patológikus tanuláson azt értem, hogy az egyének, a szervezetek tanulási folyamatában olyan mechanizmusok érvényesülnek, amelyek inkább csökkentik, mint növelik a szervezet jövőbeni tanulási kapacitását. Az ilyen patológikus tanulás háttérében általában az áll, hogy a rendszer túlhangsúlyozza a múltat a jelennel és a jövővel szemben, túlbecsüli szűkebb környezetét a környezet teljes univerzumával szemben, valamint túlértékeli a jelenlegi kilátásokat a meglepetés, a változás lehetőségeivel szemben.

A társadalmi reprodukció tanulási képességét csökkentő tényezők. Ami most már bennünket, a mi társadalmunkat, a mai magyar valóságot illeti, a tanulási, döntési, innovációs folyamatokat nálunk lassítja a döntési folyamatok túlcentralizáltsága. Ugyancsak a tanulási, innovációs képességet csökkenti a túlzott szervezeti koncentráció. Egy ponton túl az innovációs képességet, a tanulási kapacitást nehezíti a társadalmi reprodukció redisztribúciós mechanizmusa is. Ezeknek a tényezőknek pedig mintegy következménye az érdekeltség hiánya az innovációs folyamatok továbbvitelében, illetve az innovációval járó konfliktusok vállalásában és megoldásában. Az innovációs képességek fejlődésének komoly akadálya a konfliktustűrő és

-kezelő intézmények hiánya is. Ugyancsak jelentős problémák okozója a hatáskörök nem kellő rögzítettsége, elosztásuk egyfajta sajátos zsákmányrendszere, amelyben egy személynek, egy szervezetnek nem annyi hatásköre van, mint amennyit a jogszabályok, a szervezeti-működési szabályok számára előírnak, hanem annyi, amennyit a hatalmi harcok keretében magához tud ragadni. Ennek következtében bizonyos pozíciókban lévő személyek formalizált hatáskörükénél jóval kiterjedtebb és nagyobb hatalommal rendelkeznek, míg mások sokkal kisebbel, mint amit a formalizált szabályok biztosítanak. A hatáskörök és a hatalmi erőviszonyok pedig állandóan átalakulnak a szervezetekben a személymozgások és a vezetőváltások kapcsán.

Az állandóan átalakuló hatáskörök és hatalmi erőviszonyok pedig a szervezetben dolgozók számára rendkívül felfokozott konformitási "kötelezettséget" írnak elő. A felfokozott igazodási kényszer következtében a stabilitás, a kontinuitás, a szakszerűség állandósága minden egyes vezetőváltásnál csorbát szenved. Úgy mondhatnók, hogy a szervezet elveszti az "emlékező tehetségét", és minden egyes vezetőváltással, a szervezet átalakításával a szakmai kérdéseknek egyfajta újratanulása kezdődik meg, és az új vezetőtől függ, hogy a szervezetben meglévő szak tudásból az új hatalmi konstellációban a vezető vagy az adott szervezet végül is mit fog hasznosítani és mit szorít háttérbe.

Az ismertetett okok következménye pedig az, hogy az intézményesült mechanizmusok következtében kialakul egy nagyon komoly, az innovációt akadályozó tudati tényező is. Az objektíválódott intézményrendszer, szervezeti mechanizmus és hatalmi erőkonstelláció meghatározott személyiségi elemek, meghatározott tulajdonságok, képességek és tudati elemek elterjedésének és hatásának kedvez, másokat viszont

rendre elhárít. Így pl. a konfliktusvállalásnak, a saját véleményhez való erős ragaszkodásnak, a saját vélemény melletti kiállásnak, a vitakultúra fejlődésének, az érvek összeszedésének stb. az egyik típusú intézményrendszer kedvez, míg a másik nem. Ezért bizonyos típusú személyiségi elemek és összetevők rendkívül könnyen, ellenállás nélkül terjednek és hatnak az adott szervezetben vagy az adott társadalomban, míg más típusú, elsősorban a reformer magatartással, az innovatív jellegű magatartással együtt járó, illetve azt feltételező személyi képességek szunnyadnak. Hangsúlyozni szeretném, hogy szunnyadnak, s nem arról van szó, hogy a társadalomban az innovációs képesség megszűnik, ha nem eléggé innovációra orientált a társadalmi berendezkedés. Egy más társadalmi struktúra, erősebben innovációra orientált szervezeti, hatalmi mechanizmus ugyanazoknak a személyeknek, ugyanazoknak a szervezeteknek, ugyanazoknak a közösségeknek a szellemi kapacitását nagyobb hatékonysággal képes a társadalmi reprodukciós folyamatokba beépíteni, és ezzel a társadalom tanulási, reagálási képességét megnövelni.

Reform és innováció

Reformfeltételek és reformkövetelmények

A társadalom politikai rendszere esetében a hatékony és adekvát innovációs folyamat nem más, mint a demokratikus reformoknak a sorozata. Tisztázni kell, hogy melyek azok a követelmények, amelyek jelentősen megnövelhetnék "itt és most" a magyar társadalom politikai rendszerének megújulási képességét, és ezen keresztül az egész társadalom megújulási és tanulási képességét.

Úgy vélem, hogy minden következetesen végiggondolt társadalmi reformnak van néhány olyan alapvető feltétele, amelyeknek ráadásul együttesen kell meglenniük. Vélemé-

nyem szerint legalább hat feltétel együttes meglétére van szükség a társadalom demokratikus folyamatainak az elindításához, az elindítás után a megújulás folyamatossá tételéhez.

Az első - és alapvető! - feltétel a társadalom megújulását jelentő reformok kibontakoztatása során egy koherens reformkoncepció kidolgozása. Mégpedig a gazdasági, a kulturális, a politikai szféra vagy tágabban a társadalom egészére vonatkozó elképzelés kidolgozására és elfogadtatására van szükség. Ennek hiánya vagy inkoherens volta már eleve illuzórikussá teszi a társadalomnak a reformok folyamatán keresztül hatékony megújulását.

A második feltétel a központi irányító apparátus reform elkötelezettsége. A reformelkötelezett központi irányító apparátus léte a mai társadalmakban elengedhetetlen. Bár nagy híve vagyok az alulról, az önkormányzatok és a közösségek autonóm mozgásán szerveződő reformfolyamatoknak, úgy vélem, hogy az igazán hatékony és történelmi távlatokban mérhető eredményességű társadalmi reformokat központi-lag kell irányítani. Ezért tartom alapvető feltételnek a központi irányító apparátus megingathatatlan reformelkötelezettségét.

A harmadik feltétel a reformot támogató "kritikus nagyságú" tömegbázis kialakulása. Hiába van meg az első két feltétel, ha nem sikerül a társadalom elegendő számú tagját demokratikus módon megszervezni, hogy a reformok mellett kiálljon, a reformokkal együtt járó konfliktusokat vállalja, végig is harcolja, és lendítő szerepet töltsön be a reformokkal szemben ható folyamatok ellenében. Ez a kritikus nagyságú tömeg nem feltétlenül a társadalom többsége. Szféránként és feladatonként konkrétan döntendő el, hogy a közösségek, illetve az egyének milyen nagyságú közegére

van szükség a reformok sikeres továbbviteléhez, a reformok részleges eredményeinek intézményesítéséhez.

Tudunk példát az elmúlt huszonöt év reformfolyamatainak történetéből, amikor megvolt az első két feltétel: a koherens reformkonceptió és a központi vezetés reform-elkötelezettsége, de a kritikus nagyságú tömegbázis hiányzott, és ezért nem tudott működni a nyomásgyakorló demokratikus tömegbázis, amelyik a reformfolyamatok konzekvens továbbvitelét biztosította volna. Hosszú időnek kellett eltelnie, illetve negatív tapasztalatoknak bekövetkeznie ahhoz, hogy a központi irányító apparátus reformelkötelezettsége és -hajlandósága nem kis részben személyi, vezetői változások révén megerősödjön.

A negyedik feltétel a reformerek, az újítók érdekeltté tétele a reformokban és a reformokkal együtt járó konfliktusok vállalásában. Pusztán tudati ráhatással, politikai agitációval vagy erkölcsi intelmekkel nem lehet elérni azt, hogy a reformokkal, a megújulással együtt járó konfliktusokat akár a gazdasági, akár a politikai szférában vagy pedig mikroközösségek szintjén valaki vállalja. Csak akkor várható el a konfliktusok vállalása, ha politikai, gazdasági, anyagi sikeresség, jó értelemben vett karrier, megdicsőülés, szakmai és egyéb siker kíséri a reformerek erőfeszítéseit.

Az ötödik feltétel az ellenállásra való tudatos felkészülés. Nem eléggé realista az a reformmozgalom, amely nem készül fel eleve arra, és nem teszi nyilvánvalóvá és nyíltá azt, hogy honnan, milyen szférából, milyen ellenható érdekeltiségi elemek, milyen hatalmi törekvések és elkötelezettségek alapján várható az ellenállás a reformokkal szemben.

S végül az utolsó feltétel (amely a társadalmi reformok sikerének szempontjából alapvető jelentőségű) a reformok intézményesítése. Nem elegendő az eredmények elérése és visszaigazolása, azokat szervezeti formákban, eljárásokban, mechanizmusokban, demokratikus intézményrendszerek és garanciák keretében intézményesíteni kell. Ha ez az intézményesítés nem következik be, akkor a reform eredményei bármikor megkérdőjelezhetők. A reform és megújulási folyamat visszaeshet egy korábbi, megelőző állapotába, és kénytelen lesz mintegy ismételni önmagát, mindig ugyanazon problémák ellen küzdve, ugyanazon célokat ismételve, miközben a reformok ellenfelei is már reformterminológiát használnak, nem vállalva a reformok nyílt elvetését.

Ezeknek a feltételeknek a megteremtése nem egyszerűen tudati kérdés, nem egyszerűen egyetértés kérdése, hanem azzal a sajátossággal bír, hogy ezeket a feltételeket is a politikai gyakorlat keretében, harcok, politikai mozgások révén lehet megteremtetni. Ezért az elsőrendű innovációs feladat a demokratikus megújuláshoz szükséges feltételek megteremtése.

A reformok és a reformcélkitűzések nem tértől és időtől független jelenségek, így a célok és a követelmények korhoz, társadalmi, politikai formációhoz, a realitásokhoz, egyszóval a történelmi szituációhoz kötöttek. A szocializmus magyarországi fejlődését figyelembe véve a társadalmi-történelmi szükségszerűségek és lehetőségek által megszabott kereteken belül érdemes és szükséges is előzetesen tisztázni azokat a követelményeket, amelyeknek körünk demokratikus reformmozgalma és folyamatai meg kell, hogy feleljenek.

Szocialista reformmozgalmunk jellegével kapcsolatos követelmények a következők:

a/ A demokratikus reformok irányítását és társadalmi szervezését a párt történelmi feladatként és politikai kötelességként vállalja. Ez természetesen feltételezi azt, hogy a párt apparátusa és vezetése nyitott legyen a reformok iránt, és képes legyen azok irányítására. Ez a feladat nem lehet idegen a kommunista párttól és annak vezetőitől.

b/ A reformcélkitűzések kidolgozása, elfogadtatása, végrehajtása és intézményesítése során biztosítani kell a reformmozgalmak demokratikus szerveződését, az ehhez szükséges feltételeket.

c/ A politikai nyilvánosságot és annak összetevőit (közvélemény, sajtó, tömegkommunikáció, egyesülések stb.) demokratikusan szerveződő és ellenőrző szerepet betöltő intézménnyé kell emelni.

d/ A reformok - a központi irányítás mellett - a közösségek és a helyi intézmények autonómiájára és demokratikus önkormányzatára támaszkodjanak.

e/ Olyan intézményrendszert kell kiépíteni a politikai reformok során, amely lehetővé teszi a közösségi érdekek integrálását, politikai képviselését, ütköztetését és a közösségek politikai akarátának érvényesítését a döntési folyamatokban.

f/ A társadalomban meglévő érdekek és vélemények sokféleségét toleráló intézményrendszert és garanciákat kell kiépíteni, ezáltal elősegítve a demokratikus politikai kultúra elterjedését és a politikai tevékenységet meghatározó érvényesülését.

g/ Az egyes társadalmi alrendszerek (politikai, gazdasági, kulturális, oktatási alrendszer) reformmozgalmait politikailag össze kell hangolni.

A demokratikus reformokkal szemben megfogalmazott igények részben tartalmi, részben formai követelmények. Nyilvánvaló azonban, hogy a tartalom csak neki megfelelő formában tud kibontakozni és érvényesülni, és a formai mozzanatok is tartalomként hatnak, tartalomká változnak kiépítésük után. Mindenesetre ezeknek a követelményeknek a konzekvens érvényesülése meghatározott tartalmat ad a reformfolyamatoknak, egyúttal el is határolja más típusú megoldásoktól. Úgy vélem, hogy a felsorolt követelmények adekvát formát és keretet adhatnak a szocialista demokrácia fejlesztéséhez, a politikai rendszer megújulásához.

TECHNICIZÁCIÓ ÉS A HUMÁNUM

Sajátos képi analógia kínálkozik a technicizációs-spirál ellentmondásos gazdasági-társadalmi tendenciájának érzékeltetésére.

Fellini "8 és 1/2" c. filmjének keretmotívuma: a konstruktivista látomás és a körülötte zajló népünne-pély dinamizált változata. A nagy csengő-bongó-fénylő-forgó konstrukció, mint egy óriási ringlispil, csábítja-vonzza magához az emberek közelítő csoportjait, családokat, barátokat. Akusztikus-vizuális-kinetikus látomás, a horizontot tágító szárnyalás ígérete és ígézete. Csálódka látvány. Mert íme, már nem is a szárnyalás vágya közelített a tüneményhez. A kíváncsi közelítés családi-egyéni autonómiáját elsodorja a látvány felé törő tömeg áramlása, majd átmenet nélkül magával ragadja az embereket egy röptető ikaruszi szárnyalásba és bénító zuhanásba. Hol van már a szabad szárnyalás ígérete és ígézete?! Fellini zenéje felgyorsul, felerősödik, szinte fájdalmasan. A közösségiség ünnepélyes, játékos körtáncából harsogó dionüszoszi kavargás és bénító technikai örvény lett.

Nem így vagyunk-e a tudományos-technikai haladás ígéretes szárnyalásával? Az elektronizált, kibernetizált, automatizált, robotizált világgal? Nem öncélú divathajszaka-e ez a versenyfutás a műszaki és tudományos haladás-sal? A '72 óta ránk szabadult verseny szörnyű frusztrációt keltett bennünk azzal, hogy felkészültségünket és termelékenységünket fájdalmasan leminősítette. Munkánk

leértékelődési lavinája, a megállíthatatlannak tűnő csere-arányromlás nyomán kettős új történelmi deficit szakadt ránk. Alighogy nagyjából ledolgoztuk örökölt történelmi lemaradásainkat, s kezdtünk lakályosabban, jobban élni, egy naponta növekvő műszaki-tudományos lemaradás válik mind nyilvánvalóbbá számunkra, és vele együtt egy már-már veszélyes pénzügyi deficit. Nemezetközi fizetési, külkereskedelmi, állami költségvetési és belső termelési-fogyasztási egyenlegünk felborulása. Mérlegeink nyomasztó passzívuma, amely már kikezdte konform stabilitásunkat is.

Kell nekünk ez a versenyfutás? Hisz mind mélyebb örvénybe sodor ez az ikaruszi szárnyalás-zuhanás.

A megalapozott és beköltözhető jövő helyett napjainkra a jövő kontóján vergődés jellemez bennünket. Rohánásunk egy előre felélt és mind távolodóbb jövő után helybenjárásnak bizonyult.

1984 vége óta, két és fél év alatt megkétszereződött netto adósságállományunk, az állami költségvetés egyensúlya úgy kibillent, hogy évek kemény munkája és sok-sok megszorítás kell a stabilizáláshoz.

Hát megéri ez az egész? Nem követi-e bumeráng-effektus ezt a nagy versenyfutást, a roppant áldozatokkal beszerezhető új technikát, a megújulás adóját? A struktúrák kényszerű átalakítását, százezrek hétköznapijainak felbolygatását? Csináljunk akkor is, ha nem lehet? - kérdezhetnénk.

Retorikainak hatnak ezek a kérdések, mert persze "navigare necesse est!", de menetközben is szükségünk van pontos helyzetmeghatározásra és -értékelésre éppen a továbbhaladás irányának és hogyanjának megválasztásához.

A világban végbemenő, felgyorsult nagy történelmi átalakulásban, valamint a magyar társadalom összetett és ellentmondásos gazdasági, termelési, műveltségi-képzettség szerkezetében együttesen kereshetünk támpontokat helyzetértékelésünkhöz.

Merre mozog ez a világ és hogy mozgunk vele mi? A tudományos és műszaki haladás "áldás vagy átok"^{1/} ebben a gazdasági-társadalmi folyamatban? A legnagyobb kockázat, ha nem akarunk szembenézni a jövővel. De milyen ez a jövővel terhes jelen?

Drámai antinómiák, mélyülő szakadékok jellemzik világunkat.

- Hisz kozmikus ma már a védelmünk és kozmikus a védtelenségünk.

- Titáni uralmat teremtettünk a dolgok-folyamatok felett, de egyben teremtményeink foglyaivá is váltunk.

- A bőség hús és vajhegyei eltakarják az éhezők millióit.

- Heringvárosokba zsúfolódunk, s ma mind hosszabb "az út lélektől lélekig".

- A kultúra gazdagon terített svédasztala mellett a szellemi-kommerszek generálszószát kanalizgatjuk hétről hétre, krimiről krimire.

- Az emberi képességek csodái mellett sokasodnak a személyiségüket elveszelytő önpusztítók, a neurózis, a drog, az alkohol áldozatai.

Valóságos végletek ezek, a valóság végletei.

Mégis, mi sem áll távolabb tőlünk, mint a társadalmi mozgás ilyen merev, antinómikus megragadása, az igazi társadalmi tendenciákat - okokat és okozatokat, a meghatározókat és a következményeket, a folyamatokat és az összetevőket -, a genezis folyamatát elfedő fatalista pesszimizmus.

Új jelenségeink és történéseink elemzéséhez, a technizáció emberi-társadalmi tartalmának és ellentmondásos következményeinek vázlatos megragadásához, értelmezéséhez Lukács György segítségét vesszük igénybe, aki a társadalmi lét dinamikus felépítésében és történelmi előrehaladásában három egymásba kapcsolódó alaptendenciát emelt ki.

"Az elsődleges mozzanat - írja - a munkatermelékenység szakadatlan növekedése, ami mindinkább csökkenti a reprodukcióhoz társadalmilag szükséges munkát, bármennyire megnövekedjenek is minden vonatkozásban a fogyasztási szükségletek...

A második tendenciát Marx nyomatékosan a természeti korlátok visszaszorításában jelölte meg...

A harmadik tendencia, az eredetileg kisebb társadalmi csoportok integrációja, amely végső soron az egységes emberi nem tényéhez vezet... És noha a világpiac, az emberiség egységes nembeliségének gazdasági alapja, mindmáig igen ellentmondásos formákban mutatkozott meg, hiszen az egyes csoportok között először inkább kiélezi, mintsem csökkenti vagy éppenséggel megszünteti az ellentéteket, de éppen ezáltal, azoknak a valóságos kölcsönhatásoknak a következtében, amelyek még az egyes emberek életébe is beleszólnak, a jelenkor társadalmi létének fontos mozzanatává vált."^{2/}

Hogyan jelentkeznek ezek a nagy történelmi tendenciák napjainkban? És mi a helyzet nálunk?

A termelékenység javításának szűk keresztmetszetei

Mind egyértelműbb, hogy a gépi nagyipari termelés történelmi kiépülése után az új tudományos felismerések gyakorlati alkalmazásával a termelőmunka fejlődésének új korszaka bontakozik ki, a kibernetizált és automatizált ter-

melés. Átalakítja a termelési folyamat minden összetevőjét és egészét, de a társadalmi létezés infrastrukturális feltételrendszerét, valamint a közösségi, családi és egyéni életmódot is.

Az új típusú technikákkal és technológiákkal új típusú emberi képességek tárgyasulnak és szerveződnek alkotó folyamatokká, hatványozódnak meg korábbi képességtípusok, és sosemvolt új képességformák is születnek. A képességekkel kölcsönhatásban, azok reciprokaként tárgyakban és kielégítési módjukban átprogramozódnak az emberi szükségletek, és új szükségletformák keletkeznek. Átalakul a fogyasztási szerkezet. A technostruktúra, a használati értékek új humanizált rendszere épül az egyének és a társadalmi csoportok köré, a régi típusú szükségletek új típusú kielégítését diktálják, és sosemlátott új szükségleteket is teremtenek. A tudomány és technika vívmányai a civilizatórikus emberi létezés új minőségét ígérnek és teremtik meg. De új felkészültséget, modern szakmai és általános ismereteket, új típusú tevékenységet követelnek és diktálnak, az anyagi és szellemi termelő-alkotó-fogyasztó-használó tevékenység minőségi átalakítását teszik lehetővé.

Ezek a csak igen elnagyoltan jelzett átalakulások drámai kihívásként érintik a mai magyar társadalmat. Kihívásként, de közvetlen hatásrendszerként is, mert a világgazdasági folyamatokhoz kapcsolódó tevékenységcserénk révén ezen az új mértéken méri a mi teljesítményünket is. Termékkínálatunk mind anakronisztikusabbá válik egy ilyen változó szükségletrendszer számára. Ez a változó világ már nem igazolja vissza teljesítményünket, leértékeli termékeinket.

A mi anyagi termelőkapacitásunk gazdaságossági és termelékenységi színvonalát tekintve roppant heterogén és elmentmondásos. Avitt technikák és technológiák, alacsony hatékonyságú termelési feltételek együtt találhatók korszerűbb eszközrendszerekkel. A már halaszthatatlanná vált struktúramódosítás egyszerre sürgeti a technikai-technológiai megújulást, a szervezeti-intézményi, munkaszervezési és gazdálkodási korszerűsítést,^{3/} mind pedig a munkaerő-struktúra alapvető átcsoportosítását, át- és továbbképzését.^{4/}

Általános és szakmai képzettségét, munkakultúráját tekintve jelenlegi munkaerőstruktúránk az extenzív jellegű termelési és képzési szakasz terméke és tükré.

Fontos, de (eleddig igen vitatható ideológiai és politikai megfontolásból) nem hangsúlyozott új vonás a társadalmi átrétegződési folyamatokban, hogy már 1975-ben tetőzött az ipari foglalkoztatottak arányának-számának növekedése a magyar társadalmi szerkezetben, s azóta pedig évente egy, illetve két százalékkal csökken. Új - nálunk gyéren vizsgált - társadalmi területekre, az ún. terciér szférára csoportosul át hazánkban is a munkaerő mind számottevőbb hányada. A "gyári szocializmus" koncepcióján, a nagyüzemi munkásság túlideologizált megközelítésén csorbák mutatkoznak. Különösen problematikus ez az idealizáló álláspont, mert túlhomogenizálja a munkásosztályról alkotott képet, elfedi szakképzettségi, általános felkészültségi, munkaerkölcsi és mentalitási különbségeit, az általános követelményekkel szembeni beállítottságuk igen nagy eltéréseit. Érzéketlenné tesz az ipar technikai-technológiai, szervezeti és intézményrendszeri, valamint munkaerő-struktúrájának aránytalanságaival, belső feszültségeivel szemben. Legitimálja a gazdaságtalan, veszteséges és korszerűtlen tevékenységek társadalmi tákolásának gyakorlatát.

Megmerevedett és avitt struktúrákat konzervál, fékezi az olyannyira szükséges reagálást a világgazdasági átrendeződésekre.

Az iparban dolgozó fizikai dolgozók mintegy 45 százaléka rendelkezik csak szakmunkás végzettséggel, azaz 55 százaléuk nem. Majd 40 százalékos még most is a betanított munkások aránya, s bár 1970 óta felére csökkent, még most is igen magas (kb. 13%) a hórukk-emberek, a segédmunkások hányada. Az iskolázottsági szint - az újabb évfázatok körében mind általánosabbá váló középszintű (szakmunkás, szakközépiskolai, gimnáziumi) végzettség révén számottevően javult az elmúlt másfél évtizedben -, de még mindig nem sokkal megnyugtatóbb.

A termelés intenzív fejlesztése számára - láthatóan - nem csupán a forrásinség, a technikai-technológiai váltás nehézségei jelentenek akadályokat, hanem a munkaerő szakmai és kulturális színvonala, felkészültségi hiányosságai is szűk keresztmetszetet nyújtanak.

A társadalmi fejlődés új feladatainak megvalósításához szükséges társadalmi-politikai bázis megteremtéséhez, szervezéséhez, mozgósításához látnunk kell ezeket a szűk keresztmetszeteket, s feloldásuk elengedhetetlen és bonyolult tennivalóit is. A szükségessé váló új személyiségjegyek: minőségi munkavégzés, kezdeményező készség, kooperabilitás, vállalkozói mentalitás, közgazdasági érzékenység és tájékozottság mind általánosabbá tétele új feladatokat ad a képzés, a művelődés, munkahelyi és munkahelyközi át- és továbbképzés számára. A képzés minősége, korszerűsége és alkalmazhatósága alapvető követelménnyé vált napjainkra. Az általános és a szakképzési rendszer újragondolásának és továbbfejlesztésének^{5/} fontosságát nem homályosíthatják el aktuális gazdaságpolitikai és társadalompolitikai teendőink sem. A kultúra és a gazdaság egymásrautaltsága erősebb, mint valaha.

A magyar társadalom "kritikus tömege" a (legfeljebb!) középszintű végzettségű szellemi dolgozók 800 ezres tábora. Több mint 60 százalékuk dolgozik a gazdasági bürokrácia áttekinthetetlen útvesztőiben. Vizsgálatok sora leplezi le, hogy a mai termelési-gazdálkodási gyakorlat szükségleteinek ellátására sem igen alkalmas a jelenlegi anyaggazdálkodási, ügyviteli, adatgazdálkodási és szervezési gyakorlat.^{6/} A termelésszervezés és -gazdálkodás döntésszisztemének decentralizációja, valamint az információ-gazdálkodás új módjainak, rendszerének már lehetséges és sürgető meghonosítása minőségileg új feladatok elé állítja ezt a jelentős számú társadalmi réteget is. Az új követelményeknek csak nagyon alapos továbbképzéssel lesznek képesek megfelelni. Bebizonyosodott nálunk az elmúlt években, hogy az ügyviteltechnika és adatgazdálkodás technikai feltételrendszerének megteremtését is fékezi az emberi oldal nyomasztó alulképzettsége.

Korábbi előadásunkban és más írásainkban^{7/} is hangsúlyoztuk az értelmiségi alkotó munka szerepének-súlyának objektív felértékelődését az új viszonyok között. Ezúttal is csak arra utalunk, hogy veszélyes tékozlásnak bizonyult az elmúlt évek gyakorlata, amikor az immár 600 ezres értelmiségi réteg különböző csoportjainak alkotóerőit - parkoló-pályákon, vakvágányon tartásukkal - rosszul aknáztuk ki, illetve kényszerű jövedelemkiegészítésként arra kényszerülnek, hogy kvalifikátlanabb munkaformákban szétforgácsolják idejüket és önmagukat. Húzószerep, szakmai és általános értelmiségi funkciórendszerének módszeres, kezdeményező kibontakoztatása hárul erre a társadalmi rétegre. Az emberi értékek őrzésének, alkotó alkalmazásának, gazdagításának, átadásának sokrétű társadalmi feladata, amely új módon egészül ki a társadalmi-közösségi tevékenység szabályozásának, további demokratizálásának teendőivel.

Szinte valamennyi társadalmi réteget érint, láthatóan más-más módon, gyakran növekvő terhekkel és élesedő konfliktusokkal az a vajúddó átalakulás, amely a társadalmi fejlődés szükséges, de egyáltalán nem ellentmondás-mentes további szakaszában bontakoztatható ki.

A jelzett cserearányromlás nehezedő körülményei között és magas adósságszolgálati terheink miatt - várakozásaink és reményeink ellenére - még jóideig nem tudjuk biztosítani a szükséges munka és a többletmunka arányainak olyan módosítását, amely kedvezne a művelődési, továbbképzési tevékenység számára. Így a struktúraátalakítás képzési, átképzési, továbbképzési feladatai nagy egyéni és családi áldozatvállalással járnak majd. Az aktív korosztályok nemzedéki terhei - sajnos - nem csökkennek, hanem nőnek a jövőben, s ez az ismert súlyos mortalitási mutatók miatt újabb aggodalmak forrása.

A várt termelékenység-javító átalakulás nagy árat követel tőlünk.

A természeti korlátok visszaszorítása

A természeti folyamatok széles körének felismerése és felhasználása révén hatalmas, de sok vonatkozásban kétes értékű és veszedelmes uralomra tettünk szert a természeti korlátok visszaszorításában. Hihetetlen mélységeig hatolunk be a külső és belső természet titkaiba és avatkozunk be a természeti folyamatokba. Mikrofizikai, fizikai, kémiai, biokémiai, biofizikai, genetikai ismereteink, technikai, methodikai felkészültségünk révén elemi természeti folyamatokat írunk át. Miközben a bioszféra és technoszféra kölcsönhatásrendszerében újabb és újabb lehetőségek tárulnak fel a természet humanizálására, növekednek a veszélyek is.

A természeti erők felett szerzett emberi uralom kiszélesítésében olyan mértékig előreszaladtunk a természeti korlátok ledöntögetésében és visszaszorításában, hogy számos lépésünk már nem az emberi szabadság-szféra kiszélesítését, hanem ellenkezőleg, humanizált mozgásterületünk összeszűkítését eredményezi. Olyan visszajárárafordulását éljük át az emberi erők kiterjesztésének, amely már veszedelmes módon zsugorítja, pusztítja, redukálja életterünkét és lehetőségeinket. A korlátok ledöntésében határokhöz érkezünk, amelyek tudatos védelmével akadályozható meg az emberi önmegvalósítás és önkibontakozás átcsapása önpusztításba.

Megszerzett erőink és uralmunk fonákja, hogy egyetlen nemzedék sem avatkozott be olyan pusztító módon az ember és természet ősi, természetadta egyensúlyát biztosító folyamatokba, mint a miénk. Olyan pusztító erőket hoztunk létre, amelyek már nem csak egyéneket, ellenséges csoportokat-tömegeket, hanem egész fajunkat képesek elpusztítani. Azt a kultúrszférát, technoszférát és bioszférát, amely az evolúció megismételhetetlennek tűnő csodája.

A nukleáris veszedelem globális önmérsékletet, önkorlátozást, feltétlen, egymás biztonságában is érdekelt megegyezést követel. De lám, már nem csak a hadi eszközök, hanem a békés felhasználás is globális kontrollt, felelősebb emberi magatartást kíván.

Az atmoszféra, az óceánok, folyók, vizek, a termőföld iszonytató szennyezése, az erdők, növények, állatok, fajok veszélyeztetése-pusztítása kiáltó módon figyelmeztetnek a jelzett határookra.

De nem csak a külső természeti környezetet, hanem az ember bioszpszichikai struktúráját is veszélyek özöne fenyegeti: az alkohol, a drog, az öngyilkosság, a családok szét-

hullása, a mind összkonfortosabb önpusztítás különböző módjai. A féktelen pusztító ösztönök elszabadulására vall a terror, a vandalizmus, az erőszak kultusz, a kriminalizmus elburjánzása is.

Micsoda döbbenet! Az értelmes, alkotó emberi létezés lehetőségei talán a legnagyobbak történelmünkben, s vele szemben pedig hogy elhatalmasodik a semmivel sem azonosuló, önpusztító mindenttagadás.

A humánus tudatos képviselője, a természetet, emberi alkotást, a másik embert becsülő, oltalmazó, értékorientatív, a következményekkel felelős módon számoló emberi mentalitás kialakítása a művelődésre ma nagyobb feladatokat ró, mint korábban bármikor. A civilizatórikus felkészítés, az ismeretközlő-készségfejlesztő művelődés hatalmas muníciót kell, hogy átörökítsen ma már, a mindennapi kultúra, a természettudományi, a műszaki műveltség, a társadalomtudományi ismeretek, a művészeti-irodalmi értékek óriási együttesét, de talán még nagyobb feladattá vált az értékrendalakítás, az azonosulások kritikus-konstruktív rendjének kimunkálása az új nemzedékek mentalitásában. A szocializációs folyamatok hatásrendszere természetesen tágabb, összetettebb, ellentmondásosabb mint a mégoly felkészült és differenciált művelődés hatása. Az aufklérista attitűdök és reménykedések önmagukban persze nem csökkenthetik a társadalmi létezés ellentmondásosságát. Összetettebb társadalmi, politikai, erkölcsi aktivitást igényel örökségünk és lehetőségeink, természeti és társadalmi létfeltételeink tudatos védelme és megbecsülése. Az emberi-nembeli létezés reális lehetőségei és gyarló valósága között a mélyülő szakadék áthidalása összetett társadalmi feladat. De a művelődés nélkülözhetetlen híd, degradálhatatlan súlyú értékközvetítés, az individualizáció műhelye. Megfeleltetése korunk követelményeinek ma legalább olyan súlyú nemzedéki feladatunk, mint a

gazdaságpolitikai és társadalompolitikai átrendezés végbe-
vitele. Az innováció és a művelődés kapcsolatának további
gazdagítása és fejlesztése nélkül nem lehetséges társadal-
mi-gazdasági kibontakozás.

Interdependencia

Korunk társadalmi változásainak alapvető tendenciájává
vált a korábbi lokális-regionális elkülönülések feloldása,
egy planetáris szintű sokszálú-sokrétű globális összefüg-
gésrendszer^{8/} kialakulása a különböző társadalmi-gazdasá-
gi fejlettségű, politikai berendezkedésű, kulturális arcu-
latú területek között. A tőke önértékesítési törekvésétől
hajtvva, a termelőerők minden határon túli civilizatórikus
fejlesztésével, a mind kiterjedtebb piac szükségletei nyo-
mására ledöntötte a helyi elkülönülések ilyen-olyan korlá-
tait. "A régi, belföldi termékekkel kielégített szükségle-
tek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtá-
volabbi országok és éghajlatok kellenek. A régi helyi és
nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sok
oldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép.
És ez így van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelés-
ben is"^{9/} - írták Marxék 1848-ban. Ez a kölcsönös, de konf-
liktusokkal terhes és egyenlőtlen összefüggés, az inter-
dependencia rendszere a nemzetközi gazdasági, politikai,
perszonális, turisztikai, tömegkommunikációs és kulturális
kapcsolatok szövevényével valóban általánossá lett és mind-
jobban erősödik napjainkban. Ellentmondásos, feszültségek-
kel, problémákkal terhes folyamat ez, amelyek pozitív és
negatív hatásai egyaránt jelentkeznek nálunk is.

A fejlettebb termelőerők magasabb termelékenységi és
gazdaságossági szintje, a csúcstechnikák, -technológiák mo-
nopóliuma, az infrastrukturális fölény, a multinacionális
tőke önértéke, a fejlett országok diszkriminatív intézkedé-

sei révén egyenlőtlen verseny dűl ebben a már nem szűken világgiaai (kereskedelmi), hanem összetett világgazdasági rendszerben,^{10/} amely fokról-fokra felőrli a maradottabb termelési formákat, szétzilálja a rájuk épűlt korábbi organikus közösségeket. A természetadta, vagy a helyi fejlődéssel létrehozott sajátos közösségi és integrációs formákat felbomlasztja, és a kozmopolita árű- és pénzközösséget teszi általánossá. Szétszaggat minden vérségi vagy tradícionális köteléket. Romboló, dehumanizációs hatását társadalmi devianciák özöne jelzi.

Az árű- és pénzviszonyok között utat kereső szocialista fejlődés sem maradt mentes az eldologiasító és elidegenedési-önelidegenedési hatásoktól, devians következményektől. Az árűk, a cuccok, a szerkók bűvöletében, a pénz mindenhatóságával sekélyes szórakoztatási tömegárűk (horror, pornó, erőszak) özönlöttek be hozzánk, s nyomukban torz viselkedésformák, a "lopakodó elidegenedés". "Az a jelenség, ami már megragadható, mint nyilvánvaló deficit - az egyéniség elmosódása"^{11/} - írja erről Almási Miklós "A modernizáció árnyoldalai" című tanulmányában.

A gépi nagyipari társadalmi átrétegződés nálunk is felszaggatta a tradícionális kötelékeket, és az elveszelytett közösségi formák helyett nem adott új típusú, valóságos közösségeket. Közösséghiányos^{12/} viszonyaink között, a privatizálódás makacs befeléfordulása kedvez a dehumanizáló torzulások erősödésének. "Negatív és lopakodó ez az elidegenedés-típus: 'szabadság szférájában' a leisure-ban jelentkezik, s észrevétlen, hiszen közvetlen hatása lebilincselő, csak utóhatásaként jelentkezik üresség"^{13/} - írja Almási.

Hogyan találunk alternatívákat ezekkel az elidegenedési tendenciákkal szemben?

A tudományos és technikai haladás lehetőségeket is nyújt a gépies, lélektelen, embert pusztító, elidegenült munkaformák leküzdéséhez, az alkotó termelési-gazdasági-politikai közösségi tevékenységformák megteremtéséhez, s egy új típusú posztmaterialis jellegű értékrend^{14/} kialakításához. Szocialista fejlődésünk záloga, hogy keressük, teremtsük, ösztönözzük azokat a tevékenységformákat, amelyek a személyiség gazdagabb önmegvalósulását eredményezik, s a struktúraátrendezés fájdalmas, de szükséges erőfeszítései között - teremtő rombolással - mind általánosabbá tegyük mindennapjainkban. A munkatevékenység és művelődés új közösségi kapcsolatrendszerének kiépítésével, az értékorientatív-alkotó mentalitás ösztönzésével nyerhetjük meg csak saját jövőnket.

"Valójában csak lassan kezd megjelenni egy ténylegesen emberi lényegyet érintő-formáló kultúra igénye - írja Almási -, ami az értelmes munka követelése mellett valóban át tudná alakítani az élet minőségét. Tehát: igazi kulturális aktivitás és nem standardizált készétel-fogyasztás. Mindez ma még utópiának tűnik: a szórakoztató iparok gyors expanziója korábban nemigen veheti fel a versenyt az itt bedobott tőkeerővel az igazi - hagyományos és modern - kultúra. Legfeljebb itt mutatkozik némi remény, hogy magában a tömegkultúrában indul meg emberközelibb, nem a szellemi retardációra építő 'foglalkoztatási' program. Ugyanakkor itt érezhetjük a szocialista kultúra küldetését: a mi térfelünkön, ha az utóbbi években le is lassult ez a folyamat -, de megindult az embert újjáépítő, felfelé húzó kultúra, és ebben tevékeny aktivitás iránti igény felkeltése, lehetőségeinek kínálata."^{15/}

Csak a nembeli kultúra bázisán, közösségi keretben, a közösség közvetítő és transzformáló szerepének újratermelésével lehetséges individualizáció, az egyéniség önkibonta-

kozása. A tudományos és műszaki haladás ismeret- és készségi szintjén, technikai bázisán hogyan találunk és terem- tünk ehhez értékorientatív közösségeket?

Ebben az ellentmondásos történelmi átalakulásban ho- gyan leljük föl a diadalmas természet és a diadalmas kö- zösségiség olyan ünnepét, amit Csontváry: Zarándoklás a cédrushoz... című képi látomásán megjelenít? Találunk-e hozzá természetet és emberarcú közösségiséget?

Jegyzetek

1. Az áldás és átok szöfordulat két munka címében is előfordul:

- Fukász György: Technikai haladás - áldás és átok?
Akadémiai Kiadó Bp.1973.
- Mikroelektronika és társadalom. Áldás vagy átok.
Jelentés a Római Klub számára 1982.
Szerk.: G.Friedrichs és Adam Schaff. Statisztikai Kiadó V. Bp. 1984.

Lásd még:

Dr. Hronszky Imre - Dr. Rathmann János: A hetvenes évek technikafilozófiájáról

Dr. Molnár László: Antropológia és technikafilozófia
in: A technikafilozófia a múltban és jelenben.

"A filozófia időszerű kérdései" 54.k. Bp.1982. 76-102.
és 23-39.o.

2. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról III.
Magvető Kiadó Bp.1976. 366-367.o.

3. Vámos Tibor: Hazánk és a műszaki haladás
Gyorsuló idő Magvető Kiadó Bp.1984.

4. Bánfalvy Csaba: A technikai átalakulás lehetséges hatása a foglalkoztatásra. Társadalomtudományi Közlemények
1986.1. sz. 82-89.o.

5. "A foglalkoztatás új perspektíváinak kirajzolódásával egyidejűleg a középfok - s ezzel együtt a felső tagozat - újragondolása elkerülhetetlen feladat " - hangsúlyozza Surányi Bálint: A munkaerőpiac és az általános iskola társadalmi elfogadottsága c. tanulmányában. Valóság.
1987.7.sz. 62.o.

6. Az ipari munkaszervezés rendszerének különböző vonatkozásairól lásd:

- Héthy L., Makó Cs.: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó Bp.1972.
- Héthy L., Makó Cs.: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó Bp.1978.
- Héthy L., Makó Cs.: Technika, munkaszervezet, ipari munka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.1981.
- Héthy L.: Gazdaságpolitika és érdekelttség. Kossuth Kiadó Bp.1983.
- Makó Cs.: A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.1985.

7. Az értelmiség növekvő társadalmi-gazdasági szerepéről lásd

- Besenyi Sándor: Az értelmiség növekvő gazdasági szerepe - és ami mögötte van. Propagandista 1982. 5. 86-92.o.
- Besenyi Sándor: A nyolcvanas évek magyar értelmiségéről. Kritika 1985.3. 9-10.o.
- Besenyi Sándor: Az értelmiség helyzet- és szerepváltásának ellentmondásai társadalmunkban. Művelődéstudomány 15.
in: Társadalmi szerkezet - műveltség - deviancia.
Szeged, 1986. 81-98.o.

8. Agh Attila: Globális kihívás. Gyorsuló idő Magvető Kiadó Bp.1987.

9. K.Marx - F.Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. Marx-Engels művei 4.k. Kossuth Kiadó Bp.1959. 445.o.

10. I.Wallerstein: A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat Bp.1983.

11. Almási Miklós: A modernizáció árnyoldalai. Világosság. 1986. 12. 760.o.

12. Hankiss Elemér: Diagnózisok. Közösségek válsága és hiánya. Gyorsuló idő Magvetők, 8p.1982. 63-98.o.
13. i.m. 759.o.
14. A posztmateriális értékrend a személyiség autonómiára és kreatív életformára irányuló igényét fejezi ki, a szép és egészséges emberi környezet, kreatív politikai részvétel, s önmegvalósító tevékenység harmónikus egységének megteremtésére törekszik.
Vö.: R.Inglehart: The Silent Revolution. Princeton Univ. Pr., Princeton, 1977.
15. Almási Miklós: i.m. 760.o.

MUNKAERŐSTRUKTÚRA ÉS A MŰSZAKI FEJLŐDÉS

A munkaerő összetétele és a műszaki-gazdasági fejlődés közötti összefüggés - természetét tekintve - nem egyirányú oksági kapcsolat, hanem kölcsönös összefüggés, dialektikus oda-visszahatás.

Egyrészt a munkaerő összetétele fontos előfeltétele a fejlődésnek. A munkaerőben meglévő szaktudás, kreativitás, innovációs készség, a termékek és technológiák megújítására való alkalmasság színvonala egyik legfontosabb meghatározó eleme a műszaki fejlődésnek. Másrészt viszont a munkaerőstruktúrának követnie is kell a fejlődést: a termelési és termékszerkezet változásával folyamatosan módosulnak az ágazati, a területi és a szakmai összetétellel kapcsolatos követelmények is. Az új termékek és technológiák bevezetésével és a régiek lecserélődésével szakmák tűnnek el, újak keletkeznek, a korábban is létező szakmák tartalma megváltozik és általában nő a képzettséggel, a munkaerő minőségével szembeni igény.

Érdekes ezt a kölcsönös kapcsolódást és egymásra hatást egy mindenki által jól ismert példán bemutatni. Közismert tény, hogy a század elejétől napjainkig folyamatosan ment végbe az átállás a közúti közlekedés, szállítás és a mezőgazdaság területén a lovaskocsiról és a lóvontatású mezőgazdasági eszközökről (eke, borona, vetőgépek, arató- és cséplőgépek stb.) a belsőégésű motorokkal hajtott szállító- és közlekedési eszközökre, valamint erőgépekre. Az új technika bevezetésének - egybeként - a munkaerő minősége

is fontos előfeltétele volt, enélkül az átállás el sem kezdődhetett volna: kellett emberek, akik feltalálták és tökéletesítették az új eszközöket, kellett mások, akik képesek voltak ezeket gyártani és javítani, és végül - de nem utolsó sorban - kellett egy olyan munkaerőállomány, amely képes volt befogadni az újat és fokozatosan elhagyni a régit. Az eredményt tudjuk: a kocsisok, a fogathajtók és a lóval vontatott "erőgép vezetői" száma fél évszázad alatt fokozatosan minimálisra csökkent. Mára ezek a szakmák gyakorlatilag el is tűntek, miközben a gépjármű-vezetők, traktorosok létszáma gyorsan nőtt, s ma már ezek több tízezres létszámú szakmákká izmosodtak.

Persze ezzel a technikai váltással egy sor egyéb változás is együtt járt a munkaerőstruktúrában is. Kialakultak a jármű- és az erőgép-gyártó, -karbantartó és -javító szakmák (miközben fokozatosan eltűntek pl. a bognárok és a patkoló-kovácsok), alapvetően megváltozott az útépítés technológiája, és így az ehhez kapcsolódó szakmák is stb.

Közismert tény, hogy a műszaki fejlődés az utóbbi fél évszázadban hallatlan mértékben felgyorsult, így ma már az egyes országok gazdasági fejlődése és versenyképessége szempontjából sorsdöntő kérdés, hogy munkaerő-állományuk mennyire alkalmas az innovációra és az új technológiák befo-gadására, a struktúraváltozással együtt járó, ahhoz nélkülözhetetlen munkaerőösszetétel váltására. Az átállásokra ma már nem állnak évtizedek rendelkezésre, mint hajdanában. Az elektronizáció gyors terjedése, behatolása a gazdaság és a társadalom minden területére sok százezer embert feleslegessé tehet eredeti szakmájában, milliók munkájának tartalmát változtatja meg kisebb-nagyobb mértékben, miközben a kialakuló új szakmák rohamosan növekvő munkaerőszükségletének kielégítése világszerte ugyancsak komoly gondokat okoz. A gyorsuló fejlődés következtében egy adott idő-

pontban a munkaerő kínálat területi és szakmastruktúrája sohasem felelhet meg pontosan a népgazdaság igényeinek, a térben és időben változó mennyiségű és összetételű munkaerő szükségletnek. Nem mindegy azonban, hogy a kereslet és a kínálat volumene és struktúrája között mekkora az eltérés: ha túlságosan nagy, akkor a munkaerő-összetétel akadályozza a fejlődést, a struktúraváltást, másrészt a munkaerőhiány mellett ezesetben - vele egyidejűleg, más szakmákban, illetve a szakképzetlenek körében - komoly társadalmi feszültségekkel járó, jelentősebb munkanélküliség alakulhat ki, veszélyeztetve a teljes foglalkoztatást. Ez azt jelenti, hogy feltétlenül fokozni kell a munkaerőállomány adaptációs készségét, és törekedni kell - munkaerő átcsoportosítással, átképzéssel és egyéb eszközökkel - a kereslet és kínálat eltéréseinek csökkentésére. A szükségszerű gyorsabb struktúraváltás mindenképpen igényli a munkaerő nagyobb mértékű átcsoportosítását, és - ezzel együtt - az ágazati, a területi és a szakmai összetételének a változó igényeknek megfelelő átalakítását, módosítását. Ami az elmúlt négy évtized gyakorlatához képest ezekben az időkben szokatlan, nevezetesen, hogy ma már azok mellett, akik saját elhatározásukból munkahelyet váltogatnak, mobilizálódniuk kell olyanoknak is, akik egyébként hosszú idő óta ugyanazon a munkahelyen, lelkiismeretesen dolgoznak, szívesen maradnának a helyükön. Ellentétben az elmúlt évtizedekkel, amikor az általános és helyenként nagymértékű munkaerőhiány volt a jellemző -, ami természetesen a dolgozók munkaerőpiaci pozícióját erősítette a munkáltatókéval szemben -, mára olyan helyzet alakult ki, hogy a gazdaságban egyszerre van egyes területeken, ágazatokban, illetve szakmákban munkaerőhiány, másutt pedig munkaerőfelesleg.

Az átstruktúrázódást a gazdaságirányításnak minden lehetséges eszközzel segítenie és irányítania kell, ezt ki-

vánja a gazdasági fejlődés és a teljes foglalkoztatás lehető maximális mértékű biztosítása is. Mindenesetre egy sor fogalmunkat, sőt az értékrendünket is módosítani kell ilyen körülmények között: pl. az alkotmányban is szereplő "munkához való jog" nem jelenthet - mint eddig hittük - egy adott munkahelyhez való jogot, vagy a munkahelyhez való hűség (a törzsgárda-tagság) ma már nem feltétlenül érdem, hiszen azt várjuk el a munkaerőtől, hogy a nem elég hatékony területekről áramoljon át a hatékonyabb, perspektívikus ágazatokba stb.

Ennek az átáramlásnak, az átcsoportosításnak azonban nagyon komoly feltételei vannak. Nagyobb arányú struktúraváltás csak akkor hajtható végre, ha a felszabaduló (feleslegessé váló) munkaerő számára meg tudjuk teremteni az új munkahelyeket, ha az emberek alkalmasak - átképzéssel vagy anélkül - a szükségessé váló szakmaváltásokra, ha a területi (földrajzi) értelemben vett mozgást lehetővé teszi a lakáshelyzet, az infrastruktúra fejlettsége stb.

A munkaerő kívánatos irányú mozgását kell tehát a gazdaságirányításnak a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerével elősegíteni, de az elmondottakból az is következik, hogy a mobilitás bizonyos feltételeinek megteremtése messze túl van a foglalkoztatáspolitikai hatókörén (pl. lakás, út- és közműhálózat, közlekedés, kulturális lehetőségek stb.). Érdekes, hogy a munkaerőmozgás hagyományosan meglehetősen nagy hazánkban (a demográfiai cserélődést leszámítva is megközelíti az évi egymilliót a munkahelyváltogatások száma!), ugyanakkor ezzel a nagyarányú mobilitással együtt is csak rendkívül lassan változik a munkaerő-állomány ágazati és területi megoszlása. Ez azt jelenti, hogy a munkaerőmozgások végeredményben megközelítően kiegyenlítik egymást, s ha egy részük a kívánatos irányokba is történik, ezekkel egyidejűleg ellentétes irányú mozgá-

sok is vannak, amelyek csaknem teljesen megsemmisítik az előbbieket kedvező hatását.

Az összetételváltozást segíti elő voltaképpen az ún. pályaelhagyások egy jelentős hányada is - persze nem mindegy, hogy milyen irányú változásról van szó. A változások csak egy kisebb része még az, amit a gazdasági szerkezet változása kényszerít ki, másik része - az önkéntes pályamódosítások - még több részre oszlik. Ezek között is vannak természetesen a kívánatos irányokban történő mozgások, de igen nagyszámú az éppen ellenkezően értékelhető pályaváltoztatás. Ezek mozgató rugói is sokfélék lehetnek: vannak olyan szakmák, melyekből egyszerűen anyagi (bérezési) okokból nagy az eláramlás, vannak olyan kedvezőtlen munkakörülményű és/vagy alacsony presztizsű foglalkozások, ahová már sok pénzzel sem lehet elég embert találni. Néhány szakmában pedig azért lesz krónikus munkaerőhiány, mert az adott foglalkozásokkal, illetve szakképzettséggel a kisvállalkozásokban vagy a magánszektorban jóval többet lehet keresni. Hozzájárul az egyidejű munkaerőhiány és -többlet kialakulásához - és így a kényszerű pályaváltozásokhoz - az oktatási rendszer kibocsájtási szerkezete is: néhány területen (pl. a divatszakmákban) mennyiségi túlképzés van, más foglalkozásokra pedig túl kevés embert képezünk ki (részben azért, mert nincs elég jelentkező az adott szakképzési formákra).

Az oktatási rendszer kibocsájtási szerkezete és a nyugdíjbavonulók (és elhalálozottak) szakképzettségi, illetve foglalkozási struktúrája közötti eltérés rendkívül lényeges kérdés: egyrészt az oktatási rendszernek kell biztosítania a munkaerőállományból kikerülők pótlását (persze nem feltétlenül azonos létszámmal és azonos képzettségi szinten), másrészt ez határozza meg a munkeroösszetétel és a munkaerőminőség demográfiai csere útján megvalósuló

változásainak irányát és mértékét is. Az oktatásból kilépő új munkavállalók képzettségi, illetve szakmastruktúrája nem csak mennyiségi viszonylatban érdekes: a jövő szempontjából a képzés tartalma és minősége is döntő fontosságú, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az emberek elég nagy hányada már ma is szakmaváltásra kényszerül az életpályája során, s ez mind gyakoribb, tömegesebb lesz a jövőben. A pályakorrekcióval rendszerint együtt járó átképzés szempontjából pedig kulcskérdés, hogy milyenek az átképzésre kerülő dolgozók alapjai, mennyire lehet azokra építeni, mennyire képesek az új szakmák elsajátítására, vagyis hogy szükség esetén átképezhetők-e, s ha igen, mennyi anyagi és időráfordítással.

A műszaki fejlődés nemzetközi tendenciái jól nyomon követhetők a fejlettebb országok példáján. A nagy ipari forradalom hozta meg az ipari termelés gépesítését. A következő nagy változás a villamosítás volt, ezek hatására alakultak ki a tömegszerű gyártás korábbinál jóval termelékenyebb változatai, a szalagszerű gyártás, majd a gyártósorok és a komplex automatizálás. A következő igen nagy lépés az információtechnika viharos elterjedése - szokás ma már információs forradalomról is beszélni -, amely gyorsuló ütemben nyomul be világszerte a gazdaság és a társadalom szinte minden területére: az elektronizáció és az informatika megváltoztatja a termékeket, a technológiai folyamatokat, a szellemi munkák és az irányítás tartalmát és módszereit is. A robottechnika terjedése és fejlődése tovább növeli a termelékenységet és természetesen mindezek a változások nagy hatással vannak a munkaerőszükséglet volumenére, összetételére és a munkaerővel szembeni minőségi követelményekre is.

A műszaki-gazdasági fejlődés egyik leginkább szembetűnő jellemzője a termelékenység szakadatlan növekedése,

elsősorban a primér (kitermelő) és a szekundár (feldolgozó) ágazatokban. Ennek következménye az, hogy a műszaki fejlődés előrehaladásával a mezőgazdaság után az ipar és az építőipar is létszámleadó ággá válik, miközben fokozatosan nő a termelő és a nem termelő infrastruktúra létszámigénye. Jellemző, hogy pl. az USA-ban ma már 10 foglalkoztatottból csak kb. 3 fő végez produktív termelő tevékenységet és 7 fő valamilyen - széles értelemben vett - szolgáltatás területén dolgozik, az ezredfordulóra pedig várhatóan már csak 10-ből 2 fő fog termelő munkát végezni. Hasonló tendenciák - ha nem is ilyen mértékben - valamennyi fejlettebb tőkés és szocialista országnál is megfigyelhetők.

Felvetődik a kérdés, hogy ilyen mennyiségű, a közvetlen termelő munkából felszabaduló munkaerő számára lehet-e egyáltalán elegendő munkahelyet teremteni, s még ha lehet is, hogy valójában szükség van-e ennyi emberre a terciér ágazatokban. A válasz egyértelműen igen: a termelő és nem termelő infrastruktúra jóval munkaigényesebb, tehát egyrészt fel tudja szívni a munkaerőt, sőt ezeknek az ágaznak a gyorsított fejlesztésére nem csak egyszerűen a munkahelyteremtés miatt van szükség, hanem ezek megfelelő fejlettségi szintje egyben feltétele is annak, hogy a közvetlen produktív szférában nagy lehessen a termelékenység színvonala és további növekedésének üteme. E téren sajnos egy "kitűnő" negatív példával tudunk szolgálni: a termelő infrastruktúra fejlesztésének hosszú időn át történt elhanyagolásának közvetlen következménye, hogy pl. az úthálózatunk, a hírközlési rendszerünk fejletlensége ma már kifejezetten gátolja a termelő ágazatok fejlesztését és ezzel nemzetközi versenyképességünk növelését. Sajnos hasonló "eredményt" hoz a nem termelő infrastruktúra elhanyagolása is: az oktatási rendszer fejlesztésének, anyagi-műszaki ellátottságának hiányosságai veszélyeztetik egyrészt a fejlődést szolgáló kutatási és fejlesztési tevékenység eredmé-

nyességét, másrészt pedig - a jövőbeni fejlődés kulcselemének - a kibocsájtott új munkaerőnek a minőségét. Az egészségügy elhanyagolása nyilvánvalóan növeli a termelésből kieső munkaidőt, rontja a halandóságot, a szociális ellátás hiányosságai - pl. az időskorúak ápolásának, gondozásának megoldatlansága - pedig hasonlóan elvonja az embereket a termelő munkától.

A hazai munkaerőállomány ágazati megoszlása - ha a kelténél lassabban és kisebb eltérésekkel is - hasonlóan alakul a vázolt nemzetközi tendenciákhoz. Az összes foglalkoztatottaknak még ma is mintegy 20 százaléka dolgozik a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás népgazdasági ágban, igaz, hogy ennek a létszámnak kb. egyharmad része nem mezőgazdasági (hanem ipari, építőipari, kereskedelmi, illetve szolgáltatási) tevékenységet folytat. Összehasonlításképpen az USA-ban, ahol komoly mezőgazdasági túltermelési problémák is vannak, az összes foglalkoztatottak mindössze 3 százaléka dolgozik a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat és vadászat népgazdasági ágban. Az utóbbi évtizedben az ipar és építőipar is létszámleadóvá vált, így ma már csak a foglalkoztatottak mintegy 31 százaléka dolgozik az iparban és 7 százaléka az építőiparban, és ezen ágak létszámsúlya a jövőben várhatóan még tovább fog csökkenni, a mezőgazdasághoz hasonlóan.

A kereskedelem és vendéglátóiparban a végbement létszámnövekedés ellenére még mindig alig több mint 10 százaléka dolgozik a foglalkoztatottaknak. E területen a hazai ellátás és az idegenforgalom fejlesztése érdekében további létszámnövelésre lesz szükség. Az anyagi és nem anyagi (gazdasági, egészségügyi, kulturális) szolgáltatások és a szociális ellátás terén ugyancsak - a technikai, pénzügyi feltételek javításával párhuzamosan - növekednie kell a jövőben a foglalkoztatottak számának.

A munkaerő népgazdasági ágak közötti megoszlása és annak időbeli változása azonban csak tendenciaszerűen függ össze a gazdasági fejlettség mindenkori szintjével és a növekedés ütemével. Szó sincs arról, hogy e tekintetben valamiféle előre kitűzött ideális szervezetre kellene törekednünk. A fejlett tőkés országok között is meglehetősen nagy eltérések vannak a munkaerő ágazati struktúrájában, az egyes országok adottságai és hagyományai függvényében. (Erősen függ pl. az ágazati termelési és létszámstruktúra attól, hogy egy gazdaság mennyire nyitott, s hogy melyek a fő exportáló és importáló ágazatai.) Természetesen az ágazati szerkezetet sokkal részletesebben is lehet vizsgálni - akár szakágazati bontásban is -, de ez már meghaladja a rendelkezésünkre álló időt és a terjedelmi korlátokat. Ehelyett inkább egy újabb fogalomra érdemes felhívunk a figyelmet: a primer (kitermelő), szekunder (feldolgozó) és terciér (szolgáltató) szektorok mellett megkülönböztetnek egy negyedik, ún. információs szektort is, amely nem újabb népgazdasági ágakat jelent, hanem az összes népgazdasági ágak egy újabb szempont szerinti vetületét, az információgyűjtéssel, tárolással, feldolgozással, továbbítással, átadással foglalkozó tevékenységek összességét és az információval foglalkozó munkaerőállomány egészét - bármely ágban végzik ezeket a tevékenységeket. Világszerte rohamosan nő ez a negyedik szektor, és gyarapodik az információkkal foglalkozó dolgozók létszáma. Hangsúlyozni kell, hogy itt nem a számítástechnikával, informatikával kapcsolatos tevékenységekről van szó: tipikusan információkkal foglalkozó tevékenységek pl. az oktatás, a közművelés (információátadás), a tömegtájékoztatás, a posta és a hírközlés (információ-továbbítás), de a vezetők, a tervező mérnökök, a kutatók, a diagnózist felállító orvosok, a nyomozók, a bírók, a közgazdászok stb. munkájában is döntő szerepe van az információgyűjtésnek és -feldolgozásnak. Az elektronizáció elterjedése természetesen nagymértékben

hozzájárul az információs tevékenységek és foglalkozások fajtáinak és mennyiségének bővüléséhez.

Az információs szektort és az információs szolgáltatókat ilyen szélesen értelmezve a munkaerőállománynak a legfejlettebb országokban ma már 40-50 százaléka tartozik ehhez a negyedik szektorhoz. (Természetesen ide tartoznak az információfeldolgozó gépek és tartozékaik, valamint az ún. software termékek fejlesztésével, gyártásával, értékesítésével, karbantartásával foglalkozók is.)

Érdemes talán itt egy kis kitérőt tennünk. Köztudott, hogy az automatizálás és különösen az elektronizáció behatolása egy adott - akár fizikai, akár szellemi - munkafolyamatba erőteljesen csökkenti az adott feladatokhoz közvetlenül szükséges munkaerő volumenét. Világszerte komoly viták folynak ugyanakkor arról, hogy az összmunkaerő-keresletet csökkenti-e ez a folyamat, hiszen az elektronizálással, az informatika terjedésével óriási új iparágak is születtek (pl. számítógépgyárak, software gyártó cégek stb.), és a gépek alkalmazásához, karbantartásához és javításához egy sereg új munkaerő kell. Vannak példák és ellenpéldák, a kérdés általánosságban nem eldönthető, egy azonban biztos: a munkaerőszükséglet szerkezetét és az egyes munkakörök tartalmát is jelentős mértékben megváltoztatja ez a folyamat, s a munkaerőállomány alkalmazkodása ezekhez a változó igényekhez nem könnyű és nem fájdalommentes folyamat. (Pl. a mikroszámítógép alkalmazására felkészülő mérnök vagy közgazdász, a szövegszerkesztő használatára rákényszerülő gépiró, a számítógépes nyomdatechnikával ismerkedő nyomdász mind-mind megkínlódik, hogy megszerezze az új technika alkalmazásához szükséges ismereteket, és a feleslegessé váló segédmunkásból vagy betanított munkásból valószínűleg nem lesz sem számítógép műszerész, sem gépkezelő, sem programozó.)

A munkaerőstruktúrát természetesen még sok más vetületben is érdekes és hasznos vizsgálni. Ezek közül most csak néhány fontosabbat szeretnék röviden érinteni.

Egymással feltétlenül rokon, de nem azonos fogalmak a munkaerő iskolai végzettségek, szakképzettségek és foglalkozások szerinti szerkezete. Ezekkel kapcsolatban is megfogalmazhatók a fejlődés követelményei és hatásai, amelyek - itt is tendenciaszerűen - minden országra nézve érvényesek, a társadalmi-gazdasági rendszertől függetlenül. (Persze mindegyik vetületben érdekes lenne még külön vizsgálni a nemek szerinti összetételt, de erre itt most nem térünk ki.)

Az iskolai végzettség és a szakképzettség szerinti munkaerőmegoszlás egy adott országban, adott pillanatban objektíve meghatározott és csak viszonylag lassan, elsősorban a demográfiai csere, valamint az átképzés és továbbképzés révén változtatható. (Eltekintve attól a körülménytől, hogy ma már nem elhanyagolható azoknak a dolgozóknak a száma, akik több, egymástól különböző szakképzettséggel rendelkeznek.) A foglalkozási szerkezet ettől eltérően jóval rugalmasabb: egy adott időpontban a munkaerőkereslet és -kínálat által determinált ez is, de mivel a kínálat foglalkozási szerkezete viszonylag flexibilis (hiszen egy adott iskolai végzettséggel vagy szakképzettséggel rendszerint több foglalkozást lehet jól ellátni és megforítva), s így jobban képes követni a munkaerőkeresletnek a műszaki-gazdasági fejlődés, illetve a struktúraváltás által meghatározott változásait. (Természetesen itt is segít az át- és továbbképzés és nyilvánvaló előnyben vannak azok a dolgozók, akik eleve többféle szakképzettséggel rendelkeznek, illetve akik könnyebben, gyorsabban átképezhetők.) Az iskolai végzettségi szerkezet tekintetében a felszabadulás óta óriási változások történtek hazánkban. Az átlagos iskolázottsági szint

nagymértékben javult. Többszörösére nőtt a felsőfokú végzettségűek és gyorsan emelkedett a középfokú végzettségűek száma. miközben nagymértékben lecsökkent az alapfokú végzettséggel (vagy azzal sem) rendelkezők aránya. Ebben a változásban a demográfiai csere mellett jelentős szerepe volt a felnőttképzésnek is. A jövőben ezeknek a tendenciáknak a folytatódására kell számítanunk, miközben egyre inkább törekedni kell az oktatás tartalmának, a kibocsátott új munkaerő minőségének a fejlesztésére. Amennyiben a beiskolázás szakirányok szerinti megoszlását a fejlődésnek, az új követelményeknek megfelelően módosítjuk, akkor - véleményem szerint - még a beiskolázási arányszámok növelése esetén sem kell tartanunk a mennyiségi túlképzéstől. Érdekes jelenség egyébként, hogy még ma is szép számmal vannak olyanok, akik a munkakörükhöz vagy beosztásukhoz szükséges végzettséggel formálisan nem rendelkeznek, miközben határozottan nő azok száma és aránya, akik a munkakörükhöz (formálisan) túlképezettek. A foglalkozás (munkakör) és az iskolai végzettség (illetve szakképzettség) egymáshoz való megfelelésének - az ún. kongruenciának - a megítélése egyébként az egyik legnehezebb kérdés. Egyrészt világszerte - lassan már hazánkban is - csökken a formális végzettség, szakképzettség (az erről szóló papír) jelentősége, a tartalmi kongruenciát végül is nem ez, hanem a munkakör tényleges tartalma, követelményei és a dolgozó meglévő vagy (esetleg a papír ellenére) hiányzó szaktudása, képességei, tapasztalatai stb. döntik el. Másrészt egyes fizikai foglalkozások (pl. számítógép műszerész vagy az elektronikai alkatrészek, részegységek bemérést végző dolgozók, fizikai foglalkozásúnak minősülő közvetlen termelés-irányítók stb.) esetében általában nem hátrány, sőt esetenként követelmény is a felsőfokú végzettség.

A foglalkozási szerkezet vizsgálatának legaggregáltabb módszere az, amikor csak a fizikai és a szellemi foglalko-

zásúak arányát vizsgáljuk. Itt is vannak mindenütt érvényesülő tendenciák, pl. az, hogy a fizikai dolgozók létszáma a műszaki-gazdasági fejlődés előrehaladásával egyre csökken, a szellemi foglalkozásúaké pedig nő. Ennek egyrészről elengedhetetlen feltétele, de egyben logikus következménye is a produktív termelő munka termelékenységének gyors növekedése, hiszen mind kevesebb fizikai dolgozó kell egyre több új érték előállításához, amihez nélkülözhetetlen a korszerű termelő eszközök kifejlesztése és gyártása, a kutatás-fejlesztés eredményes művelése, az értékesítési módszerek fejlesztése, a szervezettség színvonalának emelése stb. stb., amelyek mind erősen szellemi munka igényesek. Ugyanebben az irányban hat a termelő és a nem termelő infrastruktúra korábban már említett szükségsszerű fejlesztése is. Ebből a dialektikus kölcsönhatásból viszont az is következik, hogy a gazdasági fejlettség szintje és az ehhez tartozó fizikai-szellemi összetétel nem szakítható el egymástól, csak együtt változhatnak.

A fizikai foglalkozásúakon és a szellemi foglalkozásúakon belül is fontos kérdés még a foglalkozási főcsoportok, a foglalkozási csoportok, sőt a konkrét foglalkozások szerinti összetétel is, hiszen a struktúraváltással és a műszaki fejlődéssel folyamatosan változó munkaerő-kereslet mindig konkrét foglalkozásokra irányul. Ebben a vonatkozásban az utóbbi 10-20 évben világszerte nagyon felgyorsultak a változások. Kialakultak új, perspektívikus ágazatok, amelyek nagylétszámú, speciális felkészültségű munkaerőt igényelnek, miközben más, ún. válságágazatokban korábban igen magas presztízsű szakmák iránt jelentősen csökkentek az igények. Azok az országok, amelyek gyorsan kapcsoltak és komoly nehézségek vállalásával hozzáfogtak a termelési szerkezet átalakításához - és fokozatosan megvalósították a munkaerőállomány összetételének ehhez nélkülözhetetlen adaptálását - a versenyképességük

növelése révén még a recesszió időszakában is gyors gazdasági növekedést tudtak produkálni, míg ahol ezt elmulasztották vagy a fájdalmas, de szükséges lépéseket nem vállalták, ott lemaradtak a nemzetközi versenyben, erősen lelassult a gazdasági növekedés, stagnál vagy éppen csökken a korábban már elért életszínvonal.

Sajnos hazánk egyértelműen ez utóbbi országok közé tartozik. Ma már egészen világos, hogy csak rendkívül határozott gazdaságpolitikával, esetenként igen drasztikus intézkedésekkel lehetünk képesek megállítani ezt a folyamatot (s az ezzel összefüggő fokozódó eladósodást). A foglalkoztatáspolitikára ebben a folyamatban, a stabilizáció és a kibontakozás programjának végrehajtásában nagyon komoly feladatok hárulnak. Ki kell alakítani és működtetni kell azt az eszközrendszert, amely a munkaerő oldaláról - a teljes foglalkoztatás lehetséges maximális mértékű biztosításával - lehetővé teszi az immár elődázhatatlan struktúraváltást, a veszteséges tevékenységek leépítését, visszafejlesztését és a hatékony területek gyorsított ütemű bővítését.

A kérdés ma már nem úgy vetődik fel, hogy vállaljuk-e a struktúraváltással elkerülhetetlenül együtt járó ideiglenes - ún. súrlódásos - munkanélküliséget vagy mindenáron biztosítjuk folyamatosan a teljes foglalkoztatást. Ez utóbbi törekvés ugyanis eleve kudarcra lenne ítélve, hiszen ha nem vállaljuk a struktúraváltást, akkor a nemzetközi versenyképességünk csökkenése folytatódik, a magyar árú és a magyar munka leértékelődik, s akkor ez vezethet elkerülhetetlenül egy nagyobb arányú munkanélküliséghez.

A műtétet tehát vállalni kell, de fel kell készülni az ezzel együtt járó feszültségek kezelésére, levezetésére. A munkaerőgazdálkodás szempontjából ez azt jelenti, hogy

hosszabb időn át a szokásosnál jóval nagyobb lesz a munkaerő kereslete és kínálata közötti eltérés, egyes régiókban és ágazatokban, egyes foglalkozások terén munkaerőfelesleg, másutt pedig munkaerőhiány alakul ki egyszerűen azért, mert a struktúraváltás időszakában a kereslet volumene, területi és foglalkozási szerkezete is olyan gyorsan változik, hogy azt a munkaerő kínálat még optimális esetben is csak bizonyos késéssel tudja követni.

A foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerének továbbfejlesztésénél az az elsődleges cél, hogy ezt az alkalmazkodási folyamatot elősegítsük és meggyorsítsuk, hiszen ez a szociális biztonság érdekében, a társadalmi-politikai feszültségek levezetése szempontjából, de pusztán a gazdasági fejlődés biztosításához is rendkívül fontos. Ezt a célt szolgálja az évek óta folyamatosan fejlesztett munkaerő-közvetítési rendszer, az egyre bővülő lehetőségeket biztosító átképzési támogatás, a meghosszabbított felmondási idő és az elhelyezkedési támogatás, a közhasznú munkák bevezetése, a munkahelyteremtő beruházások támogatása, az országhatárt átlépő munkaerőmozgás irányítása, a létrehozandó új Foglalkoztatáspolitikai Alap és a kialakítandó pályakorrekciós és átképzési rendszer is. Ezek az eszközök elsősorban a kereslet és kínálat szerkezete közötti eltérést hivatottak csökkenteni, de szükség esetén - amennyiben tartósabb globális mennyiségi túlkínálat is kialakulna - a munkaerő-kínálat csökkentésére is vannak lehetőségeink, pl. a munkaidő csökkentése, a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztése, a rugalmas nyugdíjkorhatár bevezetése stb.

A munkaerőállomány struktúrájának a változó termelési szerkezethez való alkalmazkodása szempontjából elsőrendű fontosságú az adaptációs készség, ami a szakmai és térbeli mobilitási hajlandóság és a felsorolt eszköztár mellett meghatározó az alkalmazkodás folyamatában. Ez a készség el-

sősorban a munkaerő minőségétől, az át- és továbbképzésre való alkalmasságától függ, amelyet - az oktatási rendszer és az oktatás tartalmának fejlesztésével, az általános műveltség növelésével - hosszabb távon is célszerű fokozni, hiszen a műszaki fejlődés várhatóan a jövőben sem lesz lassabb, így a struktúra-változtatás nem egyszeri kampány, hanem folyamatos feladat lesz. A kiművelt emberfő, az innovációra, a megújulásra, a változó igényekhez való alkalmazkodásra képes munkaerő tehát a stabilizáció, a kibontakozás és a további műszaki-gazdasági fejlődés szempontjából a jövőben is az egyik legfontosabb tényező marad.

INNOVÁCIÓ ÉS KÉPZÉS

Mindnyájan meg vagyunk győződve róla, hogy az innováció és a képzés összefügg; de homlokegyenest eltérő nézeteket vallunk arról, hogy hogyan is függ össze. A munkaadó azt szeretné, ha a munkavállalóknak teljesítményképes lenne a tudásuk, vagyis minél gyorsabban és hatásosabban lehetne őket a termelésben foglalkoztatni. A közgazdász inkább a konvertálható szaktudást hiányolja a mai rendszerből; hiszen nem elég valakit egyszer kiképezni a szakmájára, ha aztán a munkahelye technológiát cserél. A pszichológus ezzel szemben arra helyezi a hangsúlyt, hogy az egész személyiséget fejleszteni kell ahelyett, hogy szűk szakmai képzésben részesítenénk valakit. Az érett és autonóm személyiség azután maga keresi és szerzi meg a mindenkor szükséges képzettségét. A pedagógus azt firtatja, hogy milyen családi háttérrel rendelkező tanulók mennyi idő alatt mire taníthatók meg eredményesen; és ki mutatja, hogy ha nem akarunk valakit élete végéig jobbágy-szerű sorban tartani, akkor a túl korai specializáció helyett minél hosszabb ideig kell fől szabadtató képzésben, általános művelésben részesíteni. A szociológus ebben az összefüggésben meg azt kérdezheti, hogy - objektíve vagy szubjektíve - milyen társadalmi csoportok érdekeit szolgálja a képzés és a hozzá kapcsolódó innováció.

Az előadás szövegéhez egy kutatási háttéranyagot használtam fel, amelynek megállapításai a Tudásgyár (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp.1985) című könyvben is fellelhetők.

Egy innovációs politikának ugyanis számot kell vetnie a következő ellentmondással. A hatvanas és hetvenes évek gazdasági növekedése és életszínvonalpolitikája gyorsabban növelte a különböző társadalmi csoportok esélyeit egyes gazdasági, társadalmi és kulturális javak elérésére, mint magukat ezeket a javakat (lakás, üdülés, motorizáció, szabad idő, iskolázás és képzés stb.). Így a nyolcvanas évekre az az ellentmondásos helyzet alakult ki, hogy számos társadalmi csoport törekszik ezeknek a már hagyományosnak tekintett javaknak a megszerzésére, miközben a javak megszerzésének lehetőségei drámaian beszűkülnek. E társadalmi csoportok tehát a korábbi növekedési pálya fönntartásában lennének érdekeltek, nem pedig egy innovációs folyamatban.

A képzés területén ezt az ellentmondást az ún. oktatási robbanás szemléltetheti. Az "oktatási robbanás" a szűkebb szakmai szóhasználatban azt jelenti, hogy egy-egy képzési fokozat az oktatási rendszeren belül néhány év alatt robbanásszerűen benépesül. Pl. a korábban elitképzőnek tekintett intézményekbe törekvés mind szélesebb társadalmi körökben válik tömegessé. Ez világjelenség. Mindenütt, ahol európai rendszerű képzés áll fenn, az ilyen törekvések egy-egy extenzív gazdaságfejlődési periódus társadalmi következményeként jelentek meg. Így vált az 1930-1960 közötti években tömegessé az Egyesült Államokban, Japánban és Északnyugat-Európában a középfokú képzés, az 1960-1970-es években pedig a felsőfokú képzés. Az iparilag fejlett európai szocialista országok valamelyes időbeni csúszással követik ezt a trendet.^{1/}

Magyarországon a középfokú képzés az 1970-es évtizedben vált tömegessé, azonban ellentmondásos módon. Először is, a középfokú képzésnek az a rendszere, amely jelenleg rendelkezésre áll, nem alkalmas rá, hogy a 14-17 éves fiatalok tömegeit iskolarendszerű képzésben részesítse, mivel a szakmunkásképző iskolák nem iskolák a szó hagyományos értelmében.^{2/}

A szakmunkásképzésbe lép a fiatalok egy-egy évfolyamának mintegy a 40 százaléka; az általános iskolai tanulmányaikat elvégzőknek évente kb. a fele. Ennek aztán az az eredménye, hogy bár a hivatalos statisztikák szerint országosan a fiatalok már több mint 90 százaléka folytatja az alapfokú képzés után tanulmányait -, ami valóban "világszínvonal" -, de évente egy-egy korosztálynak csak 36-38 százaléka érettségizik, vagyis végez teljes értékű középiskolai tanulmányokat. Ez az utóbbi arány viszont Magyarországot a földrész oktatási szempontból legelmaradottabb országaival, valamint a levantei államokkal rokonítja.

Másodszor, képzési rendszerünk rossz hatékonysággal működik. Ezen az értendő, hogy viszonylag sok idő alatt viszonylag kevés társadalmilag hasznos tudást lehet beszerezni benne. Nem állnak statisztikai adatok rendelkezésünkre arról, hogy a széles körben elterjedt szakmai képző, vezetőképző tanfolyamok, valamint a felnőttoktatás többi formái mennyire hatékonyak. Tudjuk viszont, hogy a nappali középfokú képzésből - iskolatípusok szerint változó arányban - a beíratkozottak 10-25 százaléka lemorzsolódik. Tudjuk azt is, hogy a szakmai képzésből kilépő fiatalok mintegy negyede a végzettségét követő öt év alatt más szakmában helyezkedik el, mint amire főkészült.^{3/}

Harmadszor: a felsőoktatás jelenlegi rendszere még annyira sem alkalmas egy várható tömeges igénynövekedés ki-elégítésére, mint a középfokú oktatási rendszer. Ha a felsőoktatásban résztvevők teljes körét vesszük számításba, akkor Magyarország sem jobb, sem rosszabb helyzetben nincs, mint a hasonló gazdasági fejlettségű országok Európában (10 ezer lakosra 94 egyetemi-főiskolai hallgató). Csakhogy az egyetemi-főiskolai hallgatók mintegy 40 százaléka esti és levelező hallgató, ami semmiképp sem tekinthető azonosnak a nappali képzéssel. Tegyük hozzá, hogy az esti és levelező képzés ugyanazokban az intézményekben, összességében ugyanazzal az oktatógárdával történik, mint a nappali

képzés, ami az intézmények szempontjából egyértelműen túl-munka, a hallgatók szempontjából pedig tovább rontja képzésük színvonalát.

Érthető ezek után, hogy az eddigi gazdasági, társadalmi és szakmai elemzések sokszorosán rámutattak a képzési rendszer funkciózavaraira az innovációs folyamatban.

A munkaerőszükségleti előrejelzések évek óta jelentős "túlképzés" veszélyét idézik föl, elsősorban a szakmunkásképzésben. A társadalmi struktúrakutatások Magyarországon is feltárták, hogy az iskolarendszer - bár a legfontosabb intézményes csatornája lenne a társadalmi mobilitásfolyamatoknak - ezt a szerepét nem, vagy csak rosszul tudja betölteni. Számos tartalmi elemzés mutatta ki, hogy az oktatási rendszerben tömegméretekben elsajátított tudás mennyiségében nem elegendő, minőségében pedig nem adekvát azzal, amit a társadalmi modernizációs folyamat megkövetelne. Pedagógiai-pszichológiai vizsgálatok pedig bizonyították, hogy az iskolákon belül folyó munka sokszor még az alapvető kulturális készségek területein sem éri el a kívánt követelményeket, sőt esetenként személyiségtorzulásokat okozhat.

E diszfunkciói következtében a képzés jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy egyes társadalmi csoportok fokozatosan az innovációs folyamat akadályozóivá váljanak. A következőkben bemutatom ezeket a társadalmi (foglalkozási és iskolázottsági) csoportokat.

Elemi műveltség és társadalmi peremhelyzet

Az innováció jelentős akadályát képezik azok a társadalmi peremcsoportok, amelyek a képzés fönt vázolt terjedésének hatásaiból fokozatosan mindinkább kimaradnak. Az adatok az alapképzés jelentős hiányaira utalnak. Minthogy az általános iskolai végzettség nemcsak a szakmatanulással és betanítással van összekötve, hanem egyéb társadalmi javak és pozíciók elérésével is, az általános iskolai kép-

zettség hiányosságai további hátrányokkal fonódnak össze, és súlyosbítják őket (bűnözés, egészségügyi, illetve lakásproblémák, valamint a deviancia számos más megnyilvánulása).

Nehezebb tettenérni az innováció akadályait magának az alapképzésnek a minőségében; noha köztudottan itt is számottevő hiányosságaink vannak. Néhány ún. teljesítménymérés azonban utal a meglévő képzettség esetenként súlyos hiányosságaira.

Így pl. újabb vizsgálatok eredményeképpen tudjuk, hogy már az iskoláskor kezdetén, az öt-hat éves korban 5-7 évnek megfelelő fejlődésbeli különbség van a normál módon fejlett gyerekek között is!4/

Az Országos Pedagógiai Intézet teljesítménymérései pedig arról tanúskodnak, hogy egyes alapvető készségekben (olvasás, matematika, természettudományos tárgyak) a gyerekek teljesítményei nemcsak egyenletlenek, hanem nagy a különbség még a fővárosi iskolák között is. A vizsgálat végzői úgy találták, hogy a vizsgált nyolcadikosok több mint 30 százaléka nem érti, és így nem is tudja önállóan földolgozni tankönyveinek szövegét.5/ Az alapképzés hiányosságai még azok közt is, akik normál korban, a többiekkel egyszerre kerülnek be az iskolai alapképzésbe és végzik azt el, a társadalmi termelési folyamatba való teljesértékű bekapcsolódásnak igen jelentős akadályai.

A többoldalúan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok az ország egyes térségeiben lokalizálhatók. Itt az alacsony képzettség problémája rendszerint együtt jelentkezik településfejlettségi gondokkal, ezen belül az iskolánélküliséggel.

Az iskolahálózat racionalizálásának eredményeként 1985-ben csak mintegy 19 ezer gyerek járt kis, egy-két tanítós iskolákba, és csak az összes tanulók 2 százaléka ún. összevont osztályokban (több tanulócsoporthoz, több iskolai osztály együtt).

Ez azonban egyúttal azt is jelentette, hogy 837 településen, a községek 28 százalékában egyáltalán nincs általános iskola, pedig ezekben a községekben él a falusi gyerekek 6, egyes megyékben azonban 26-27 százaléka is. E települések mintegy 60 százalékában volna elég gyerek ahhoz, hogy legalább egy általános iskolai osztályt működtetni lehessen. Kb. 30 ezer gyerek él olyan településen ma, ahol nincs általános iskola. 418 falusi kis iskolában mintegy 22 ezer cigány gyerek tanul (egy-egy iskolában a gyerekek legalább negyede cigány). 6/

Az alacsony képzettség egyszerre jelentkezik nemcsak településfejlesztési gondokkal, hanem egyúttal a munkavállalási lehetőségek korlátozott voltával vagy stagnáló gazdasági szerkezettel. Az alacsonyan képzett, továbbképzésre nem, vagy csak kevésbé alkalmas munkaerőt nemcsak egy-egy térség adott gazdasági szerkezete "termeli ki" magából, hanem az ilyen színvonalú alapképzés maga is hozzájárul bizonyos fejlettségi szint stagnálásához, a meglévő hanyatlásához. Az ország egyes térségeiben ez már a korábbi években is mindinkább kimutathatóvá vált: így a délnyugati peremvidékeken, elsősorban az erodálódó aprófalvakban, kis településeken, illetve az északkelet-magyarországi régió nehéziparának fejlődési rendellenességeiben.

A hiányos alapképzettség persze nem önmagában csoportformáló tényező; de hozzájárul a többoldalúan hátrányos helyzet kialakulásához és konverválódásához. E csoportok az innovációba csak nagy nehézségek árán kapcsolhatók be. Foglalkoztatásukhoz a fejletlen technológiájú, hagyományosan szervezett munkafajták fönntartására is szükség van, pedig e munkafajták köztudottan gyakran az egészségre is károsak, és járnak együtt nem megfelelő munkahelyi körülményekkel.

Tradicionálisan képzett szakmunkáscsoportok

Várható, hogy az innováció egyre növekvő akadályát jelentik azok a fiatal szakmunkáscsoportok, amelyek mind nehezebben tudnak tanult szakmájukban elhelyezkedni, és ezért vagy szakmaváltásra kényszerülnek - meghozzá kiképzésük után minél hamarabb -, vagy pedig csak segéd- és betanított munkakörben alkalmazhatók.

Az innováció jóval magasabb, részben pedig más összetételű munkaerőt föltételez, mint a mai. Azok a változások, amelyek a termelésben be kell következzenek, a legtöbb területen minden bizonnyal több szaktudást követelnek. Ebben nyilvánul meg a technikai fejlődés "szívóhatása" a munkaerő képzettségére. Kérdés azonban, hogy ez a "szívóhatás" valójában mennyire tud érvényesülni; azaz milyen lesz a munkaerőszükséglet fedezete.

Eltekintve itt most a demográfiai folyamat részletezésétől, pusztán megemlítjük, hogy az ezredfordulóig előttünk álló időszakban mintegy 2,6 millió fő lép ki folyamatcsan az aktív keresők közül. A segédmunkás-állomány várhatóan 70 százalékosan fog fogyni -, azaz ennyinek a helyébe kell majd újaknak lépniük -, míg a betanított munkások nagyjából 55 százaléka fog majd el. a szakképzettek fogyása 40-45 százalék körül számítható.7/

Várhatóan 2,8 millió fő válik aktív keresővé. S ebben az összefüggésben már nem érdektelen, hogy mekkora iskolázottsággal, illetve szakképzettséggel. A fizikai dolgozók között szerény arányú, de mégiscsak számottevő hiányra lehet számítani (a nem fizikai állományban dolgozók között bizonyos túlkínálatot tételnek föl az előrejelzések). Figyelemre méltó az alapvetően nagy eltérés a munkásság egyes képzettségi kategóriái iránti szükséglet és a kínálat között. Míg a szakmunkások kínálata az ezredfordulóig

megközelíti a szükséglet másfélszeresét, addig a segédmunkások kínálata nem éri el a feltételezett szükségletnek a felét.

Miként alakul ez ki? Elsősorban úgy, hogy jelenleg egy-egy korosztály mintegy 65 százaléka szerez szakképzettséget nappali tagozaton, és ez az arány a munka melletti képzési utak révén még 10-15 százalékponttal növekszik. Formálisan tehát az előrejelzett munkaerőszükségletet nemhogy kielégíti majd a munkaerő várható képzettsége, hanem még meg is haladja, s nem jelentéktelenül.

Már 1970-ben is a foglalkoztatottak csaknem 20 százaléka dolgozott képzettségének meg nem felelő munkakörben (kb. 900 ezer fő). Mintegy 600 ezer szakképzetlen tevékenykedett szakképzettséget igénylő munkakörben; viszont 300 ezren képzettségüknél alacsonyabb munkakört láttak el. 1970-ben tehát még az volt a helyzet, hogy a társadalom képzettsége alacsonyabb volt, mint amilyent a munkakörök igényeltek volna. Az 1990-re előrejelezhető inkongruencia, megfordítva, az ún. túlképzésből következhet. Alacsonyabb-magasabb szakmai végzettséggel (szakmunkás, betanított munkás) több mint 600 ezren lesznek kénytelenek olyan munkakörben elhelyezkedni, amelyhez az ő végzettségük nem szükséges.^{8/}

A feszültséget növelheti, ha a kiképzés utáni gyors szakmaváltás lehetősége fokozatosan beszűkül. A hetvenes évek második felében a szakmaváltás lehetősége viszonylag tág és járható volt. Ne feledjük, hogy egyes ágazatokban ekkor bizonyos fölfutás kezdődött meg (tercier szektor), különösen az ország egyes térségeiben nyílt nagyobb alkalom jobb elhelyezkedésre. Mit mutatnak viszont az előrejelzések az ezredfordulóig? Várható, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszáma tovább csökken: a nagyüzemi termelésben előretör a komplex gépesítés, sőt a munkaigényes háztáji termelés gépesítettsége is növekedni fog. Ellentmondásos az ipari szektor létszámváltozása, de az

ipari túlfoglalkoztatás minden bizonnyal csökkenni fog. A komplex gépesítetttség előrehaladásával pedig nő az igény a szakmailag csupán betanított munkások iránt (jóllehet az alapképzettségük magasabb kellene legyen, mint ma).

Szakmaváltásra két területen látszanék lehetőség. Az egyik a terciér szektor, amely többlet szakmunkaerőt vehet föl, ha valóban a várakozásoknak megfelelően növekszik. A másik a komplex gépesítetttség növekedésével a karbantartás, amely magasan képzett munkaerőt igényelhet. Ugyancsak várható, hogy a munkavállalók összlétszáma 1990 után erőteljesen növekszik, részben demográfiai okok miatt, de részben azért is, mert az idősebbek gazdasági aktivitása is növekszik.

A képzésből kikerült, fiatal szakmunkáscsoportoknak kevesebb lehetőségük lesz szakmát váltani, mint a hetvenes években. Nem kétséges, hogy a hagyományosan képzett szakmunkáscsoportok egyre erőteljesebben ragaszkodnak majd munkahelyükhöz; mégpedig egy olyan hagyományos termelési szerkezethez, amelyben tradicionális képzettségüket számottevő változtatás nélkül is használhatják.

Ezt az ellentmondást a szakmunkásképzés vállalati rendszere is súlyosbítja. Számos vállalat - elsősorban az átlagos méretű, hagyományos termelési profilú, rossz vagy közepes hatékonyságú gazdálkodó szervezetek - abban érdekeltek, hogy a mainál több ipari tanulót kössenek magukhoz. Ez egyrészt új munkaerőforrást jelent, de főképpen olyan munkaerőtartalékot, amely termelési csúcsokon a termelésbe bevonható, hullámvölgyek idején a termelésből kikapcsolható. Ez a munkaerő viszonylag olcsó, az érdekképviselője pedig jóval gyöngébb, tehát a vállalati vezetésnek kisebb munkahelyi konfliktusokkal kell szembenéznie. A szakmunkástanulók alkalmazásának presztizsjellege is lehet, amennyiben jelképezi a vállalati vezetés jövőre orientálódását és optimizmusát. Ilyen körülmények közt aligha lehetséges a

tradicionális szakmunkásképzés egyik napról a másikra történő fölszámolása vagy átalakítása, hogy ezzel a szakmunkás foglalkozási csoportokon belül megelőzhető legyen a tradicionális munkahelyekhez való érdekkötődés. Viszont nem tudjuk magasabb szintre emelni a mostani tömeges szakmunkásképzés színvonalát, és nem tudjuk ezt a képzést a hagyományos szakmák zártságából kiszabadítani, akkor "túlképzés" címén is csupán alacsony alapképzettségű, következőképp változásra, innovációra mind kevésbé képes munkaerővel állunk rövidesen szembe. Ebből a körből nem a szakképzés mennyiségi növelése vezet ki - mint a vállalati szféra egyes képviselői és irányítói erőteljesen hangoztatják -, hanem a jelenlegi képzési rendszer strukturális átalakítása és tartalmi megváltoztatása.

Középszintű műszakiak szakképzettség nélkül

Az innováció társadalmi-képzettségbeli akadályát jelentik a termelésnek azok a közvetlen irányítói, akik ehhez a feladathoz nem rendelkeznek kellő szakmai képzettséggel. Egyrészt azáltal válhatnak az innováció gátjaivá, hogy - szubjektív szándékuk ellenére is - akadályozzák az új technológiák elterjesztését, mert nincsenek kellően fölkészülve rájuk. Másrészt azonban azáltal is fékezik az innovációs folyamatot, hogy érdekeik a termelés hagyományos szervezetéhez kötik őket, ahol pozíciójukat a jelenlegi képzettségükkel is meg tudták szerezni. Várható, hogy az elért szakmai pozíciójukhoz és a hozzá fűződő társadalmi presztízsükhöz ragaszkodni fognak. Ezért a lényegbe vágó változtatásokat mind a termelési folyamatban, mind az üzem szervezetében, mind pedig tágabb társadalmi környezetükben el fogják utasítani.

Magyarországon kerekén 5 millió aktív keresője közül mintegy 300 ezren töltenek be ún. középszintű (műszaki)

munkakört.^{9/} Ide tartoznak a különböző építésvezetők, üzemvezetők, művezetők, műhelyfőnökök, műszaki ügyintézők (szerkesztők, diszpécserok, műszaki ellenőrök stb.), valamint a műszaki rajzolóok, laboránsok, anyagvizsgálók.

A "középszintű műszaki munkakör" több, mint amit hagyományosan a szakmunkás végez; viszont kevesebb annál, mint amire a mérnököt eredetileg képezik. A "középszintű munkakör" ugyanis a közvetlen termelésirányítást, a termelés vagy más tevékenység ellenőrzését, illetve a mérnökök által irányított műszaki feldolgozó munkát jelenti. Átmenet tehát a szakmai termelőtevékenység és a mérnöki alkotómunka között. Ilyenformán a "középfokú szakember" az összekötő kapocs a termelés átfogó irányítói és a termelők között; híd a mérnök és a munkás között.

Ennek a 300 ezer kulcsfontosságú szakembernek - mintegy 110 ezernyi műhelyfőnök, művezető, többségükben férfiak; és kb. 190 ezernyi műszaki ügyintéző és kisegítő, jobbára nők - nagyon vegyes az iskolázottsága és a képzettsége. Sok helyütt mérnöki, üzemmérnöki és más felsőfokú diplomával dolgoznak: így pl. a középszintű műszaki vezetők 27 százaléka, a műszaki ügyintézők 23 százaléka. Jelentős részük - főleg a nők - középiskolai végzettséggel rendelkeznek. De elgondolkodtató, hogy még a középszintű műszaki vezetők közt is van, nem is kis arányban, akinek érettségije sincs; a művezetők, műhelyfőnökök között pedig csaknem minden harmadik pusztán általános iskolát végzett.

A képzettség további ellentmondása, hogy akiknek középiskolai végzettségük van a középszintű műszakiak közül, azoknak sincs föltétlenül szakmai képzettségük (így pl. az üzemvezetők, építésvezetők 17 százaléka nem technikumot és szakközépiskolát végzett; a műszaki ügyintézőknél ez az arány még magasabb: 22 százalék). A középszintű műszaki munkakört betöltők tehát nem alkotnak egységes foglalkozási vagy képzettségi csoportot; a termelés folyamatában

elfoglalt sajátos köztes, közvetítő pozíciójuk formál egy-fajta "társadalmi csoportot" belőlük. De persze a termelési folyamatban sem azonos pl. egy műhelyfőnök és egy műszaki ügyintéző, műszaki rajzoló helye. A műszaki feldolgozó munkát sokszor magasabb iskolai végzettségű nők végzik, míg a termelés közvetlen irányítása számos helyen az alacsonyabb képzettségű férfiakra hárul. Ilyenkor a középszintű műszakiak csoportján belül olyan társadalmi feszültségek jelentkeznek, amelyek nemcsak a jövedelmekben és a munkafeltételekben nyilvánulnak meg, hanem az érdekérvényesítés lehetőségeiben is.

Egyes gazdálkodó szervezetek ezeket a feszültségeket úgy oldják föl, hogy a középszintű műszakiak csoportján belül is különbségeket tesznek. Pl. "fizikai dolgozóknak" sorolják be a termelés közvetlen irányítóit, és aztán nyilvános vagy nyilvánosságra nem került társadalompolitikai állásfoglalásokra hivatkozva a különféle béren kívüli juttatásoknál előnyben részesítik őket a "szellemi dolgozókkal" szemben. Szellemi dolgozóknak ez esetben a műszaki ügyintézők minősülnek, hiszen ők jelentik a nem fizikai foglalkozásúak nagy részét. Ezek a megkülönböztetések - amelyek a vállalati vezetés taktikáiból közismertek - a magasabb iskolai végzettség ellen, az alacsonyabb képzettség érdekében hat. Következésképp erősíti a hiányosabb képzettségűek társadalmi pozícióját, és hatásosabbá teszi a nem megfelelően képzett középszintű műszakiak pozíciómegőrző törekvéseit is.

A középszintű műszakiak csoportjának (tekintve ezekre a jelzett képzettségi és érdekviszonyokra) kockázatos vállalkozás lenne a szakképzés valamilyen egységes rendszerét ajánlani. Az azonban mindenesetre megállapítható, hogy a középfokú szakképzés rendszere, amely az elmúlt két évtizedben Magyarországon kialakult, nem arra irányítja a fiatalokat, ahol a leginkább szükség lenne rájuk.

Szakmai - és egyes oktatási - körökben újabban reményeket fűznek a középfokú technikumok visszaállításához. A hetvenes évek erős vállalati nyomasztásával szemben - amikor a szakközépiskolák java-résztét szakmunkásképző intézménnyé alakították át - most műszaki körök és egyes ágazati minisztériumok kezdeményezésére a szakképzés középiskola-s jellegét kívánják továbbfejleszteni. Az előzetes elgondolások szerint több mint 90 szakon indítanának ismét technikumi képzést. Egyes ágazati főhatóságok - az Ipari, az Építésügyi és Városfejlesztési, a Közlekedési, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, valamint az Országos Vízügyi Hivatal és a Magyar Posta - jelzik, hogy a felügyeletük alá tartozó vállalatoknál és intézményekben a nyolcvanas évek második felében évente mintegy 12-13 ezer középfokú műszaki képzettségű fiatal tudna elhelyezkedni. 10/ Könnyű kiszámítani azonban, hogy ebben az ütemben kb. két és fél évtizedre volna szükség, amíg a jelenleg középfokú iskolai végzettséggel nem rendelkező művezetők, műhelyfőnökök helyét fokozatosan technikumi végzettségű fiatalokkal lehet betölteni. Nyilvánvaló, hogy a technikumok megszervezése egymagában nem hozhat megoldást erre a képzettségbeli lemaradásra.

A következő évtized sűrűtő feladata mindenképpen az, hogy a szakképzésbe irányulókat - technikumban, szakközépiskolában vagy éppen a gimnáziumi tanulmányok után - minél tudatosabban készítsük föl a középszintű (műszaki) munkakörökre; illetve a középszintű műszaki munkaköröket minél hamarabb legalább középfokú szakképzettséggel rendelkezők töltsék be. Természetesen ez összetett feladat, amit az ediginél tudatosabb bérpolitikával, üzemszervezéssel és -vezetéssel, kádermunkával kívánatos támogatni. Ha azonban a középszintű műszaki munkaköröket a belátható időn belül nem sikerül legalább középfokú szakképzettségű vezetőkkel és beosztottakkal betölteni, ez az innovációval szembenálló társadalmi csoportot konzerválhat, mégpedig éppen a vezetés és az innovációnak megnyerendő munkáscsoportok között.

A diplomások "alulfoglalkoztatási" és elhelyezkedési nehézségei

Az innováció társadalmi-képzettségbeli akadályát képezhetik azok a fiatal értelmiségiek, akik társadalmilag nem releváns tudásra tettek szert a felsőoktatásban eltöltött éveik alatt. Ennek, valamint más, demográfiai és munkaerőpiaci okoknak a következtében nem tudnak képzettségüknek megfelelően elhelyezkedni (sőt átmenetileg munka nélkül maradnak), vagy pedig munkahelyükön "alulfoglalkoztatják" őket. Mindebből következően élet- és munkakörülményeik kedvezőtlenebbül alakulnak, mint nem diplomás kortársaiké. A fiatalság e csoportjai - bár számszerűen kevesebben vannak, mint a közvetlen termelésirányítók vagy a szakmunkások - az innovációt túlhangsúlyozó politikai ellenzékévé válhatnak. E szerteágazó társadalmi-politikai folyamatnak itt most csak egy elemét emeljük ki: a felsőfokú szakemberképzést.

A felsőfokú szakemberképzés sajátos jellemzői nálunk - az eredetileg voluntarista módon alakított, jelenleg mesterségesen korlátozott, alkufolyamatok révén azonban folyamatosan korrigált - képzési kapacitások. Évente mintegy 14-16 ezer nappali tagozatos férőhely van az első évfolyamokon; ez egy-egy korosztály kerekén 10 százalékának teszi lehetővé, hogy nappali felsőoktatásban részt vegyen. Ez az arány minden nemzetközi összehasonlítás szerint alacsony.

A viszonylag kevés nappali hallgatói férőhelyet a munka melletti - esti és levelező tagozatos - képzés nemzetközi összehasonlításban is igen kiterjedt hálózata csak részben kompenzálja. Egyrészt az ilyen képzés ma is vigasztágjellegű; másfelől pedig az itt szerzett diplomát sokan tekintik (sokszor nem is alaptalanul) csökkent értékűnek.

A vonatkozó munkaerőtervek azt igazolják vissza, hogy a jelenlegi mennyiségű felsőfokú szakemberre van az országnak a jövőben is szüksége.^{11/} A felsőoktatási kapacitások valójában mégis olyan alkufolyamatok révén jöttek és jönnek létre, amelyek lényegében elszakadtak mind az elhelyezkedési lehetőségektől, mind a képzési igényektől. (Az 1980-1985 közötti tervidőszakban pl. az elsőéves nappali férőhelyek száma évről évre folyamatosan emelkedett; miközben a vonatkozó korosztályok létszáma évről évre csökkent.) A jelenlegi férőhelyszámhoz való ragaszkodást az irányítás automatizmusai indokolják.

A felsőfokú képzés másik jellemzője a tradicionális szakmai szerkezet, valamint az ország értelmiségi munkaerőpiacának korlátozott volta. Többszörös inkongruenciát találunk a továbbtanulásra pályázók és az egyetemek-főiskolák felvételi szándékai között.

Először is krónikus a meg nem felelés a műszaki-természettudományi felsőoktatási férőhelyek és a jelentkezők, valamint a humán-társadalomtudományi felsőoktatási férőhelyek és jelentkezők között. Az előbbi férőhelyekre visszatérően kevés a jelentkező, az utóbbi férőhelyeken évek óta kiváltképpen magas a túljelentkezés. Másodszor krónikus a meg nem felelés a férőhelyek és a jelentkezők területi eloszlásában. Míg a főváros egyetemi-főiskolai férőhelyeire öt-tízszeres túljelentkezés is van, addig a kis vidéki főiskolák állandósult beiskolázási gondokkal küzdenek, s ebből következőleg igen alacsonyra kell állítsák a mércéjüket. Harmadszor krónikus inkongruencia van a fiú és a leány hallgatók és egyes képzési ágazatok között; már a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján egyes képzési ágazatok csaknem teljesen "elnyíesedtek" (pl. bölcsészkarok, pedagógusképző intézmények), mások erőteljesen megindultak ezen az úton (vegyészet, gyógyszerészet, jog, közgazdaságtudomány, általános orvosi karok); ugyanakkor viszont műszaki pályákon egyre kevesebb leány található.

A jelenlegi képzési és területi megoszlásban végzett fiatal értelmiségiek a nyolcvanas években állandósuló elhe-

lyezkedési gondokkal fognak szembenézni. Egyes foglalkozásokban (agrármérnök, jogász, közgazdász, bölcsésztanár) és az ország egyes körzeteiben a munkahelyre várakozási idő ma eléri a hat-tíz hónapot. Ez a mintegy 50-70 ezres ifjúsági csoport - a nappali tagozatos egyetemistákat, főiskolásokat, valamint a munkahelyre várakozókat is beleértve - nemcsak hogy nem szerepel az innováció emelőjeként, hanem - ellentmondásos helyzetében - sok esetben annak egyfajta politikai ellenzékét is alkotja.

Egyes elképzelések szerint ezt a nem kívánatos feszültséget a felsőoktatás mai kapacitásainak további fokozatos csökkentésével lehet feloldani vagy megelőzni. (A felsőoktatási kapacitások csökkentése egyúttal a költségvetés terheit is könnyítené. Kutatások nyomán azonban mostanra nyilvánvalóvá vált az újabb tendencia, hogy a felsőoktatásba való jelentkezés időszakonként társadalmi méretekben is csökken vagy stagnál.^{12/} Ezt az aránycsökkentést először a hetvenes évek második felében észleltük, annak ellenére, hogy - mint említettük - most valamivel több elsőéves nappali férőhely áll rendelkezésre, és a kisebb létszámú korosztályok tagjai közül viszonylag többen juthatnak hozzá a felsőoktatáshoz. Talán nem annyira meglepő, hogy időről időre kevesebben jelentkeznek felsőfokú továbbtanulásra az ország peremvidékeiről; mondhatjuk, hogy innen sok főiskolát nehezebb elérni. Elgondolkodtatóbb, hogy a főváros körzetével határos néhány megyében is időről időre csökken a felsőoktatásban továbbtanulni kívánók aránya.

Ha e ciklikusan megfigyelhető irányzat egyszer tartósan bizonyul, akkor ez azt jelenti, hogy a társadalom fokozatosan elfordul a felsőszintű szakemberré válás útjától. Huzamos idő óta csak egy szűkebb csoport versenyezhetett eséllyel azért, hogy gyermeke egyetemre vagy főiskolára kerülhessen, és társadalmi tapasztalataik nekik sem igazolták a szak-értelmiségi lét előnyeit.

Tanulságok

Az innováció minden gazdaságban, ahol gyorsan megindult, ún. "képzési robbanással" járt együtt.

Az innovációs folyamat beindulhat a társadalmak különböző szakképzettségi szintjén is. A magasabb vagy alacsonyabb képzettség azonban - mint az innováció szubjektív, emberi tényezője - döntően meghatározza az innováció kibontakozásának gyorsaságát, ívét és eredményességét.

A mai magyar társadalom fordulóponton áll tekintetben, hogy az innováció társadalmi méreteiben alacsonyabb vagy magasabb képzettségi szinten fog-e beindulni. Azt az esélyt, hogy egy tömegméretű felsőfokú képzettséggel menjen végbe, minden bizonnyal elszalasztottuk. Választási helyzetben vagyunk azonban a tekintetben, hogy az innovációs folyamat tömegesen középfokú képzettséggel, vagy pedig csak számottevően alacsonyabb (szakmunkás) iskolázottsággal (esetenként még iskolázottság nélkül is) fog-e végbemenni. A nyolcvanas-kilencvenes évtizedben arra kell törekednünk, hogy a középfokú szakképzettség iránt meglévő lakossági igényeket társadalmi méreteiben a mainál hatékonyabban kapcsoljuk össze az innovációs folyamattal. Ez közelebből a következőket jelentené:

a/ Kívánatos föllazítani a társadalom peremhelyzetű csoportjainak társadalmi-kulturális és területi elszigetelődését, és a képzés révén őket a mainál határozottabban bevonni az innovációs folyamatokba.

b/ Döntő továbbfejleszteni a szakmunkásképzés mai rendszerét. Egyrészt jobban be kell vonni a (dinamikus) vállalati szférát magába a szakképzésbe. Másrészt emelni kell a szakmunkásképzés előtt vagy alatt megszerzendő általános

műveltség színvonalát. Mindenesetre hosszabb távlatban nem kívánatos, hogy a szakmunkásképzés egyfajta "középiskola-ként" funkcionáljon; azaz tömegeket képezzen távlatilag használhatatlan szakmákban, miközben csökkent értékű általános műveltségi elemeket ismételtet velük. Ehelyett a valódi iskolázás kiterjesztésére és a valódi szakmai képzésnek a technikai-technológiai fejlődéshez való hozzákapcsolására lesz a jövőben szükség.

c/ Kulcskérdésnek tartjuk továbbá a középfokú vezetők minél gyorsabb és hatékonyabb iskolázottsági-képzettségi szirtemelését. Ez részben következetes káderpolitikát kívánna (beleértve a kádercseréket is), részben pedig a középfokú szakmai iskoláztatás kiterjesztését és továbbfejlesztését úgy, hogy ott valóban a középfokú vezetők gárdája toborzódjék és képződjék ki.

d/ Kívánatos megállítani azt a társadalmi folyamatot, amely a felsőoktatástól való fokozatos elfordulást eredményezi. Ehhez bővíteni szükséges a felsőoktatás kapacitáit (modernizálva annak esti-levelező képzési formáit), fokozatosan át kellene alakítani a képzés ágazati szerkezetét. Mindez természetesen csak akkor lehet hatékony intézkedéssorozat a képzési rendszeren belül, ha az értelmiségi munkaerőpiac bővítésével és átalakításával jár együtt.

Jegyzetek

1. Nagy József: Az iskolafokozatok távlati tervezése.
Bp. 1970.
Nagy József: A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése. Kossuth Könyvkiadó.
Bp.1972.
2. Kozma Tamás: Az iskolarendszer fejlesztési stratégiája.
Szociológia 1982/1. 95-108.o.
3. Olajos Árpád: Szakképzettség és foglalkoztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp.1978.
4. Nagy József: Öt-hatéves gyermekeink iskolakészültsége.
Akadémiai Kiadó Bp.1980. (különösen is 325, és köv.)
5. Báthory Zoltán és mtsai: Az iskolai nevelés néhány összetevőjének vizsgálata egy felmérés tükrében. Pedagógiai Szemle 1983/2. 135-185.o.
6. Várhelyi György és mtsai: Oktatásfejlesztési stratégiák és az általános iskola (sokszorosított) Oktatáskutató Intézet, 1983.
7. Az Országos Tervhivatal számításai.
8. Az országos Tervhivatal számításai.
9. Művelődési minisztériumi adatok.
10. Művelődési minisztériumi adatok.
11. Az országos Tervhivatal számításai.
12. Forray R. Katalin: A felsőoktatás iránti igények területi különbségei. In: A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei. Oktatáskutató Intézet 1983, 51-90. o.

INNOVÁCIÓ AZ OSZTRÁK MŰVELŐDÉSBEN

A tudományos-technikai forradalom napjainkban kibontakozó második szakasza a megújulást az élet szinten minden területén elengedhetetlenné teszi. Hazai programját az MSZMP Központi Bizottsága 1986. december 28-i és 1987. július 2-i állásfoglalása jelöli ki.

Feladataink további konkretizálásához és megvalósításához mindenképpen helyes, ha mások tapasztalatait is hasznosítjuk. Ez alkalommal a szomszédos Ausztria művelődéséről kívánunk vázlatos történeti és mai keresztmetszeti képet adni.

A nyugati szomszédunkkal örvendetesen szélesedő kapcsolatok keretében mind több magyar állampolgár látogat Ausztriába. Az úticélok között fellelhető a turizmus, a látogatás éppúgy, mint a gazdasági, a kereskedelmi, a tudományos, a kulturális vagy éppen a sportkapcsolatok fejlesztése. A kulturális kapcsolatok több évtizedes formája az ösztöndíjas kiküldetés a bécsi Collegium Hungaricumra. Ennek keretében a német nyelvet ismerő szakemberek hosszabb-rövidebb ideig tanulmányozzák kutatási témáikat.

A tapasztalatok, adatok rövid bemutatása előtt valamit a Collégium Hungaricumról. Az intézmény 1925-ben kezdte meg munkáját és hosszú ideig zömében történészek, humán értelmiségiek voltak lakói, akik a különböző levéltárakban folytattak kutatómunkát. A Trautson palota - az amszterdami városháza mása, J.B.Fischer von Erlach nagyszerű barokk

munkája - a XVIII. század elején épült, és névadó gazdája, a császári főkamrás családi rezidenciája volt. 1760-ban Mária Terézia tulajdona lett, és itt kapott elhelyezést a császárnő magyar nemesi testőrgárdája. 1848. március 15 után a testőrgárdát feloszlatták és csupán az 1867-es kiegyezés után került vissza ismét régi helyére.

A múlt századokban Bessenyei György, Kisfaludy Sándor, Klapka György és mások voltak lakói. Számunkra külön is érdekes az, hogy Tettamanti Béla, akkori makói tanár bécsi ösztöndíjas tanulmányai során, az ő segítségével alkalmazták József Attilát az intézményben. Az 1925 őszén üres zsebbel Bécsbe érkezett költő rikkancskodásból tengette életét. Tettamanti Béla - aki már makói évei alatt is támogatta József Attilát - támogatásával lett a fiatalember takarítófiú az intézményben.

Mintegy három évtizeddel az alapítás után - 1964-ben - a Collégium Hungaricum a Trautson hercegek palotájából mai helyére, a Holland Strasséba költözött. A nyolcemeletes modern épület kényelmes elhelyezést biztosít az intézménynek, és a Stephanusdombtól alig 8-10 perces járásra van.

Az épületben évente több tucat ösztöndíjas kap elhelyezést, köztük ma már a tudomány minden területének képviselői. Az intézmény a magyar kultúra bemutatásának fontos fóruma, hiszen rendszeresen a rangos kiállítások, hangversenyek, irodalmi estek, tudományos előadások, filmbemutatók. Itt működik a kulturális kapcsolatokat ápoló Osztrák-Magyar Egyesület is. A Collegium Hungaricum dolgozói igen figyelmes munkával segítik a kutatók és kultúránk terjesztőinek munkáját egyaránt.

Néhány általános tapasztalat

Ausztiai tartózkodásom során valamennyi beszélgetésben elismeréssel szóltak Magyarországról, nagyra értékelték széles körű kapcsolatainkat. Előadásaimat követően számos kérdést tettek fel, ami igen jóindulatú érdeklődésről tanúskodott. Ugyancsak mindenütt elismeréssel szóltak a külképviseletekkel való kapcsolatokról, az együttműködésről.

Ami a kulturális kapcsolatokat illeti, természetesen sokoldalúbb Budapest és Bécs, illetve a nyugat-magyarországi megyék és a határmenti tartományok között. Tapasztalni lehetett azonban, hogy minél távolabb megyünk földrajzilag az országtól, annál több olyan kérdés merül fel a beszélgetésekben, amely a gyakoribb találkozások esetében már tényszerű válaszokat kapott volna. A kapcsolatok jövőbeni alakításánál talán ezt is célszerű figyelembe venni, továbbfejlesztve az eddigi eredményeket.

A továbbiakban a különböző dokumentumok és beszélgetések alapján néhány művelődési kérdéstről írunk, természetesen mozaikszerűen és vázlatosan, helyenként összehasonlítva egy-egy fejlődési mutatót a két ország között. Ezek inkább jelzések, hiszen akár egy kérdéskör alapos összehasonlító vizsgálata külön tanulmányt igényelne.

Gazdasági-szociális mutatók

A gazdasági szerkezetre jellemző a mezőgazdaság arányának csökkenése. (A foglalkoztatottság megoszlása: alkalmazott 35,5%, ipar 22,4, mezőgazdaság 7,8, nyugdíjas 23,5, egyéb 1,8%.)

1981-ben 171.773 vendégmunkás volt, közülük 110.820 Jugoszláviából.

Az áttekintés bevezetéséül néhány általános mutató Ausztriáról. 1971-1981 között a lakosság lélekszáma mintegy 100 ezerrel növekedett. Száz férfira jelenleg 113 nő jut. Ami a várható élettartamot illeti, a nők Ausztriában is lényeges előnyben vannak, hiszen az 1971-ben született férfiak várható életkora 66,6 év, ez a nőknél 73,7 év. Jelenleg az ország lakosságának 88 százaléka katolikus vallású, 99 százaléka német nyelvű. A magyar nyelvű lakosok Burgenland lakosságának 2 százalékát adják.

A nemzeti termék a forrásokat tekintve az utóbbi tíz esztendőben a következőként alakult: a mezőgazdaság 1970-ben 6 százalékot, 1981-ben 4,7 százalékot képviselt; az ipar részaránya ez alatt 43,5 százalékról 40,4 százalékra változott, amíg az egyéb terület, az ún. harmadik szektor 50,5 százalékról 59,9 százalékra növekedett.

A szociális helyzetet illetően figyelemre méltó fejlődés történt az utóbbi évtizedben. Az évi szabadság 24-30 nap, a szüléshez 8 hét szabadság jár. 1975 óta 40 órás, 5 napos munkahét van érvényben.

Ausztriában az egy lakásra jutó lakosok száma 2,42, nálunk 2,82. Ugyanakkor Magyarországon dinamikusabb a lakásépítés üteme, hiszen az ezer lakosra jutó lakásépítés darabszáma Magyarországon 1983-ban 6,9 volt, míg nyugati szomszédunknál 5,1. Az épített lakások átlagos nagyságát tekintve Ausztria 96 négyzetmétert tud kimutatni, ami nálunk 73,2 négyzetméter. Az egy orvosra jutó lakosok száma szomszédainknál 393, nálunk az arány jobb, hiszen 348. Ugyanakkor, amíg nálunk egy kórházi ágyra 109 lakos jut, Ausztriában mindössze 89.

Ausztria művelődésügyéről

Az osztrák iskolai oktatás kezdetei a középkori kolostoriskolához nyúlnak vissza, amelynek virágzása a XI. század végétől bontakozott ki. A II. Henrik herceg által 1155-ben alapított Schotten-gymnasium napjainkban is fennáll. A német nyelvterület első egyetemét 1365-ben Bécsben alapították, de a grazi egyetem is 1585 óta fennáll.

A felvilágosult abszolutizmus kezdetével az állam beleszólást igényelt az oktatás ügyébe. Mária Terézia 1760 márciusában bizottságot hozott létre azzal a céllal, hogy - folytatva 1749-es államigazgatási reformját, az oktatás ügyét is minden partikuláris érdekekkel szemben - az uralkodó gazdasági, hatalmi politikai céljainak megfelelően, centrálisan igazgassa. 1774-ben a királynő rendeletet adott ki a normál-, felső- és népiskolák működéséről. A rendelet-alkotó - köztük a sziléziai Ignatz Felbiger - tervében egy 6-10, illetve 12 éves korig tartó iskolakötelezettség szerepelt. Minden hitközségben egy-két éves népiskolát nyitottak, minden kerületben legkevesebb egy 3 éves felsőtagozatos iskolát. A nagyvárosok "normál" iskolája a 4 éves felsőtagozat volt, amelyben egy évig külön képezték a leendő tanítókat. A népiskola az írás-olvasás-számolás elemeit tanította, a felsőtagozat már bizonyos mesterségre is előkészített. Ez a rendelet 1869-ig meghatározta az osztrák népiskolai oktatást. Bár a rendelet nyomán Bécsben 3 év alatt háromszorosára növekedett az iskolások száma, e korban korántsem lehet még az általános népiskolai kötelezettség gyakorlati bevezetésére gondolni.

Az 1848-as forradalmi demokratikus követelések - melyek mindenekelőtt a reakciós katolikus egyház iskolai befolyásának csökkentését akarták - nem realizálódhattak, sőt az 1855-ös konkordatum tovább növelte az egyház iskolák feletti hatalmát.

Ausztria königratzi veresége, a kiegyezés Magyarországgal olyan helyzetet teremtett, amelyben a liberális polgárság követelését, a 6-14 éves korig tartó iskolai kötelezettség törbénybeiktatását a feudális uralkodó osztály már nem akadályozhatta meg. Az 1869-es népiskolai törvény magában foglalja nemcsak ezt, hanem a tanítóképzés reformját is. Ennek keretében a korábbi egy-két éves képzést 1784-ben 4 évre emelték. A törvény szellemében formálisan megtiltották a testi fenyítést az iskolákban, és kimondták a tankönyvkiadás állami monopóliumát. A törvény realizálása természetesen nem történt meg, sőt amikor a parlamentben a Bosznia-Hercegovina anektálását opponáló liberális burzsoázia kisebbségbe került, a katolikus konzervatív parlamenti többség 1883-ban az iskolai kötelezettséggel kapcsolatban különböző engedményeket tett, és csökkentette annak liberális polgári jellegét is. A századforduló után - amikor már a munkásmozgalom is növekvő erőt képviselt -, 1905-ben kiadott rendelet gyakorlatilag visszaállította jogába az 1869-es törvényt.

A monarchia összeomlását követő első osztrák köztársaság 1920-as reformjavaslata 4 iskolatípust tartalmaz: 4 éves elemi iskolát (6-10 éves korig), 4 éves általános középiskolát (10-14 éves korig), 4 éves felsőiskolát - differenciált képzési iránnyal, illetve szakiskolát (14-18 éves korig) és a felsőoktatást. A javaslat nagy vitát váltott ki, és az 1927-es iskolai törvénnyel zárult. A javaslathoz képest a törvény visszalépés volt, amennyiben a 4 éves elemi iskola után 4 éves felsőtagozatra, illetve 8 éves gimnáziumba lehetett menni. A 8 osztályos általános kötelező iskola (népiskola) után 5 éves kiegészítő iskola, illetve a dolgozó fiataloknak 4 éves munkásközépiskola adott lehetőséget a felsőiskolai továbbtanulásra. Ez a törvény a társadalmi egyenlőtlenség iskolai tükörképe volt.

Az Anschluss után az osztrák közoktatást német mintára átalakították. A második világháborút követően az újjáépítés jelentette a fő feladatot, az oktatás szerkezetét tekintve az 1938-as rendszert folytatták. Az osztrák államszerződést (1955) követően - mint a fejlett országokban általában - Ausztriában is megkezdtek az oktatási reform előkészítését.

A következőkben nézzünk meg néhány adatot, általában az 1983-as esztendő alapján. Az oktatásra fordított kiadások nagyságát tekintve Ausztria százalékosan valamelyest többet fordít e célra a bruttó nemzeti termékből, mint Magyarország. A százezer lakosra számított kiadott könyvek száma Ausztriában 89, Magyarországon 83. Ausztriában 30 napilap jelenik meg, átlag 2.650.000 példányszámban. A Magyarországon megjelenő 22 napilap példányszáma ennél valamivel több. Ausztriában 1981-ben 11 film készült, Magyarországon 25 játékfilm. Egy osztrák lakos évente kétszer, míg egy magyar hatszor megy moziba. A rádió Ausztriában évente 37 ezer órát ad, Magyarországon 23,3 ezer órát.

A mai osztrák oktatásügy alapját az időközben valamelyest módosított 1962-es iskolai törvény képezi, amely a tankötelezettséget 6-15 éves korban határozta meg.

Az 1974-es iskolai oktatási törvény az oktatás és a nevelés egységének elvét tükrözi. Fontos eleme a pedagógusok, a szülők és a tanulók alkotó együttműködésének elősegítése. Az iskoláskor kezdete előtt a 3-6 évesek óvodai ellátottságát a következő számok jelzik: 1962-ben 19%, 1968-ban 22%, 1975-ben 32%, 1980-ban 40%, és azóta is állandóan növekvő. Az óvodások egyharmada magánóvodákban kap elhelyezést, míg a többi nyilvános községi óvodákban. Ha összehasonlítjuk a mutatókat a magyarországi helyzettel, akkor ellátottsági mutatóink lényegesen magasabbak, hiszen tíz évvel ezelőtt

mintegy 50%-os ellátottság volt, és mostanára gyakorlatilag általánossá tettük az óvodai férőhelyek biztosítását. Természetesen a fentiekhez a két ország női munkaerő-foglalkoztatási struktúrájának különbségei is hozzájárulnak. Ausztriában az óvodás gyermekek édesanyjának mintegy fele foglalkoztatott, nálunk a nők foglalkoztatottsága lényegesen magasabb.

A 6 éves gyermekek Ausztriában is iskolaérettségi vizsgálaton vesznek részt, és eszerint történik döntés a tanulási alkalmasságukról. A tanulás a népiskolában kezdődik, amely 1-4 osztályában gyakorlatilag lényeges eltérések nélkül oktatja, neveli a gyermekeket. A különbségek 10 éves korban, az 5. osztályban kezdődnek. Ekkor a gyermekek tanulása több formában történik tovább. Viszonylag elenyésző részük (kevesebb mint 1%) a népiskolában folytatja tanulmányait. Ez zömében a kistelepüléseken fordul elő. A tanulók mintegy 3,0-3,5 százaléka a gyógypedagógiai iskolákban tanul. A tanulók döntő többsége a 4 osztályos felsőiskolában tanul tovább (mintegy 75-80%). Minden ötödik 10 éves gyermek az ún. általános képzést nyújtó magasabb iskolában, gyakorlatilag különböző gimnáziumokban tanul tovább (humán, élő idegen nyelv, reál, természettudományi, matematikai, közgazdasági reál, műzsai pedagógiai stb. szakokon). Az a törekvés, hogy a felsőiskola és a gimnázium között lehetőleg az első egy-két esztendőben ne legyen lényeges eltérés, vagyis a felsőiskola az átkerülés szempontjából nyitott legyen a gimnáziumok irányába. A tények azonban azt jelzik, hogy a váltás már gyakorlatilag 10 éves korban megtörténik, ugyanis a felsőiskolai tanulók alig 5-10 százaléka kerül át a tanulmányok során más középiskolába, gimnáziumba. (A gimnáziumi képzés Ausztriában - hasonlóan a felszabadulás előtti magyar gyakorlathoz - 8 évig tart.) A pályaválasztás segítésének intézményi feltételei sokat fejlődtek, a korai pályaválasztás azonban nehezíti a munkát. A pályá-

korrekciót jelentősen segíti a felnőttoktatás. Ennek keretében az osztrák népfőiskolákban rendszeresen mintegy 300 ezer állampolgár tanul.

A hetvenes években tovább bővült az iskoázttatás, a nők tömeges bekapcsolása különböző oktatási szintekbe. Ugyancsak a hetvenes évek derekától kezdődő gazdasági válság anyagilag is megnehezítette az oktatás helyzetét. A megjelenő munkanélküliség is jelentős problémákat okozott az egyes szakterületeken, a túlképzés problémája is előtérbe került. Ebből következően az oktatáshoz való jog megmaradt ugyan, de számos nehézség jelentkezett.

Az oktatási szakemberek a jövő reális vizsgálatára ösztönöznek, változatlanul fontosnak tartják az esélykülönbségek csökkentését. Mindinkább előtérbe kerül egyrészt az általános politikai műveltség fejlesztése, másrészt a korszerű tudományterületek elsajátíttatásának igénye (elektronika, automatika stb.).

A hetvenes évek néhány változását figyelembe kell venni Ausztria oktatásügyének is. Ausztriában is csökken a gyermeklétszám, szélesedik a nők igénye foglalkoztatásuk iránt, ugyanakkor jelentős rétegek foglalkoztatásában bizonytalanságok vannak.

A felsőoktatás-politikát illetően a következőkről adhatunk röviden számot. Az ötvenes években Ausztriában a régi egyetemek újjáépítése volt a fő feladat, és az évtized második felében gyors mennyiségi növekedés indult meg. 1955-1962 között az egy kinevezett rendes tanárra eső hallgatói létszám megkétszereződött (53-ról 104-re nőtt). Új főiskolák, karok, egyetemek nyíltak (Salzburg, Linz, Klagenfurt, Innsbruck). 1960-1980 között megkétszereződött az érettségizettek száma. 1982-re az érettségizettek szám-

aránya egy évfáraton belül 22 százalékra alakult (1961-ben 10,7 százalék).

Az Universitáten und Hochschulen (Wien, 1980) című dokumentum a következőkről ad számot. Az 1975-ös egyetemi szervezeti törvény jelentősen megnövelte az egyetemi élet demokratizmusát. A hallgatók létszáma 1970-1980 között 40 ezerről 90 ezerre emelkedett. Az érettségizettek 60 százaléka megkezdte egyetemi tanulmányait. (Ausztriában nincs egyetemi felvételi vizsga, eltérően számos nyugat-európai országtól, csupán néhány szakon írnak elő alkalmassági vizsgát.) Ez a továbbtanulási arány azt jelenti, hogy egy-egy évfárat mintegy 12 százaléka kezdi meg felsőoktatási tanulmányait (ez a számarány Magyarországon mintegy 10 százalék). 1970-ben az adott évfárat férfi tagjai közül 10,8, a nők közül 4,5 százalék íratkozott be, ami összesen 7,7 százalékot jelent. Íz évvel később ugyanez a mutató a férfiaknál 12,9, a nőknél 11,6, összességében 12,3 százalékra alakult. Tartományonként e téren is nagyok az eltérések, hiszen a nőknél 7-24, a férfiaknál 9-23 százalék között mozog. Az egyetemen és főiskolán tovább nem tanuló fiataloknak különböző tanfolyamok állnak rendelkezésére.

A képzési időt (3-6 év) a hallgatók zöme túllépi, a normál időre csupán fele fejezi be tanulmányait, szakonként jelentős eltéréssel. Az oktatás 1971 óta a felsőoktatásban tandíjmentes, mégis jelentősek a költségek, ezért a hallgatók szociális támogatást kapnak.

A gyors ütemű növekedés figyelemre méltóan átalakítja a foglalkoztatást. Linzben végzett hallgatók fele újonnan létesített munkakörökbe került a nyolcvanas évek elején, olyanokba, amelyet korábban egyetemi diploma nélkül töltöttek be. Az egyetemet végzettek növekvő része közel kerül a más szakterülethez, csökkennek a korábbi

kiváltságok, vagyis "fehérgalléros" proletár lesz. A munkanélkülieknek átlag 1 százaléka egyetemi végzettségű. Vannak tapasztalatok a diplomás létszámnövekedés más következményeiről is. A diplomások elfoglalják a vezető helyeket, ilyenformán csökkentik az előrejutási lehetőségeket a diplomával nem rendelkezők számára. Egyidejűleg csökkennek a diplomások esélyei a vezetői pályák betöltését illetően, csökken a szakmai előrejutási, pl. doktorálási szándék, és növekszik a konkurrencia a pályakezdők között.

Összességében a munkaerő-piac helyzete azt mutatja, hogy 1971 és 1985 között Ausztriában a diplomások száma mintegy 40 százalékkal növekedett. Egyes pályákon túlkép-zéssel lehet találkozni (művészettörténészek, orvosok stb.). A hallgatók 47 százaléka nő, akik inkább a hagyományos klasszikus pályák iránt orientálódtak, és ez mostanára is jellemző, és csökken az érdeklődés a műszaki pályák iránt. Az említett időszakban a műszaki egyetemi hallgatók, illetve a fiatal diplomások számaránya 21 százalékról 15 százalékra csökkent, a közgazdasági szakos hallgatóké pedig 17 százalékról 12 százalékra. A túlzottan szakmaorientált egyetemi képzés következtében a nagyfokú specializáció miatt is jelentkeznek foglalkoztatási gondok, részben a "felül"-, részben az "alul"-képzés következtében.

Nehéz helyzetben vannak Ausztriában is a pályaválasztási tanácsadók. Mind a gazdasági-társadalmi fejlődés, mind a tudományos technikai forradalom következtében jelentkezett új igények prognosztizálását több tényező nehezíti, bár a fő tendencia a szellemi tőkebefektetés növekedése. Az állam azonban nem tudja a diplomás munkahelyek számának növekedését a korábbi ütemben biztosítani. Az egyetemre jelentkezők tudomására hozzák, hogy a hetvenes években 4-5 ezer, a nyolcvanas években már 8-10 ezer pályakezdő

volt évente, 1992 körül pedig 9 ezerre alakul ez a szám, és a következő évtized derekán mintegy 8.500-zal számolnak. Vagyis a konkurrencia nem csökken, nem ígérnek minden diplomásnak végzettsége szerinti munkahelyet, és a pályázóknak azt is tudomásukra hozzák, hogy csökkenni fognak azok a privilégiumok, amelyet a konjunktúra idején a diplomások kaptak.

Hazánkban a szakemberképzés és a munkaerőigény összhangját fő vonalaiban biztosítani tudtuk az utóbbi évtizedekben. Ez persze nem jelent gondnélküliséget. Egyes műszaki, pedagógiai pályák iránt nálunk is szerény az érdeklődés, ami egyebek között a képesítésnélküliek alkalmazásával jár. Ugyanakkor a felsőoktatás hallgatóinak döntő többsége időben és eredményesen befejezi tanulmányait. A pályakezdők foglalkoztatása biztosított, konfliktust elsősorban a fiatal diplomások munkahely, illetve település szerinti differenciált törekvése, illetve az igények ilyen összetétele között lehet tapasztalni.

Az 1980-as években a gazdasági válság következtében elmúlt a korábbi évek "képzési eufóriája". A nagy ráfordítások elérték határaikat, most már a gazdaság és a társadalom az egyetemektől, a tudományoktól várja a problémák megoldásához való hatékony hozzájárulást, a nagyobb innovációs készséget.

Növekvő figyelem fordítódik a tartalmi korszerűsítésre, a gyakorlati orientáltság erősítésére. Egyidejűleg szükséges az egyetemeket azok számára is megnyitni, akik a nappali tagozaton valamilyen oknál fogva nem tudtak tanulni és diplomás pályára alkalmasak. Számukra akár érettségi nélkül, megfelelő szakmai előképzéssel indokolt megteremtteni a tanulás lehetőségét. Szükséges a tudományos utánpótlás nevelésének szerepét megnövelni és továbbfejleszteni a hallga-

tók szociális támogatását. Már a középtávú törekvések keretében is megnövekszik az egyetemek tudományos szerepe és lehetősége, éppen a hallgatói létszám csökkenése következtében. Jelenleg mintegy 7 ezer tudományos kutató dolgozik a felsőoktatási intézményekben. Ma az egyetemi intézetek mintegy kétharmadának nincs kialakult együttműködése a gyakorlattal, amelyen a jövőben mindenképpen változtatni akarnak. Hazánkhoz hasonlóan Ausztriában sem sívánják csökkenteni az alapkutatások szerepét, de növelik az innováció-orientált kutatásokat. Szükségesnek tartják javítani az egyetem és környezete közötti kapcsolatot, együttműködést is. Közismerten ez nálunk is kölcsönös törekvés.

Érdekeselek azok a mutatók, amelyek a hallgatók szociális összetételének változását mutatják a hetvenes években. Ennek egyik jellemzője a nők számarányának figyelemre méltó növekedése az első évfolyamokon (9,7%-ról 12,4%-ra). A munkásgyerekek számaránya 12,6 százalékról 13,3 százalékra változott. Mindkét mutató még a növekedésben is igen szerény mértékű, ha a magyarországi mutatókkal vetjük össze. Nálunk ugyanis közismerten felsőoktatási intézményeinkben aránytalanul magas a nők számaránya, különösen egyes szakokon, de országos átlagban is meghaladja az 50 százalékot, és a fizikai dolgozók számaránya is 40 százalék felett van.

Figyelemre méltó a hallgatók regionális összetétele. A hallgatók 29 százaléka bécsi, ami azt jelenti, hogy a 18-25 éves korosztály 23 százaléka tanul a fővárosi gyerekek közül egyetemen, ami az országos átlag mintegy kétszerese. A beíratkozásoknál bécsi illetékességű a hallgatók 26 százaléka, stájerországi és felsőausztriai 16-16 százalék, alsőausztriai 15 százalék, karintiai, volalbergi és burgenlandi 9-9 százalék. Hasonló - bár kisebb - szó-

ródás természetesen hazánkban is található a fővárosi, a nagyvárosi, illetve a kisebb települések között.

Az egyetemi oktatás szempontjából figyelemre méltó mutató az egy oktatóra jutó hallgatók számának alakulása. Ausztriában jelenleg egy professzorra 73, egy asszisztensre 22 hallgató jut, ha az összes oktatásban résztvevőket figyelembe vesszük, akkor az egy oktatóra jutó tanulói létszám 17. Összehasonlításként Magyarországon kevesebb mint 6 hallgató jut egy oktatóra. A heti óraszám átlagát véve Ausztriában egy oktatóra 10-12 óra megtartása jut, ez természetesen átcsoportosítható egyik szemeszterről a másikra. Nálunk alacsonyabb a kötelező óraszám.

Az osztrák népfőiskolákról

Ausztriában az iskolán kívüli képzés és ismeretterjesztés gyökerei a XIX. század második felére, a kapitalizmus ütemesebb kibontakozásának időszakára nyúlnak vissza. Társadalmi igény lett a munkaerő valamelyes szintű műveltsége, amelyet számukra korábban az iskolai képzés nem, vagy nem megfelelő mértékben adott meg. Ezt húzza alá az a tény, hogy az első népképzési intézmények Alsó-Ausztriában jöttek létre az 1850-1860-as években, ahol az ipar fejlettebb volt, mint Bécsben. Különösen Krems és környéke jeleskedett a különböző társadalmi és egyházi kulturális és sportegyesületek létrehozásában. Népkönyvtárak alakultak, ahol népszerű előadásokat tartottak gimnáziumi tanárok, s kezdeményezések születtek a nőképzés fejlesztésére is. 1868-ban megalapították a kremsi munkásképző egyesületet. Mindezek után 1885-ben megalakult a Bécs és környékét átfogó "Általános Alsó-ausztriai Népképzési Egyesület", majd a "Bécsi Népfőiskola". Hasonló intézmények fokozatosan jöttek létre Ausztria, majd később a Monarchia más részein is.

Nincs mód egy évszázad részletes áttekintésére, de a kezdeményezőkről nem szabad megfeledkezni. 1895-ben a bécsi egyetem professzorai "népszerű főiskolai kurzust" hirdettek, amelynek 6240 résztvevő hallgatója volt. 1897-ben megnyitották az Uránia Csillagvizsgálót, amely azóta is színvonalasan szolgálja a tudományos ismeretterjesztést a Duna-Csatorna partján, a Collegium Hungaricum szomszédságában.

Az első világháború természetesen a népművelést is megtépázta. Az 1920-as évek azonban új lendületet hoztak, és a népfőiskolák előadói között olyan nevekkel találkozunk, mint Thomas Mann, Hermann Hesse, Albert Einstein és Max Planck. Az irodalom és a tudomány kiemelkedő képviselői szívesen adták át ismereteiket a széles közönségnek. De az előadók sorában olvashatunk a személyiséglélektan megalapítója, Alfréd Adler szerepléséről éppúgy, mint a marxista és más filozófiák képviselőiről.

Az 1920-1930-as évek népfőiskolái tevékenységét természetesen befolyásolták Ausztria akkori politikai mozgalmai. A kommunisták, a baloldal igyekezett jelen lenni a politikai nézetek, a kultúra terjesztésének ebben a formájában is. Ausztria német megszállása hosszú évekre szüneteltette a nagy hagyományú népfőiskolák nemes tevékenységét. A nácik által szervezett előadások tartalmát azok részletes felsorolása nélkül is megítélhetjük.

Az új helyzetet Ausztria felszabadítása teremtette meg. Bécsben 1946-ban, majd a tartományokban 1947-től gyors ütemben újjáalakultak a népfőiskolák, és 1950-ben már létrejött a mozgalom országos központja, 1954-ben az anyagi kérdések rendezése is napirendre került. Az osztrák államszerződés megkötése (1955 május) új lendületet adott a népfőiskoláknak is. 1950-ben a már 4 ezer tanfolyamnak 90 ezer

résztvevője volt, ez a szám tíz év múlva 10 ezer fölé, illetve közel 220 ezerre emelkedett. 1955-ben Salzburg mellett, a népfőiskolák azóta kifejlesztett módszertani központjában, annak megnyitása alkalmából már nemzetközi tanácskozást tartottak a felnőttképzésről. 1960-ben szoros együttműködést alakítottak ki a rádióval, majd 1965-ben a televízióval, amelynek keretében a tömegkommunikáció külön program keretében segíti az érdeklődők tartalmi felkészülését a különböző vizsgákra.

A népfőiskolák iránti érdeklődés fokozatosan emelkedett Ausztriában az 1960-1970-es években is. Ennek eredményeként 1985-ben az ország 260 népfőiskolája közel 27 ezer tanfolyamának mintegy 380 ezer résztvevőjéről tudósít a statisztika. Vagyis az osztrák felnőttképzés igen népszerű formája a népfőiskola.

Mielőtt az osztrák népfőiskolák mai helyzetével valamelyest részletesebben foglalkoznánk, próbáljuk meg elhelyezni azokat a felnőttképzés rendszerében. A felnőttképzéssel ugyanis Ausztriában is számos szervezet, mozgalom, intézmény foglalkozik. Az 1970-es években - egy 1972-es törvény alapján - létrejöttek a különböző pártok politikai akadémiái, amelyek a káderképzést szolgálják. A szövetség és a tartományok számára létrejött az Osztrák Politikai Képzési Intézet, amely a különböző területek vezetőinek képzését szolgálja. Külön szervezete működik az osztrák népkönyvtáraknak, hasonlóan külön tevékenykedik a zömeben mező- és erdőgazdálkodási szakembereket továbbképző intézet. Önállóan dolgozik a szakszervezetek és a munkáskamarák szakmai alapképző, át- és továbbképző intézete, amely elsősorban a munkavállalók szervezete és az iparkamarának hasonló feladatot ellátó intézete, amely alapján a munkaadóké.

Széles körű tevékenységet fejt ki a katolikus és az evangélikus egyház is a felnőttképzés terén. Önálló szervezet a rádió és a televízió felnőttoktatási fóruma. Emellett a tartományok, a városok és a községek számos öntevékeny szervezetet működtetnek. Jelentős a külföldi országok kulturális intézményeinek tevékenysége is.

A felnőttek körében folytatott kulturális munka sokszínűsége az 1970-es évek elejére bizonyos koordinációs igényt hozott felszínre. Így jött létre 1972-ben az Osztrák Felnőttképzés konferenciája (Konferenz der Erwachsenenbildung Österreichs - rövidítve KEEÖ), amely valamegyest koordinációt kíván ellátni. A felsorolt résztvevő szervezetek vezetői évente váltva töltik be az elnöki funkciót a vezető fórumban, ahol határozat nem születik. A másfél évtized egyik eredménye egy periódika kiadása, amely igen sokat foglalkozik elméleti kérdésekkel, egyebek között a felnőttképzés fogalmi körülhatárolásával. A szervezet most igyekszik elkészíteni az osztrák felnőttképzés átfogó statisztikáját, ami nem látszik könnyű feladatnak.

A népfőiskolák ebben a rendszerben helyezhetők el. Feladatuk elsősorban az általános műveltség emelése, emellett azonban nem kerülnek meg a szakmai kérdéseket sem. A népfőiskolák nagyfokú önállóságot élveznek tartományonként, sőt az egyes településeken. Az országos szervezet ebben a relációban elsősorban koordinál, tapasztalatcserét szervez a tartományok között, illetve a központi költségvetés e tevékenységre jutó részének felhasználásában működik közre. A többszatornás finanszírozásnak kisebb része a központi támogatás, amely a gazdasági helyzet miatt a korábbi 10 millió Schillingről 1967-ben 7,7 millióra csökkent. Ez kis töredéke annak a támogatásnak, amely 1985-ben mintegy 2,8 milliárd Schilling volt a felnőtt-

képzés egészére vonatkozóan, a legkülönbözőbb forrásokból, amelynek persze egy részét kapták a népfőiskolák. A tartományok között is nagyok az eltérések a népfőiskoláknak nyújtott támogatást illetően. Összességében a népfőiskolai programok költségeinek átlag kétharmadát a résztvevők fedezik, a maradék részt a különböző források. (Ez a szám arány fordított képet mutat, ha az NSZK felnőttképzését vizsgáljuk, ahol - a szakirodalom szerint - a költségek kétharmadát fedezik a különböző források.)

Vizsgáljuk meg röviden a népfőiskolák 1980-as évekbeli munkáját és a tervezett elgondolásokat.

Az osztrák demokrácia, a "szociális partnerség" - úgy gondolják - széles körű ismereteket, felelős állampolgári döntési képességet igényel. Ennek megfelelően a tematikában jelen vannak a történelmi mozgásokat bemutató elemek éppúgy, mint a mai társadalmi helyzet legfontosabb összefüggéseit vizsgáló kérdéskörök. A mai világhelyzet, a békéért érzett felelősség, a környezetvédelem, a tudományos-technikai forradalom összetett társadalmi hatása számos régi kérdés újszerű megválaszolását igényli, amelyekkel a népfőiskolák igyekeznek foglalkozni. A társadalom korosztály szerinti összetétele - különösen a pályakezdők és a nyugdíjasok helyzete - számos kérdésre igényel választ. A népfőiskolai tanfolyamok résztvevőinek mintegy 65-70 százaléka nő, amely orientálja az egyes témák kialakítását. Különösen Bécsben figyelnek oda a rokkantak körében végzendő munka fontosságára is. Külön akció keretében foglalkoznak az érettségi nélkül egyetemen továbbtanulni szándékozók felkészítésével éppúgy, mint a szakmunkásvizsga előkészítésének általános műveltségi elemeivel. Keresik a növekvő szabadidő kulturált eltöltésének formáit is. Az anyanyelv és az idegen nyelv kultúrájának ápolása nem maradhat ki a témák közül. Vagyis a népfőiskolák munkája - tartalmát tekintve - társadalmilag orientált.

Az ország gazdasági helyzete nemcsak a kultúrára fordítható anyagiakat illetően fontos, hanem a munka tartalma szempontjából is. A tematikában ennek megfelelően előtérbe kerülnek a technikai fejlődést, a csúcstechnológiák társadalmi hasznosítását szolgáló részek. A biotechnológia - összekapcsolva a környezetvédelemmel - éppúgy fellelhető a meghirdetett programok között, mint a mikroelektronika, a tömegkommunikáció hatása az informatikára, különösen a jövő szempontjából.

Igyekeznek sokat tenni a munkaerő ismereteinek karbantartása, továbbfejlesztése érdekében - tekintettel a termelés technikai feltételeinek rohamos változására. A jövő foglalkoztatáspolitikájának ez kulcskérdése, Ausztriának is gondja a munkanélküliség, bár számarányuk alacsonyabb a nyugat-európai országok átlagainál. A munkanélküliek száma növekszik (1982-ben 105 ezer, 1985-ben 140 ezer), és ez a jövő várható tendenciája is. Közöttük elég magas a fiatalok száma, a jelzett időszakban 34 ezer, illetve 41 ezer. Egyidejűleg növekedett az üres állások száma is, 17 ezer-ről 22 ezerre. A munkaerőigény és a munkát keresők felkészültsége, mobilitási készsége azonban gyakran nem kerül szinkronba. A népfőiskola természetesen csak kis része a foglalkoztatáspolitikai feladatok megoldásának. Tevékenységéből két momentumot emelünk ki. Egyrészt a különböző tanfolyamokkal, képzéssel igyekeznek csökkenteni azt a pszichológiai és szomatikus károsodást, amely a munkanélkülit, különösen 8-10-12 hónap után veszélyezteti. A többi felnőttképzési szervezettel együtt ennek számos formáját igyekeznek kialakítani. Emellett a népfőiskolák - fő- és mellékállásokban - igyekeznek pályakezdő munkanélkülieket alkalmazni, különösen a pedagógusok soraiból. Külön is foglalkoznak a vendégmunkásokkal és azok gyermekeivel, ami azért is fontos, mert különösen az utóbbiak egy-egy területen az iskolai osztályok 20-50 százalékát is kiteszik.

Összegezőként: az osztrák népfőiskolák nagy hagyományú, megújulásra kész és törekvő intézmények, a felnőttképzés fontos részét képezik. Jövőjük tartalmát a társadalmi-gazdasági-tudományos-kulturális-szociális fejlődés jelöli ki. Ezek mindegyikével sokoldalúan foglalkoznak, amely az előrelépés alapvető biztosítója.

Nemzetközi kapcsolatainkban nagyra értékelik a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal kialakított többéves együttműködést. A "Die österreichische Volkshochschule" című folyóiratuk rendszeresen és sokoldalúan beszámol a TII munkájáról. Törekvésüket a kapcsolatok fejlesztésére személyesen is tapasztaltam. 1985-ben TII-delegáció tagjaként - amikor ismerkedtünk a szövetség, Bécs, Linz és Salzburg tartományi munkájával - ezt éppúgy éreztem, mint 1987 májusában, amikor az ösztöndíjas kutatás keretében egyik vizsgált témám éppen a népfőiskolák munkája volt. Wilhelm Filla, az Osztrák Népfőiskolák Szövetségének főtitkára elmondása szerint a legjobb kapcsolatuk a TII-tel és az NSZK népfőiskolaival van, és ezt fejleszteni igyekeznek. Tapasztalataim szerint a kapcsolatok fejlesztése kölcsönös érdekünk.

SZÁMÍTASTECHNIKA ÉS INFORMATIKA A KÉPZÉSBEN

A tudományos-technikai forradalom kibontakozása és az annak eredményeként létrejövő társadalmi-gazdasági és műszaki fejlődés, a társadalmi tevékenységek átalakulása, a fokozódó nemzetközi verseny új megvilágításba helyezte a tudományos kutatást és a műszaki fejlesztést. A társadalom a fejlődése szempontjából hosszú időn keresztül nem tulajdonított nagyobb fontosságot a kutatásnak, műszaki fejlesztésnek és ezért sokan a kutatást, fejlesztést felesleges társadalmi kiadásnak tekintették, aminek semmilyen gyakorlati haszna nincs.

A nemzetközi politika és a gazdaság feszültségei és általában a gazdaság válsága arra kényszerítette az országok irányítóit, hogy elemezzék a válságot kiváltó okokat és keressék a megoldást. A gazdaság területén egyértelművé vált, hogy előre haladni csak a tudományos-technikai forradalom vívmányainak alkalmazásával lehetséges. Ezért megkülönböztetett figyelmet kell fordítani mindazokra az új ismeretekre, amelyek a műszaki haladás legfőbb mozgató rugói. Az elemzések arra is rámutattak, hogy a technikai, technológiai ismeretek termelése, azok alkalmazása elképzelhetetlen e technikát ismerő, alkalmazó és fejleszteni tudó emberek nélkül.

E felismerés tulajdonképpen igazolja a tudományos-technikai forradalomról szóló elméleteket, amelyek szerint a haladáshoz nem elég csak az emberi tényezők, vagy csak a technikai ismeretek fejlesztése, hanem össze kell kapcsol-

ni ezeket, mert csak így együttesen képesek biztosítani a folyamatos előrehaladást. Természetesen az emberi és a technikai tényezők mellett megkülönböztetett figyelmet kell fordítani arra a társadalmi, gazdasági környezetre is, amelyben a tudományos-technikai forradalom megvalósul, és amely annak vívmányait alkalmazni tudja.

Az emberiség társadalmi előrehaladásában mindig jelentős szerepe volt a kultúrának, amely formálta emberi, szellemi fejlődését, viszonyát a környezethez, közvetítte a válóságot, hozzájárult az egyes emberek, kollektívák, nemzetek társadalmi örökségének a gyarapításához.

A kultúra fogalmába hosszú időn át nem értettük bele a műszaki és természettudományi haladás új eredményeit, mert ezek elsősorban a társadalmi termelés és a szolgáltatások előrehaladását szolgálták, és kisebb mértékben érintették az emberiség egészét. Az ún. technikai kultúra azonban a műszaki haladás felgyorsulásával mind nagyobb szerepet tölt be a társadalmi haladásban, mindennapi életünkben.

A növekvő szerep annak tudható be, hogy a műszaki haladás és maga a tudomány az őt fejlesztő és alkalmazó szakemberek szűk köréből átkerült a társadalom mind nagyobb körébe. A technikai vívmányok lehetővé tették, hogy az egyes emberek is közvetlen kapcsolatba kerüljenek a technikai vívmányokkal, és saját hasznukra, szórakozásukra igénybe vegyék. A technikai haladás tette lehetővé azt is, hogy az egyének mellett a társadalom széles rétegei is megismerkedjenek a klasszikus kultúra és a technikai kultúra eredményeivel. A technika lehetővé tette, hogy minimális feltételek fennállása esetén bárki részesülhessen e modern vívmányok áldásaiból. A javuló úthálózat és a gépkocsik elterjedése lecsökkentette a város és a falu közötti távolságot. A rádió, a televízió, a távközlés és a távbeszélés módot ad

arra, hogy igen gazdaságos eszközökkel egyrészt az információk nagy tömegét, beleértve a kultúra termékeit, a lakossághoz eljuttassuk. A hírközlő rendszerek pedig lehetővé tették, hogy egymástól nagy távolságban lévő személyek is információkat cseréljenek, információkat továbbítsanak. A modern információ-hordozó közegek a nyomtatott, írott információ mellett módot adnak képek, hangok szétterjesztésére, azok vételére és így befogadására is. A modern technika ma már azt is lehetővé teszi, hogy a hírközlés, távközlés új eszközeivel az információkat eddig befogadó emberek visszajelzéseket adjanak, párbeszédet alakítsanak ki az adásokat sugárzókkal.

Az informatika, amely ezt a bonyolult technikát biztosítja, így közvetlen részesévé válhat napi életünknek. Azt is mondhatnánk, hogy az informatika magában foglalja a hírközlés, távközlés, számítástechnika, párbeszéd-üzemmódok sokaságát, ezekhez a rendszerekhez tartozó eszközöket és olyan ismereteket is, amelyek lehetővé teszik ezek alkalmazását.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ezek az új lehetőségek mit nyújtanak az egyetemes kultúra számára, és milyen mértékben járulhatnak hozzá az egyes nemzeti kultúrák fejlődéséhez.

Az eddigi elemzések azt mutatják, hogy ezek az új lehetőségek módot adhatnak az ún. munkakultúra fejlesztésére, ha ugyanis létrejönnének az előbbieken vázolt rendszerek, akkor nagyon sok, elsősorban szellemi foglalkozást otthon is lehet végezni, és a technika segítségével részt lehet venni a munkában.

Az új munkakultúra nyilván alapvetően megváltoztathatja a munkahelyek társadalmi szerepét, módot adhat helyhez

kötött embereknek (mozgássérültek, gyermeküket egyedül nevelő szülők stb.) munkába való bevonásához. Ez az új lehetőség természetesen új követelményeket támaszt az emberekkel szemben. Éppen ezért alapvető fontosságú, hogy az ország lakosságát és azon belül a felnövekvő nemzedéket megismertessük ezekkel az új lehetőségekkel, és a felnövekvő nemzedéket is alkalmassá tegyük ennek az új lehetőségnek a kiaknázására.

Az elmúlt 15-20 évben a számítástechnikai oktatást elősegítő határozatok, az 1979-ben jóváhagyott hosszú távú koncepció eredményeképpen jelentős eredmények születtek. Az oktatás három szintre terjedt ki: a számítástechnikai alapismeretek, számítástechnikai alkalmazói ismeretek és a számítástechnikai szakismeretek elsajátítására mind az iskolarendszerű, mind a tanfolyami képzés keretében. Minden szinthez kapcsolódóan megindult a tanárok, oktatók képzése is. A számítástechnika és még szélesebb körben az elektronika területén bekövetkezett technikai változások, különös tekintettel a mikroprocesszorok széles körű elterjedésére, szükségessé tette a kapcsolódó oktatási program teljes körű újragondolását.

Alkalmazási irányai közül várhatóan a legfontosabbak:

- az automatizáció szintjének emelkedése és egyre több területen való elterjedése;
- az automatizált műszaki tervezés, gyártás folyamatirányítás, forgalomirányítás, méréstechnika stb. elterjedése;
- a mikroelektronika eszközeinek egyre bővülő alkalmazása szinte minden termelő területen, eszközben, rendszerben;
- a mechatronika gyors fejlődése és elterjesztése;
- a robottechnika gyors ütemű fejlődése és alkalmazásának elterjedése;

- az elektronika elterjedése az ügyvitelben;
- az információk minőségileg új formáinak megjelenése és az információkhoz hozzáférés meggyorsulása;
- az infrastruktúra átalakítása;
- az emberi szemléletváltásból adódó új életforma-igények által megkövetelt alkalmazások;
- az informatika elterjesztése az egészségügyben;
- az informatika és a társadalom kapcsolatának fejlődése.

Az alkalmazások következtében a termelő munkaterületeken megváltozik a munka jellege és tartalma, átfőmálódik a nem termelő jellegű tevékenységek jellege és előtérbe kerül a szolgáltatási tevékenység, amelyen belül alapvető jelentőségű lesz az információ-szolgáltatás.

Feltételezésünk szerint az elektronizáció

- kihat a munkaerőhelyzetre: érinti a munkaerő-állomány egészét, egyes szakmákat, munkaköröket feleslegessé tesz, kiváltódik a jelenlegi segéd-, illetve betanított munkás munkakörök jelentős része, s ez a képzetlen munkaerőállománynál foglalkoztatási gondokat eredményezhet, illetve nagyobb mértékű átcsoportosításokat tesz lehetővé a termelő területekről a szolgáltatások felé;
- az elektronikai eszközök működtetése nagyobb áttekintő képességgel rendelkező, kvalifikáltabb szakmunkaerőt igényel;
- megváltoztatja az egyes munkakörök tartalmát;
- magas színvonalon - esetleg külföldön vagy külföldi szakemberek közreműködésével - képzett felsőfokú szakembergárda szükséges az elektronika hazai alkalmazásához, illetve továbbfejlesztéséhez;
- új, korábban nem ismert szakmák jelennek meg.

Az alkalmazás területei közül első helyen az anyagi javak termelési ágazatait említjük.

Az elektronizáció átfogja a termelési és értékesítési folyamatok irányítását, információs rendszereit, a gyártás folyamatainak automatizálását, az ipari kutatásokat, a gyártmány- és gyártásfejlesztést egyaránt. Segítségével energiamegtakarítás érhető el a különféle energiahordozók lelőhelyeinek feltárásában, elosztásában és felhasználásában. A kohászatban és vegyiparban - mindkettő erősen technológia-centrikus jellege miatt - az elektronizáció jelentős mértékben erősíti a mérés, értékelés, információtovábbítás és -feldolgozás, -szabályozás, -vezérlés műveleteit, a biztonságtechnikai feltételeket. Különösen jelentősek a gépípar területén várható változások. A gépgyártás új korszakváltása volt a számjegyes vezérlés bevezetése és a fejlődés abba az irányba mutat, hogy általánossá válik a decentralizált, a mesterséges intelligencia-kutatások eredményeinek hasznosítására épülő - önálló működésre, de egymással való együttműködésre egyaránt képes - alrendszerek létrehozása. Mindezek megvalósításában gyorsan növekvő szerepet játszik az automatizált műszaki tervezés és a gyártás. Fokozódik a mezőgazdaságban az élő munka hatékonysága, csökkennek a betakarítási, feldolgozási veszteségek, javulnak a munkakörülmények.

Az ügyviteli és irodai munka automatizálása az alkalmazás egy másik jellegzetes területe. A fejlődés eredményeképpen elterjednek az egységes irányítási, irodaautomatizálási rendszerek, amelyek segítik a termelői és szolgáltatási tevékenységeket. Az ügyviteli munka automatizálását szolgálják a szövegfeldolgozó berendezések, a pénzáttutalási munka gépesítése, az elektronikus vezérlésű gyorsmásoló és osztályozó berendezések stb.

Az államigazgatási munka számítógépesítésén világszer-
te dolgoznak. A készülő vagy működő rendszerek közül a né-
pességnylvántartással foglalkozó rendszerek, a pénzügyi
információs rendszerek, a népgazdasági tervező rendszerek,
szabadalmi adatbankok, igazságügyi-jogi adatbankok, váro-
sok közműhálózatának adatbankjai, statisztikai adatok szá-
mítógépes feldolgozása és értékelése kívánnak kiemelését.

A társadalom javát szolgálja az elektronika alkalmazá-
sa az egészségügy területén. Segítségével lényeges minősé-
gi javulás várható az egészségügyi nyilvántartásban és
adatkezelésben, a diagnosztikában, terápiában, kutatásban,
ahol mindezek eredményeképpen előtérbe kerül a gyógyító or-
vos valóban szellemi munkája.

Az elektronika alkalmazásában kezdettől fogva jelentős
szerepe volt a kutatásfejlesztésnek. Olyan tudományterüle-
tek mint a matematika, fizika, kémia, mechanika, közgazda-
ságtan, különféle alkalmazott tudományok mellett újabban
egyre több humán tudományág - orvostudomány, szociológia,
nyelvészet, jogtudomány, régészet, képzőművészet - fogal-
mazza meg igényét.

Széles körű az elektronika alkalmazása a szállításban,
közlekedésben, anyagmozgatásban és -tárolásban, ahol előny-
ként jelentkezik az energiamegtakarítás, a biztonság növe-
kedése, a személyszállítás kulturáltságának fokozása.

Megállapítható, hogy a fejlett ipari országokban a hír-
közlésben, tömegkommunikációban a néhány éve megkezdődött
rohamos átalakulás ugyancsak az elektronizáció térhódítá-
sával függ össze. Feltételezhető, hogy a fejlődést a mik-
roelektronika eredményeinek általános alkalmazása, a hír-
közlés-számítástechnika konvergenciája, az új átviteli el-
járások bevezetése, az új átviteli közegek és új frekvencia

tartományok használata, a szolgáltatások és hálózatok integrálódása, az űrtávközlés és űrműsorszórás széles körű elterjedése, az ember-gép kommunikáció általános használata fogja jellemezni.

A mikroelektronika és informatika igen változatos formában fog megjelenni az otthoni és lakókörnyezeti életben. Ez kiterjed a háztartási munkára, a lakás üzemeltetésére, művelődésre, tanulásra, tovább- és átképzésre.

Hazai erőfeszítéseink az alkalmazási ismeretek elterjesztésére, és az iskolaszámítógép program megindítása időszzerűek voltak és megfeleltek a nemzetközi törekvéseknek. A jelenlegi - a szocialista országokhoz viszonyított - biztató helyzetünk azonban csak jelentős erőfeszítésekkel lesz a jövőben tartható.

Ezekre a változásokra a társadalom teljes keresztmetszetét fel kell és elő kell készíteni, ami hatásos oktatási, képzési és átképzési tevékenységet igényel. Ennek a feladatnak az elektronika elterjesztése központi programjában kiemelt jelentősége van.

Az oktatási folyamat jellegéből következik, hogy a társadalom széles körű felkészítése az iskolarendszer keretében - figyelembe véve, hogy az általános iskolai oktatás 8 évet, a középfokú oktatás 3-4 évet és a felsőoktatás 3-5 évet igényel - csak hosszabb időszak alatt lehetséges, még akkor is, ha a ma követett gyakorlatot folytatjuk, hogy először a felsőoktatásban, majd a középfokú oktatásban és végül az általános iskolai oktatásban valósul meg az informatikai-elektronikai oktatás. Ezért a program kiindulási gondolata, hogy az oktatás vonatkozásában a fejlődés irányait, követelményeit és feltételrendszerét a VII. ötéves tervi időszakon túltekintő igényeket figyelembe véve kell felvázolni.

Ezen túlmenően a programnak az oktatás, képzés minél szélesebb területét kell figyelembe venni, mert várhatóan a társadalom egésze kapcsolatba kerül az elektronikával. Az informatika oktatását ezért indokolt az egész oktatási, képzési rendszerre kiterjeszteni, hogy

- az informatika alapjaival megismerkedjék az egész társadalom,
- az informatika-elektronika alkalmazására felkészüljenek mindazok, akik azt munkájukban használhatják,
- az informatika-elektronika szakterületére szakemberek képeztesse ki.

Ezekre a megfontolásokra, alapozva a fejlesztés első tézisét abban fogalmaztuk meg, hogy az oktatás-képzés teljes keresztmetszetére és minden szintjére át kell gondolni és részleteiben kidolgozni egy rendszerszemléletű oktatási tervet, amelyben az egyes képzési, oktatási követelmények egymásra épülve, a kölcsönhatásokat szem előtt tartva, a párhuzamosságokat kiiktatva, a hiányokat megszüntetve minden elem a rendszer lehető legnagyobb hatékonyságát szolgálja.

A fejlesztés második tézise, hogy az oktatás tartalmának meghatározásában érvényesüljön és hasznosuljon az informatikának az az előnye, hogy az egyes szakterületek ismeretanyagának egy, a korábbinál magasabb szintű szintetizálását és integrálását teszi lehetővé (pl. automatizált műszaki tervezés, gyártás, mechatronika stb.).

Az ismeretek ilyen rendszerezése megkönnyíti a szakismeretek körében a tények, módszerek, eredmények megértését, a képesség kifejlesztését ezek közvetlen alkalmazására. Segítséget nyújt abban, hogy hivatkozásért, tanácsért hová lehet fordulni, és érzékeltetni az ismeretanyaghoz kapcsolódó szakterület gazdasági vetületét. Az informatika

tehát az oktatás eszközeinek bővítésével didaktikai és technikai segítséget nyújt. Ezek az informatika nyújtotta lehetőségek már a jelenlegi tapasztalatok alapján is azt a kényszerítő erőt jelentik a tanulásban, ami a tananyag teljes megismerése mellett az egyes szaktantárgyakban a részletek feltárását követeli meg.

A fejlesztés harmadik tézise, hogy az informatika oktatási rendszere hierarchikus felépítésű legyen. Ez azt a követelményt fogalmazza meg, hogy az egyes szinteken oktatott ismeretek épüljenek az alsóbb szinten oktatottakra, de nyújtsanak önmagukban is befejezett oktatást, illetve képzést.

Iskolai rendszerű oktatás és képzés

Általános iskola

Az alapismeretek oktatásának célja, hogy elterjessze az informatikai kultúra alapjait a társadalom teljes egészére, és biztosítsa azokat az ismereteket, amelyekre a későbbi szinten az informatika alkalmazási ismeretek oktatása és a szakemberképzés épülhet. Az alapismeretek oktatását ezért az általános iskolában kell megvalósítani. Az általános iskolákban a VII. ötéves terv időszakában meg kell teremteni az informatikai alapismeretek oktatásának feltételeit, és azokkal összhangban fokozatosan kell kiterjeszteni az oktatást az általános iskolák 300-600 ezer tanuló-jára.

Középfokú oktatás

A középiskolákban a tanulók teljes körére meg kell valósítani az informatikai alapismeretek oktatását. A középiskolákban az oktatásnak ki kell bővülnie az elektronika

alapismereteinek elsajátításával. Ez azt jelenti, hogy bővíteni kell azoknak a tantárgyaknak körét, amelyhez az elektronika oktatása kapcsolható.

Különös hangsúlyt kell adni az informatika-elektronika oktatásának a szakképzésben, mert hiszen várhatóan a tervidőszak végére az ipari, termelési folyamatokba, a szolgáltatási tevékenységekbe az elektronika olyan mértékben épül majd be, hogy informatikai-elektronikai alapismeretek nélkül a szakmunkásképzés egyik területe sem lenne korszerűnek tekinthető. Előbbiekből következik, hogy a VII. ötéves terv időszakában el kell érni, hogy az informatikai-elektronikai alapkultúra elsajátíttatása a középfokú oktatás teljes egészére kiterjedjen. Ez az oktatás kb. 40 ezer tanulót érint.

Az informatikai-elektronikai alkalmazási ismeretek oktatását a középiskolai oktatásban, a szakközépiskolákban, technikusképzésben kell megvalósítani. Amilyen mértékben kiteljesedik az általános iskolai alapoktatás, olyan mértékben növekedhet terjedelemben és színvonalban a középiskolákban az alkalmazási ismeretek oktatása. Célja, hogy a tantárgyak oktatása kapcsán ráirányítsa a figyelmet az informatika-elektronika alkalmazási lehetőségeire (mérés- és adatgyűjtés, interaktív rendszerek, mechatronika, robotok, szövegfeldolgozás stb.). Az alkalmazási ismeretek oktatása a lehetőségektől függően kb. 250 ezer tanulóra terjed ki a VII. ötéves tervidőszakban. Megkülönböztetett figyelmet kell fordítani az informatika-elektronika alkalmazási ismeretek oktatására a technikusképzést végző intézményekben.

Az informatikai-elektronikai szakemberképzés körébe tartoznak: a középfokú oktatási intézményekben folyamat-szervező és programozó, a műszerész és operátor képzés.

Az elektronika további területeit figyelembe véve a szakemberképzés keretébe sorolandók a postaforgalmi, a hírközlési szak, az elektronikai műszerész, gépipari szakmák, rádió- és televízió műszerész, irányítástechnikai műszerész, vezeték- és vezeték nélküli távközléstechnikai műszerész, vasúti távközlő- és biztosítóberendezés műszerész szakok.

Az informatika-elektronika oktatása koncepciójában felvázoltak, különösen a következő időszakban külön követelményként vetik fel a tanárok, oktatók informatikai képzésének és továbbképzésének szükségességét.

A VII. ötéves terv időszakában ezért a pedagógusképzésben kiemelt szerepet kap a pedagógus jelöltek felkészítése ezen új technika alkalmazására.

Külön kell azonban szólni arról, hogy a VII. ötéves tervidőszakban viszonylag nagyszámú, már működő tanár, oktató felkészítése lesz szükséges az általános iskolai és középfokú oktatásban. Ezt a képzést a felsőoktatási intézményeknek és a pedagógiai továbbképző intézeteknek kell ellátniuk. Az informatika oktatására kiképzendők az általános iskolai felsőtagozat természettudomány-szakos tanárai és mintegy 10 ezer fő középiskolai tanár.

A legnagyobb kérdés, amire választ kell adni: Hogyan tudjuk megvalósítani az elektronika, informatika alapjainak, használatának, alapvető elemeinek oktatását; milyen oktatási-nevelési módszereket kell alkalmazni a szakemberképzésben; és hogyan lehet megvalósítani a távoktatást, egyéni tanulást? Tulajdonképpen az a feladat áll az oktatás előtt, hogy a hagyományos oktatási módszereket és ismeretanyagot ötvözve az elektronika eszközrendszerével megalapozza az informatika széles körű elterjesztését, és ezen túl hozzájáruljon a nevelés-oktatás megújulásához.

Feltételezve, hogy hosszabb távon a megfelelően kiépített hálózatok lehetővé teszik a lexikális ismeretekhez, adatokhoz, információkhoz való hozzáférést, először nyílik lehetőség arra, hogy a korábbinál vagy a mainál lényegesen nagyobb figyelmet fordítsunk a gondolkodó készség, a feladatmegoldó készség és az emberek közötti kapcsolatok fejlesztésére.

Az új követelményeknek megfelelően minden bizonnyal módosítani kell a hagyományos tananyag-struktúrát, átértékelve a lexikális ismeretek fontosságát, fokozva az alkotókészséget. Hozzá kell szoktatni a felnövekvő nemzedéket a gépekkel való közvetlen kapcsolathoz, nagy rendszerek adottságainak felhasználásához.

Az informatika oktatásához természetesen szükségesek az elektronika-informatika technikai eszközei: mikroelektronikai elven működő számítógépek, hírközlő berendezések, az ezekhez csatlakozó távközlési rendszerek, a párbeszédet lehetővé tevő berendezések, modern szoftver termékek stb. El kell érni, hogy már a következő években az iskolákban olyan mennyiségben álljanak rendelkezésre ezek a technikai eszközök, hogy az oktatás minden szintjén optimális módon biztosítsák a feltételeket. Ez kétségen kívül jelentős anyagi erőfeszítéseket kíván az országtól, de tudomásul kell venni, hogy megfelelő mennyiségű és színvonalú technikai eszköz nélkül nem lehet az informatikát oktatni, az elektronizációt megvalósítani. Az ilyen célú fejlesztésre fordított összegek azonban igen gyors megtérülést biztosítanak majd a munkák hatékonyságának növelésében, ezek az eszközök alapvető feltételei a versenyképesség fenntartásának.

Korszerű termékeket, szolgáltatásokat nem lehet létrehozni és biztosítani, hatékonyan üzemeltetni, ha nem is-

merjük azok sajátosságait, adottságait. A konkrét eszközök használatának oktatása is szükségessé teszi az ismeretek elsajátításához szükséges módszertan fejlesztését, és az ismereteknek, eszközöknek az oktatási folyamatba való beépítését.

Sajátos következménye az elektronika és az informatika fejlődésének, hogy a jövőben a tanulók és az oktatók maguk is részt vehetnek a tananyagok fejlesztésében, és az oktatás eddig többé-kevésbé passzív alanyai aktív részeseivé lehetnek az oktatási folyamatoknak. Ez az új lehetőség is hozzájárul a kreatív gondolkodás intenzív fejlesztéséhez, demokratizálja az oktatási folyamatokat, megszűnik az éles határ, átalakítja a tanár és tanuló közötti viszonyt, hasznos eszköze a munkára nevelésnek. Ennek a folyamatnak a következményeit ma még nem tudjuk teljes egészében áttekinteni, de az eddigi kevés tapasztalat is igen pozitív irányú fejlődést jelez.

A felsőoktatási intézményekben az új technikák életbelépésével tovább erősíthető az oktató-hallgató kapcsolat, a középiskolákhoz képest még fokozottabban jelentkezhet a hallgatók aktív részvétele a tanítás-tanulás folyamatában. Erre sajátos lehetőséget ad az, hogy a felsőoktatási intézményekben nemcsak oktató, hanem kutató-fejlesztő munka is folyik. Bár ezen a téren az elmúlt évtizedekben jelentős fejlődés ment végbe, a hallgatók részvétele a kutatási folyamatokban még mindig nem elégséges, és így az alkotó gondolkodás fejlesztése nem kielégítő mértékű.

A mikroelektronika, az információ-technológia, általában az informatika további lehetőségeket ad az alkotó gondolkodás kialakításában, általában az értelmiség nevelésében.

Az elektronizáció oktatási programja külön hangsúlyt fektet a lakosság felkészítésére annak érdekében, hogy a program megvalósítására fordított eszközök minél hamarabb megtérüljenek és az elektronizáció hatása minél nagyobb mértékben érvényesüljön a lakosság körében. Ez a feladat a korábbi számítástechnikai központi fejlesztési programokban nem szerepelt, hisz ott elsősorban a számítástechnikával profi módon foglalkozók, illetve alkalmazók felkészítése volt a cél. Tulajdonképpen számba kell venni, hogy a társadalomnak mely rétege az, amelyik eddig kimaradt az elektronizációból, illetve a számítástechnika oktatásából, milyen ismeretek átadására van szükség, hogy a program megvalósulhasson. Az elektronizáció oktatásának kiterjesztése a felsőoktatásra, a középfokú oktatásra és az általános iskolákra hosszú távon már biztosítja azt, hogy a felnövekvő nemzedék felkészüljön ennek a korszerű technikával, technológiával kapcsolatos új ismeretanyag befogadására. A lakossági programnak viszont az a célja, hogy a mai felnőtt nemzedék minél előbb megbarátkozzon ezekkel az új ismeretekkel.

Az elektronizáció gazdaságfejlesztési programjának végrehajtása során mind több munkahelyen jelennek meg a korszerű elektronikával támogatott eszközök, így a termelő szférában, de az államigazgatásban és részben az egészségügy vonatkozásában is. A munkahelyek feladatává is válik az elektronizáció ismereteinek alkalmazási módszereinek az elterjesztése. Hangsúlyozottan jelenik meg ez a feladat azokon a munkahelyeken, ahol a termelési szerkezetváltással egyidejűleg más, új, korszerűbb termékeket fognak előállítani és alkalmazni. Ezeken a munkahelyeken a szerkezetváltással egyidejűleg kell megoldani - döntően a munkahelyekre orientálva - a tanfolyami oktatást. Azokon a munkahelyeken, ahol nem ilyen sürgető kényszer hatása alatt történik az elektronizáció bevezetése, a hagyományos tan-

folyami oktatás módszereivel oldható meg a feladat. Ebben a körben nem a tanfolyami rendszer kiépítésére van szükség, hanem elsősorban a tanfolyami oktatás tartalmának, módszereinek a korszerűsítésére. Erre jól kiépült hálózat van az országban, megfelelő személyi és technikai állománnyal, így itt nem lesz különösebb akadálya a korszerű ismeretek elterjesztésének.

Sajátos feladatok hárulnak az országban működő oktatókra, pedagógusokra az elektronizációs ismeretekkel való felvértezésben. A tanárok egy jelentős része az elmúlt húsz év során már részesült valamilyen számítástechnikai oktatásban. Náluk az a probléma, hogy elsősorban nagy számítógépes filozófiával történt az oktatás és sok esetben nem a ma használt programnyelveket tanították meg nekik. Itt elsősorban kiegészítő oktatásra van szükség. Az elmúlt 4-5 évben végzett fiatal pedagógusok már az új szemléletű, az új iskola-számítógép programnak megfelelő informatikai oktatásban részesültek, így az ő esetükben a helyzet lényegesen egyszerűbb, itt folyamatos továbbképzést kell számukra biztosítani.

Az iskola-számítógép program első időszakában elsősorban arra törekedtünk, hogy a tanárok a legalapvetőbb ismereteket szerezzék meg és jó alapokat kapjanak a további tanuláshoz. Mára ez a helyzet megváltozott, és eljött az ideje annak, hogy sokszínű modulrendszerű tematikát alakítsunk ki. Terveink szerint a tanároknak módot adnánk arra, hogy különféle továbbtanulási módszerek közül választsanak. Így elképzeléseink szerint lennének olyan tanfolyamok, amelyeken egy-egy programnyelv alapos, mélyreható elsajátítását tűznénk ki célul; lennének olyan tanfolyamok, ahol szakmák szerint mutatnák be, hogy az egyes tantárgyak oktatásában milyen lehetőséget nyújt az informatika; más tanfolyamokon az informatikai eszközök, interfészek

építési lehetőségeivel ismerkedhetnének meg; más tanfolyamokon mód nyílna arra, hogy a nagy informatikai rendszereket (adatbázis-kezelés, grafika, táblázat készítése, szerkesztése stb.) részletesen tanulmányozzák; megint más lehetőség az iskolai adminisztráció számítógépesítését szolgáló ismeretek elsajátítása stb.

Mint az előbb megállapítottuk, az iskolarendszer és a tanfolyami képzés mellett izgalmas kérdés a lakossági program megvalósítása. Véleményünk szerint a lakossági programba szervezeti oldalról bekapcsolódhatnak az oktatási intézmények, tehát az általános iskolák, a középfokú oktatási, a felsőoktatási intézmények, a tanfolyami oktatás intézményei. Másrészről hangsúlyozottan számítunk a közművelődési intézmények mind intenzívebb tevékenységére. Az állami intézmények mellett természetesen jelentős szerep hárul a társadalmi szervezetekre. A program már eddig is jelentős támogatást kapott a KISZ-től, a szakszervezetektől, a MTESZ-től és tagegyesületeitől és nem utolsósorban a TIT-től. E korszerű ismeretek terjesztése mindig is feladata volt a TIT-nek, és így a legjelentősebb bázisa lehet a lakossági program megvalósításának.

A sok társadalmi és állami szervezet bekapcsolódása a munkába az előnyök mellett természetesen hátrányokkal is járhat, mert az erők szétforgácsolásához is vezethet. Elképzeléseink szerint arra kell törekedni, hogy az egyes falvakban, városokban, megyékben e sokszínű intézményrendszer közösen alakítsa ki a helyi viszonyoknak megfelelő bázist. Kézenfekvően adódik, hogy a művelődési házak, illetve a TIT rendelkezésére álló helyiségekben biztosítsák az alapvető környezetet. Jó volna, ha az oktatáshoz szükséges eszközöket, egyesítve erőforrásainkat, közösen szereznénk be és közösen használhatnánk azokat. Erre nézve több helyen látunk kedvező törekvéseket, de az általános tapaszt-

talat szerint inkább az önálló működést célozzák meg az intézmények, egyesületek, mint a közös munkát.

Ugy gondoljuk, hogy a lakossági program megvalósításában résztvevő, oktatást vállalók számára is létre kell hozni a továbbképzés lehetőségeit, törekedve arra, hogy maga az említett intézményrendszer teremtesse meg ennek a központjait. Ebben a tanfolyami oktatási tematikában lényegét tekintve felhasználhatók lesznek a pedagógusok továbbképzésére irányuló elképzelések, módszerek, módszertani anyagok.

A lakosság megnyerése szempontjából a külföldi tapasztalatok szerint azok a tanfolyamok a leghatékonyabbak, amelyeket azonos színvonalú, érdeklődésű emberek számára szerveznek. Igazán azok a tanfolyamok az eredményesek, ahol olyan szakmabeliek tartanak előadást, akik már gyakorlatot szereztek az informatika alkalmazásában, tehát mérnökök mérnököknek, orvosok orvosoknak, államigazgatási szakemberek államigazgatási szakembereknek. Külön sajátos rétegnek kell tekinteni az oktatás szempontjából azokat, akiknek nincs állandó munkahelyük, mert háztartásban vagy háztáji-ban dolgoznak, vagy valamilyen oknál fogva mozgásuk korlátozott (gyermeküket nevelő szülők, mozgássérültek stb.). Ennél a rétegnél az alapvető feladat egyrészt az informatikai kultúra elterjesztése, másrészt olyan ismeretek átadása, amellyel a saját maguk otthoni munkáját tudják jobban megszervezni, illetve olyan oktatás, amellyel a szülők hozzá tudnak járulni gyermekük informatikai tanulmányaihoz.

Sajátos szerep továbbá a tehetséggondozás, amelynek feltételeit az iskolarendszer adottságaiból eredően sok esetben az iskola nem tudja magára vállalni. E téren a TIT már eddig is sokat tett, és bízunk benne, hogy a jövőben még messzebb tudunk eljutni.

A lakossági programnál ugyanazokat az informatikai, elektronikai eszközöket, hardver- és szoftvertermékeket, könyveket, tananyagokat szeretnénk hasznosítani, amelyeket az iskolarendszerű és tanfolyami oktatás már igénybe vesz. Ennek megfelelően a lakossági program hasonló kedvezményekben részesül, mint az iskolarendszerű oktatás.

Szeretnénk, ha ez az intézményrendszer élne a program nyújtotta lehetőségekkel, és igénybe vennék azokat a kedvezményeket, amelyeket a nagy tömegben beszerzett eszközöknél biztosítanak. Igényelnék azokat a szoftvertermékeket, oktatási anyagokat, amelyek már az iskolarendszerű és tanfolyami oktatásban rendelkezésre állnak. Természetesen az ismeretanyagok körében fokozatosan be kell kapcsolni a lakossági program végrehajtása során létrejövő új anyagokat is.

Az ország gazdasági helyzete pillanatnyilag sajnos nem teszi lehetővé, hogy olyan ütemben valósítsuk meg a lakossági programot, mint ezt két évvel ezelőtt elképzeltük. Mégis úgy gondoljuk, hogy a közös elképzelések és a különböző támogatások igénybevételeivel a megtorpanást fokozatos fejlődés fogja felváltani. Véleményünk szerint korszerű elektronikai ismeretek oktatása és az elektronikai eszközök alkalmazása a közművelődési hálózatban nem túl nagy erőfeszítések árán hozzájárulhat ahhoz, hogy fokozódjék az érdeklődés ezen intézményrendszer iránt.

Az elektronizációs gazdaságfejlesztési program előrehaladásával, az elektronikai eszközök mind szélesebb körben való elterjesztésével fokozottabban fog jelentkezni az igény az elektronikai kultúra elterjesztésére, hisz ezek a korszerű eszközök olyan új szemléletet és ismeretet követelnek meg, amelyeknek hiánya az eszközök hatékony kihasználását veszélyeztetik, sőt megkérdőjelezi. A vi-

lágban végbemenő társadalmi változások azonban kizárják annak a lehetőségét, hogy e korszerű technikát ne hasznosítsuk. Az ország eddig büszke volt szürke agyállományára, a magyar szakemberek szellemi alkotókészségére. Világosan látni kell azonban, hogy az informatika olyan eszközöket adott kezünkbe, amellyel a szellemi tevékenységek hatékonyságát meg lehet sokszorozni. Ezzel pedig mindenképpen élnünk kell, de világosan kell látni azt is, hogy hiába lesz értelmiségünk korszerű ismeretekkel felvértezve, ha a lakosság többi része - a termelésben és a társadalmi szolgáltatásokban dolgozók - nem tudja a létrehozott korszerű termékeket munkájában hasznosítani.

INNOVACIO ÉS GAZDALKODÁS A KOZMÜVELŐDÉSSEN

Közgazdász kutatóként az elmúlt években a művelődés közgazdasági összefüggéseivel és társadalmi tervezésének módszertanával foglalkoztam. Hosszas vizsgálatokkal egy alapvető felismerésre jutottam: a ráolvasástól egy ló se megy előre, nemhogy egy ország... Az elmúlt másfél-két évtized során annyit hangsúlyozták és hangsúlyoztuk a gazdaság és művelődés összefüggéseit, hogy úgy látszik, megunták magukat, és sehogyse akarnak összefüggenni... Előadásomban erről lesz szó, no meg arról, hogy "és mégis": tehát arról, hogy valahogyan mégiscsak összefüggjenek és kell, hogy összefüggjenek.

Előadásom bevezetéseként néhány példát említek arról, hogy milyen végletek között él ma az oktatás és művelődés intézményrendszere, s ezzel mutatok rá arra, hogy miért van szükség innovációra - azaz újításra, megújításra - a közművelődésben. Ezt követően a gazdaság és művelődés összefüggéseinek felismeréséről és az elismertetésért való küzdelemről lesz szó. Ezt követően - mintegy visszatekintésként - a problémakör történelmi háttérét vázolom. Végül egy szelektív cselekvési program elemeire teszek javaslatot.

Lássunk néhány példát arra, hogy milyen végletek között helyezkedik el - vergődik, stagnál és fejlődik - a hazai kulturális élet.

Van oktatási törvényünk, ennek szelleme és tételes szövege sok új kezdeményezésre ad lehetőséget. Ugyanakkor vannak iskolák, amelyekben már a kréta is hiányzik. Az elmúlt években több lényeges ponton megújult az oktatás tartalma, új tankönyvek sora jelent meg. Ugyanakkor tízezrek - szülők és gyermekek - szenvedik az elszigetett iskolakörzetesítések áldatlan következményeit.

Épültek szép, sőt egyik-másik esetben nemzetközileg is híressé vált művelődési otthonok. (Ez utóbbiak esetében Makovetz Imre megvalósult terveire gondolok, mint pl. a művelődés háza Sárospatakon vagy a zalaszentlászlói faluház.) Ugyanakkor a művelődési otthon típusú intézmények körébe sorolható épületek jelentős része a szó szoros értelmében lerohadt. A korábbi előadásokban hallhattuk, hogy számos új kezdeményezés bontakozott ki a közművelődésben - ugyanakkor az is tény, hogy vannak falvak, ahol "nincs már egy dalárda a Himnusz eléneklésére", s az újratermelés intézményrendszere annyira leromlott, hogy a buszjárat, az iskola stb. után végül elvitték az állami kan disznót is... (Itt az Alföld című folyóiratban folytatott művelődési otthoni vita egy momentumára utalok.)

Nemzetközileg is elismert előadóművészeti produkciók vannak, mint pl. Markóék táncszínháza - és ugyanakkor közismert a Nemzeti Színház építésének látványos kudarca.

Különböző viták során és a tömegkommunikációban naponta hallhatjuk és olvashatjuk: a továbbképzés és vezetőképzés alapvetően fontos, hovatovább a gazdasági kibontakozás, a társadalmi megújulás egyik alapvető feltétele. Ugyanakkor tapasztalhatjuk azt is, hogy már-már jogszabályi szinten tiltják be a vezetőképzésben és a továbbképzéseken való részvételt, és az erre fordítható anyagi eszközök látványosan és rohamosan csökkennek.

A színvonalas könyvtermelés és -kínálat kétségtelen, ám tudjuk, hogy hatalmas eladhatatlan készletek halmozódtak fel, ugyanakkor még mindig krónikus hiány van egyes alapművekből és kézikönyvekből; s mindezzel együtt a szociológusok már évek óta az olvasásra fordított idő rohamos csökkenését mutatják ki.

Az elmúlt években jelentős magyar filmsikerek születtek, ugyanakkor a magyar filmszakma intézményrendszere, szervezetrendszere gazdaságilag szinte teljesen ellehetetlenült.

Nem folytatom a szélsőségek áttekintését. Tudom, hogy vannak, akik azt mondják: válságba került a magyar kultúra. En azokkal értek egyet, akik úgy fogalmazznak, mint pl. Szikora János egy interjúban: "Válságba került a film mint gyár, a televízió mint hivatal, és a színház mint gazdálkodó intézményrendszer." Tehát - szerintem - nem a magyar kultúra került válságba, hanem a kultúra intézményei, vagy még pontosabban: korábban kialakult szervezeti formái. A továbbiakban ennek főbb jellemzőit és a kibontakozás gazdasági lehetőségeit tekintem át.

Felismerések és az elismerés hiánya

"Ha egy évre tervezel, vess magot. Ha tíz évre tervezel, ültess fát. Ha száz évre tervezel, tanítsd a népet. Ha magot vetettél, egyszer aratsz, ha fát ültettél, tízszer aratsz. Ha tanítod a népet, százszor aratsz." A közgazdasági elmélettörténetet tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy ez a Kuan-Cu által megfogalmazott felismerés számos változatban fogalmazódott meg a társadalmi fejlődés, a gazdasági növekedés gyökereit, mozgató rugóit elemző munkákban. Kutatásaim során magam is ennek konkrét megnyilvánulásait, intézményi, szervezeti összefüggéseit ke-

restem. Indíttatásként, az 1970-es évek elején, amikor közgazdasági egyetemi hallgató, és ezzel párhuzamosan aktív újságíró voltam, feltűnt nekem, és nagyon izgatott egy elméleti és egy gyakorlati ellentmondás. Az elméletben jól megtanultuk, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájában az előbbi a meghatározó. A termelőerők körében pedig kiemelkedő szerepe van az embernek, a maga termelési tapasztalataival. Am itt mintha elvágták volna: a tankönyvekben és a kötelező irodalomban akkor nyoma sem volt az emberi tudás közgazdasági elemzésének. Később, az 1970-es évek folyamán már az ilyen irodalom hatásától visszhangzott a sajtó. Akkor azt a hiányt fedeztem fel én is, amiről Berend T. Iván később megjelent könyvében így írt: "A gazdaságelmélet hosszú ideig elhanyagolta a műveltség, a képzettség szerepét a gazdasági folyamatokban. A növekedés tényezői között még a marxista közgazdaságtudomány is megfeledezett ezen összefüggésről, amely pedig minden alapfokú összefoglalás legelején, az alapfogalmak tisztázásaként, hűségesen megismételte azt a marxi gondolatot, hogy a legfőbb termelőerő az ember, a maga tapasztalataival, ismereteivel... A marxista közgazdasági elmélet megújulására volt szükség, hogy e gondolat eredeti erejével hassa át a közgazdasági gondolkodást."^{1/} A legfontosabb klasszikus és kortárs források tanulmányozásával egy csodálatos világ nyílt meg előttem: az emberi tényező s ezen belül a tudás, a művelődés gazdaságtana. Lassan világossá vált, hogy az emberi tényező - és ezen belül a művelődés - gazdasági szerepének elemzése csak a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia és a politológia közös részeként, multidiszciplináris megközelítéssel lehetséges.

Emlékeztetek arra, hogy az 1974-es közművelődési párt-határozat, majd az 1976-os közművelődési törvény előkészítésének, vitájának lelkes hangulatában megtörtént, deklaráltatott a közművelődés társadalmi szerepének elméleti

felismerése. A felismerés politikai rangra emelésének időszakában bontakoztak ki a jövőkutatási viták, amelyek többek között a távlatiségra s ezzel összefüggésben a tudás jövőt formáló szerepére is felhívták a figyelmet. Mindezzel együtt vált világossá, hogy a tudás termelésének és elosztásának világában is mechanizmus-reformra van szükség. Emlékezzünk az 1970-es évek elején sokat idézett csehszlovákiai jelentésre, a "Válaszúton a civilizáció"-ra. "...A termelőerők szubjektív alkotóelemében végbemenő változások összessége szükségképpen kultúrforradalomba torkollik, mégpedig a szokásosnál lényegesen mélyebb és szélesebb értelemben, mert nem korlátozódik a kultúrán belül végbemenő változásokra, hanem magát a kultúra helyzetét is megváltoztatja a társadalom életének kereteiben, anyagi előfeltételeinek kialakítását pedig közvetlenül az ember fejlődésétől, az emberi erők művelésétől teszi függővé... Amennyiben távlatilag a társadalmi folyamat döntő mozgatóerejévé a tudomány válik, annyiban már a jelen korban kulcs helyzete van a művelődésnek és az iskolának. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a jövőben a legjobb tudományos és művelődési rendszerrel rendelkező társadalom olyan helyzetet foglal majd el a világban, mint valamikor a legnagyobb művészeti gazdagsággal, később pedig a legnagyobb ipari potenciállal rendelkező állam..."^{2/}

Az ilyen megfogalmazások magyarországi megfelelőit hosszú oldalakon át lehetne sorolni. Az 1970-es évek végére már kialakult az elméleti felismerés összképe is. Hiszen számos elméleti elemzés és empirikus vizsgálat alapján vált nyilvánvalóvá, hogy a fejlődésben elmaradott országok kitörési kísérleteinek kudarcai, a közepesen fejlett országokban a modernizáció akadályai jórészt az alacsony képzettségi-műveltségi szinttel vannak összefüggésben. "A műveltségi, képzettségi szint különböző fokú elmaradása helyenként a legkorszerűbb technika adaptációjának,

s mindenhol a korszerű innovációs képességnek a rovására megy... ma már - legalábbis elvileg - mindenki nagy jelentőséget tulajdonít a képzettségi-műveltségi szintnek, a gazdaság műveltségi képzettségi meghatározottságának..."^{3/}

Ami a gyakorlati ellentmondást illeti, mindezekkel együtt az 1970-es évek elején - és azóta is folyamatosan - azt tapasztaltam, hogy az oktatási, művészeti, köz-művelődési, tömegkommunikációs intézményekben dolgozók permanensen panaszkodnak a romló anyagi feltételek, s az utóbbi időben nem egyszer a gazdasági ellehetetlenülés miatt. Miközben lassan már a vízcsapokból is az életmód-gazdaság-művelődés összefüggéseinek hangoztatása folydogált, aközben az országot járva döbbenten tapasztaltam a művelődési intézmények kritikus gazdasági helyzetét. Érzekelhattuk és szenvedhattuk a művelődés terén a merev, nem ezekre az intézményekre szabott tervezési és szabályozási mechanizmus által okozott mérhetetlen károkat. Láttuk a falvak és peremkerületek kulturális leépülését. Osszességében tehát átéltük a felismerést, és átéltük azt is, hogy ezt nem követte a tervezési, finanszírozási, szabályozási elismerés. Az a régi felfedezés, hogy "a tudásba való beruházás fizeti a legnagyobb kamatot" elsikkadt az újraelosztás tervutasításos jellegű szabályozási útvesztőiben.

Az elmúlt három évtized során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kulturális beruházások döntően rekonstrukciós vagy pótló jellegűek voltak. Az elhalasztott döntések és beruházások miatt a szükségletek kummulálódtak. Az új kulturális beruházások döntően új funkciók kielégítésére jöttek létre, vagy régi adósságokat pótoltak, s bármilyen fontosak és néhány esetben szépek is - nem tudják elfedni a leromló állapotú és állagú, létében a kulturálatlanságot sugárzó többi intézményt. Mindezzel együtt tudjuk, hogy

megoldatlan nemcsak a kistelepülések, hanem a peremkerületek, a lakótelepek és az üdülőkörzetek kulturális intézményekkel való ellátottsága is.

A megtermelt értékek újraelosztása során - az elméleti felismerések és a deklarált szándékok ellenére - a kulturális intézmények és tevékenységek folyó finanszírozásában a pozíciók relatív helyzete nem változott, tehát nem nőtt a kulturális szféra részesedése a nemzeti jövedelem felhasználásán vagy a költségvetésen belül. A folyó ráfordítások - napi árakon számolt - egyébként tetszetős növekedési üteme nem ellensúlyozta az inflációt. Az elmúlt negyedszázad alatt a ráfordítások növekménye döntően az új intézmények költségeit és a régi intézmények új funkcióit fedezte. Tehát a régi intézmények és tevékenységek relatív gazdasági helyzete nem javult, sőt az utóbbi néhány évben rohamosan romlott. A számadatok és arányok idézése hosszadalmas módszertani fejtegetést és a fogalmak, csoportosítások definiálását tenné szükségessé. Meglehetősen sziszifuszi statisztikai munkával az elmúlt években mindezt empirikusan is bizonyítani tudtam, s több tucat táblázattal készen vagyok a művelődés gazdasági helyzetének áttekintésére. Itt most elégedjünk meg azzal, hogy az oktatáson kívüli művelődésre fordított folyó kiadások aránya a nemzeti jövedelemhez viszonyítva kb. olyan, mintha száz forintból egy kicsit fagylaltra akarnánk adni a gyerekeknek. Egy forintért kap egy gömb fagylaltot a markába, és az olvadózó lé kicsorog az újjai közül... Ha még húsz fillért adunk neki, akkor tölcsért is kap hozzá... A távlati tervezés keretében a kultúra érdekeit, továbbá a gazdaság és kultúra összefüggéseit hangoztatók ezért érveltek az újraelosztási arányok megváltoztatása mellett: ha egy picit megnöveltük volna a nemzeti jövedelemből kultúrára fordított összegeket, az a népgazdaságnak alig tűnt volna fel, viszont - az iménti fagylaltozási példát követve - a kul-

turális szféra terén jelentős előrelépésre adott volna lehetőséget.

A felismerések és elismerések közötti feszültség, kiáltó ellentmondás megoldására és feloldására először a hosszútávú tervezési viták keretében és általában a tervezés során történtek erőfeszítések. A kultúra mellett érvelők az újraelosztási arányokat kívánták megváltoztatni, s azért harcoltak - mondhatom: harcoltunk -, hogy az állami (ezen belül a központi és tanácsi) költségvetésből több pénz jusson a kultúrára. Mint tudjuk, ez a küzdelem itt-ott sikerrel járt, ám alapvető és meghatározó jellemzője a kudarcs...

Időközben kiderült, hogy a felesleg, a pazarlás és a hiány a kulturális szférában is egyszerre van jelen. Ennek oka az a szabályozó rendszer, amely egyáltalán nem a kulturális intézményrendszerre szabott, s amely az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére hovatovább már önmagában is a fejlődés gátjává vált. Kibontakozott tehát a küzdelem a kulturális szférára szoruló szabályozási Nessus-ing felvágása érdekében. Az ilyen törekvések bizonyos területeken lényeges sikerekkel jártak, hiszen jónéhány ponton nem csupán lazult a szabályozók szorítása, hanem olyan új rendelkezések születtek (pl. a művelődési otthonok vagy a színházak terén), amelyek a szabadabb és ésszerűbb gazdálkodást segítették elő.

Mindezekkel párhuzamosan bontakoztak ki azok a tartalmi megújítási törekvések, amelyek megjelenésükkel, létükkel már önmagukban is más finanszírozási, szervezési, szervezeti, intézményi formákat követelnek és alakítanak ki.

Ha mindezeket megpróbáljuk együttesen szemlélni, akkor valóban világossá válik, hogy nem a kultúra, hanem a kulturális intézmények redisztributív, azaz központosított,

újraelosztó jellegű finanszírozása került válságba. Ezért is van piaca azoknak a szórványos elemzéseknek, információknak, amelyek az államilag központosított kultúra-f finanszírozástól eltérő lehetőségeket, tapasztalatokat mutatják be. A továbbiakban - igencsak vázlatosan - az ilyen történelmi tapasztalatokra fogok utalni.

Modellek és tendenciák

Tértől és időtől független kultúra-f finanszírozás nincs. A gazdaság, az ideológia, a politika, a társadalmi szerkezet és a művelődés kölcsönösen összefüggenek egymással, a meghatározottságok konkrét irányának és súlyának megállapítása nagyon körültekintő, alapos apró munkát igényel. Ha ezt megtesszük, akkor eljutunk az egyes történelmi korszakokra jellemző kultúra-f finanszírozás konkrét módjainak megértéséhez, a dominanciák kimutatásához. Mindezt előre-bocsátva itt csak megkockáztatom azt, hogy felvázoljam a finanszírozás legfőbb - olykor egymás mellett élő - módjait.

Történelmileg talán a leginkább közismert az egyházi modell. A történelmi egyházak a saját birtokaik és újraelosztó hatalmuk bázisán sokféle variációban finanszírozták a kulturális fejlődést. Az egyházi finanszírozási modell mellett ugyancsak közismert az uralkodói, főúri finanszírozás. Elég, ha csupán az uralkodók udvartartásához tartozó tudományos, zenei és más művészeti produkciókra, alkotó műhelyekre gondolunk. Mindezekkel együtt ugyancsak általánosan elterjedt a mecénási jellegű finanszírozás, az a forma tehát, amely nem feltétlenül hozott létre saját hatalmi köréhez tartozó kulturális intézményrendszert, ám a tőle függetlenül meglévő egyes műhelyeknek, tendenciáknak, akcióknak támogatást nyújtott, tehát "adott" a kultúrára... Igen elterjedt volt a saját bázisú, nemesi jellegű kultúra-

finanszírozás. A nemesi kisbirtokon élő tulajdonos saját magát és baráti környezetét mint kulturális intézményt is finanszírozta a feudális birtok jövedelméből. Gondoljunk a reformkort megelőző, a reformkori vagy a szabadságharcot követő magyarországi szépirodalom finanszírozására, Kisfaludyra, Fáy Andrássra, Kazinczyra stb. Kazinczy esetében ez a saját bázisú nemesi finanszírozás egészen világosan elemezhető, hiszen pl. a kufsteini várbörtönből hazatérve Bányácskán (a Sátoraljaújhely melletti mai Széphalmon) a birtokán élve folytatta irodalmi munkásságát.

A kapitalizmus kialakulásával és a szekularizációval párhuzamosan egyre inkább terjedt az állami finanszírozás is. Ezzel együtt mind nagyobb szerepet kapott a kultúra közösségi, egyesületi finanszírozása. Tovább élt a fogyasztói finanszírozás, amely a vásárokon fellépő mutatványosok megfizetésétől, a zenei rendezvényeken át, a színházakban megtelepülő előadóművészetek számos formájában vált meghatározó jelentőségűvé. Mindezekkel párhuzamosan az anyagi termeléssel közvetlenül összekapcsolt kultúra-finanszírozás is a leghosszabb történelmi múltra tekint vissza. En ezt funkcionális finanszírozásnak nevezem, és döntően az építészethez kapcsolódó műalkotásokban, a díszítőművészetben, az iparművészetben, a park- és kastélyépítésben tudom tetten érni. A kultúrának, a művészetnek ez a fajta finanszírozása az első lószerszámkészítőktől, a katedrálisok építőin át, a mai iparművészetig húzódik. A kapitalizmus mai formájában mind inkább elterjedt a kultúra indirekt támogatási formája, amely úgy működik, hogy a profitból a kultúrára tett összegek adómentesek; így érthető meg az, hogy a mégoly erős gazdasági válságok esetén is megélt pl. a művészet. Ennek a finanszírozási módnak egy változata az alapítvány, amely ugyancsak rendkívül elterjedt világszerte. Az előbb felsorolt formák egy sajátos összegeződése a kultúrának az a szerves finanszírozása,

amely pl. a magyarországi történelmi nagy iskolák életében volt kimutatható. Ennek lényege az, hogy az oktatási intézmény saját birtokokkal és saját gazdasági háttérrel rendelkezett. A megtermelt értékeknek csak egy részét fordította a gazdasági háttér bővítésére, jelentősebb részét közvetlenül az oktatási, művelődési célokra használták fel.

Az iménti felvillantásokból is látszik, hogy a kultúra finanszírozásának jóval tágabb lehetőségei vannak, mintsem az állami redisztributív rendszer. Am ami ezt illeti, ebben is különböző módon kapcsolódhatnak össze a társadalmi lét újratermelésének egyes szférái. Ha egy-egy mondatban kell az ilyen szempontból vett lényegyet megfogalmazni, akkor az 1920-as és 1930-as évek Magyarországnak kultúra-finanszírozási jellemzője az, hogy a külpolitikai törekvéseket és a kultúrpolitikát kívánták összekapcsolni. Klebersberg kultúrpolitikájának lényeges eleme volt az a tézis, hogy "a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is" - tehát a kultúrpolitikát a külpolitikai törekvések szolgálatába állították. Ebből viszont jelentős kulturális beruházások és aktív állami kultúra-finanszírozási politika következett. (Félreértés ne essék: egyáltalán nem idealizálom az akkori törekvéseket, s itt most nem érintem a törekvések tartalmát, csupán az összekapcsolódások jellemzőjére mutatok rá.) A felszabadulás utáni művelődés első korszakának - az 1945-1948 közötti időszaknak - kultúra-finanszírozási jellemzőjét egy Illyés Gyula idézettel mutatom be: "Elvész a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit." Ekkor tehát a kultúra finanszírozási problémáját és az aktív állami finanszírozás szükségességét a demokratikus kibontakozással kapcsolták össze. Az 1950-es évek jellemzője a tervutasításos népművelés volt. Az 1960-as évektől - pontosabban az 1960-as évek végétől - kezdődött el az a törekvés, amelynek során a termelést és művelődést

próbálták meg összekapcsolni. Egyrészt az volt a feltételezés, hogy a magasabb képzettségi, műveltségi szint meggyorsítja az anyagi termelés fejlődését is. Másrészt feltételezték, hogy a felszabaduló idő növekvő mértékben fog majd művelődésre fordítódni. Harmadrészt feltételezték, hogy az életszínvonal javulásával, az anyagi javak bővülésével a lakosság a szabadon elkölthető jövedelmeit egyre nagyobb mértékben művelődésre fordítja majd. Ma már tudjuk, hogy mindez nem következett be, a várakozások nem teljesültek. Hiszen pl. a megnövekedett szabadidőt döntő mértékben pótlólagos munkavégzésre fordítottuk. A második gazdaságban végzett munkánk az egyéni jövedelemszerzés szempontjából ugyanis hatékonyabb volt, mint a főállású munkavégzés. Az időnket mindemellett lekötötte a quasi gazdaságból fakadó munkakényszer, tehát a hamar elromló vagy használhatatlan termékek javításával, a rájuk való pénzkereséssel eltöltött idő. A szabadon elkölthető jövedelmek sem áramlottak a művelődés területére, mert - összhangban az emberi gazdálkodás évezredes történelmével - először tőkésedni akartak. Erre azonban egészen a nyolcvanas évek közepéig nem volt igazán lehetőség, így pazarló kincsképzésben merevültek meg, mint pl. az ingatlanok, hétvégi házak -, amelyek újabb munkaráfordítást és újabb anyagi javak vásárlását igényelték. Mindezekkel együtt mégiscsak nőttek a művelődésre fordított összegek, ám a növekmény - épp úgy, mint az intézmények esetében - döntően az új kultúraközvetítő eszközök megvásárlására és fenntartására fordítódott. Tehát a lakossági finanszírozás terén is a hagyományos kultúra-közvetítő eszközök kerültek nehéz helyzetbe.

A kulturális intézményrendszer a kínálat és kereslet eltéréseiből fakadóan, további gazdasági helyzetének leromlottsága miatt válságos helyzetben van. Ugyanakkor az irányta való társadalmi szükségleteket meghatározza az a tény, hogy a világgazdasági korszakváltáshoz való alkalmazkodás

tudásigényessé vált. E két megállapítás egyidejű érvényesége miatt az egyes szakágazatokban jelentkező problémák egymást felerősítve, összefonódottan jelentkeznek. Igencsak kemény ellentmondások között kell megtalálni a kivezető utat.

Cselekvési lehetőségek

Véleményem szerint alapvető követelmény az, hogy a nehezedeő gazdasági körülmények között mindent megtegyünk azért, hogy a "gazdaság" és a "kultúra" más nyelven beszéléséből származó tragikus tendenciákat megakadályozzuk. Alapvetően fontos, hogy a kulturális szféra reális, a nemzeti újratermelés egésze szempontjából történő megítélésére törekedjünk. Ez azt jelenti, hogy a kultúra állami, tanácsai finanszírozásában a távlati, közösségi, nemzetgazdasági szempontokat juttassuk érvényre a pillanat mindenkorai kényszerpályáival és bürokráciájával szemben. Ennek hangsúlyozása azért alapvetően fontos, mert a művelődés gazdasági problémái nem csupán a tervezés rendszerével, a finanszírozás mértékével és allokációjával vannak összefüggésben, hanem jelentős részben a mechanizmus általános ellentmondását és konkrétan a szabályozástechnika anomáliáit, diszfunkcióit tükrözik. Mindezek miatt a művelődés közigazdasági összefüggéseinek áttekintése nem csupán szakmai feladat, hanem az adott konkrét intézmények esetében is politikai és etikai kötelesség. Mindezek után én a közművelődésre vonatkozó gazdálkodás terén az innováció kibontakoztatásához az alábbi lépéseket tartom fontosnak - nemzeti, regionális, helyi és intézményi szintre egyaránt értelmezhetően.

1/ A kulturális szféra egésze, egy-egy város, település kulturális intézményrendszere vagy egy konkrét intézmény esetében egyaránt az a kiinduló feladat, hogy át kell

tekinteni az érzékelhető válságjelenségek összefüggéseit, és a tisztánlátás érdekében el kell különíteni a feszültségek gazdasági, szervezeti, tartalmi és kereslet-kínálati összetevőit. Ha ezeket nem válogatjuk szét, és az adott konkrét esetben nem vizsgáljuk meg a felsorolt tényezők súlyát, akkor önmagunkat vezetjük félre. Ha viszont ezt az elemzést (egy-egy jelenség esetében akár csak egy alapos beszélgetés erejéig) elvégezzük, akkor eljuthatunk egy olyan cselekvési program kidolgozásáig vagy legalább is végiggondolásáig, amely nem szorul bele a kialakult érdekek által meghatározott viszonylag szűk küzdőtérbe.

A funkcionális jellegű áttekintés során el lehet jutni egy olyan cselekvési program elkészítéséhez, amely szélesebb társadalmi talajon alakítja ki a szükségszerű prioritásokat. Egy ilyen program a kulturális szféra egésze esetében magában foglalná a művelődési intézmények folyó finanszírozásában és szabályozásában megkezdett, ám eddig csak a foltozgatásig eljutott korszerűsítést. Egy-egy intézmény esetében a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodás módszertani alapjait teremti meg. Mindez nem jelenti a piaci igényeket kiszolgálni kényszerülő, bevétel-orientált gazdálkodás egyeduralmát, hanem az intézményi célok és a fizetőképes kereslet reális összehangolása, tehát a terv által keretek közé szorított piac irányába hat.

2/ A művelődési intézmények mai válságos helyzetében fel kell készülni az értékek őrzésére. Ez azt jelenti, hogy a szó szoros értelmében "takarítási tervet" kell készíteni, és ki kell választani a távlati szempontból mindenképpen megőrzendő és folytatandó tevékenységeket, s ezzel együtt a selejtes vagy kevésbé fontos tevékenységekről és intézményekről le kell mondani. Nem szabad engedni tehát, hogy a restriktív lineáris érvényesülése a jót és rosszat egyaránt sújtsa.

Ezzel együtt szisztematikusan át kell tekinteni az információs forradalom hazai és ezen belül az egyes intézményekre és tevékenységekre gyakorolt hatását. Erre azért van szükség, hogy meg tudjuk állapítani, és el tudjuk dönteni: hol kell és lehet sajátos érdekeinknek és céljainknak megfelelő stratégiákat ezzel kapcsolatban életbe léptetni.

A fentiekkel összefüggésben nagy súlyt kell helyezni a munkatársak és különösen a vezetők képzésére és továbbképzésére. A mai nehéz helyzetben ténylegesen ki kell képezni az intézmények vezetőit, a felelősségteljes, racionális, etikailag megalapozott és ugyanakkor rugalmas döntés-előkészítésre és döntésekhez. Tehát: a képzésen és továbbképzésen nem szabad spórolni.

3/ Tudomásul kell venni azt, hogy a felgyülemlett feszültségeket, ellentmondásokat nem csupán az értelmiségiek érzik, hanem a funkcionális és szerkezeti zavarok együttes jelentkezése nyilvánvalóvá vált a legszélesebb tömegek előtt. Ebből már is az következik, hogy lényegesen csökken a kulturális intézményrendszer és a bennük dolgozók politikai feszültségeket oldó szelep szerepe, az erre való hajlandósága és képessége. Az elbizonytalanodási folyamat megállítására való törekvés a problémák nyílt és nyilvános feltárását és megvitatását követeli meg.

4/ Nem egyszer előfordult, hogy az országos, regionális, helyi és intézményi művelődéspolitikai döntések csupán a "van" és a "kell" dichotómiájában mozogtak. Az elkövetkezendő években mind inkább számolni kell - az irányításban is - a lehetőséggel. Ennek kezelési módja az, hogy a művelődéspolitikai jellegű döntések előkészítése során a társadalmi tervezésre kell támaszkodni. Ez azt jelenti, hogy a tervezés folyamatába be kell vonni azokat, akikre a terv

irányulni fog. Tehát mind inkább maga a társadalom tervez-
zen. Ugyanakkor ez a követelmény azt is jelenti, hogy a
tervezésnek nem csupán tevékenységekre, akciókra vagy be-
ruházásokra kell irányulnia, hanem társadalmi folyamatok-
ra, amelyek kontextusában a tevékenységek, akciók, beruhá-
zások távlatosabb értelmet nyernek, s a távlatok dimenzió-
jában is megmértetnek. A bizalom és felelősség elvének
összekapcsolása a társadalmi tervezés metodológiájával:
eszköz a közművelődési innovációk gazdasági megalapozá-
sához.

J e g y z e t e k

- 1/ Berend T. Iván: Öt előadás oktatásról és gazdaságról.
Magvető Könyvkiadó 1978. 141.o.
- 2/ Radovan Richta és munkaközössége: Válaszúton a civili-
záció. A tudományos-technikai forradalom társadalmi és
emberi összefüggései. Kossuth Könyvkiadó 1968. 272.o.
(Kiemelés tőlem.)
- 3/ Berend T. Iván: Idézet mű, 143.o.

A MŰVELŐDESI HAZAKBAN FOLYÓ TEVEKENYSÉG KORSZERUSÍTÉSENEK LEHETŐSÉGEI

Amikor a program nyomtatott változatát megkaptam és végigolvastam, egy diákkori emlékem jutott eszembe. Egy tanárom ti. stilisztikai intelmét így fogalmazta meg: a hosszú cím mindig gyanús. Ez a cím, amit a mondanivalóm megnevezéseként választottam, ezek közé a gyanús címek közé tartozik, sőt felidéz egyéb, közművelődéssel, művelődési otthonokkal összefüggő címemelekeket is. Tipikusak ezek a címek. Nekem is friss olvasmányom pl. Beke Pál könyve: "Művelődési otthonon innen és túl." Efajta színes, látványos címekkel tele van a művelődési otthonokkal foglalkozó irodalom. Gyakoriak a kérdőjeles címek: "Otthon-e a művelődési ház?" (Ez a kérdés azóta is jogos.) Azután "Művelődési-e a művelődési otthon?". A művelődési otthon, amit alapintézménynek szeretnénk látni, mindig is viták, problémák, kérdések, bizonytalanságok, nyugtalanságok közepette végezte a munkáját. S azok is, akik ezekben az intézményekben dolgoznak, és azok is, akiknek a gondja az irányítás, az egész tevékenység összefogásáért érzett felelősség. Az utóbbi időben a művelődési otthonok állapotában, működésében megfigyelhető jelenségek mintaszerűvé kezdenek válni: minden művelődési problémánkat érzékeljük és érzékeltethetjük a művelődési otthonokban. Nem véletlen természetesen, hogy éppen a művelődési otthon az az intézmény, ahol nemcsak a közművelődésnek, de általában a művelődésnek, általában a kulturpolitikának égetően fontos, sürgetően elvégzendő feladatai ilyen látványosan megmutatkoznak. Ennek az összefüggésnek a mélyén az húzódik meg, hogy a művelődési otthon a legszorosabban kötődik a társadalmi, kulturális és

politikai környezethez, amelyik az intézményt körülveszi. Ott és akkor. Emlékeztetnék még arra, hogy a művelődési otthonok annyiban is demonstratívan, példaszerűen fontos intézményei a közművelődésnek, hogy a művelődésünk legújabbkori történetének is hű dokumentációját adják. Az, hogy hogyan változott meg a művelődési otthonról vallott felfogásunk, hogyan próbáltunk a művelődési otthonokban tevékenykedni, hogyan próbáltuk a művelődésnek alapintézményévé tenni, mit akartunk velük elérni, megvalósítani, ez egyszersmind arról is fontos információkat ad, hogy éppen abban a történelmi pillanatban hol tartottunk, mit akartunk, mik voltak azok a történelmi, politikai körülmények, amelyekben épp azt akartuk. Gondolom közös olvasmányunk volt Kerékgyártó Istvánnak egy nemrégiben a Népszabadságban megjelent cikke, amely a modernizáció és közművelődés kérdéseivel foglalkozott. Ebben olvashattuk: "... mert ha ebbe az intézményrendszerbe minden belefér, valójában semmi se fér bele." Ez a vonása a művelődési otthonoknak - gondoljunk az előbb említett történelmi tapasztalatokra - még ha új veszélynek, kockázatnak is látszik, nem teljesen új. Sőt én ettől a veszélytől nem is tartanék annyira. Az a kérdés, hogy mi az a tartalom, ami a művelődési otthoni tevékenységben megjelenik. Az a fontos, hogy a művelődés szervezője legyen. Ez nem elsősorban intézményi szervezést jelent, hanem főként azt, hogy az adott település, környezet művelődési alkalmainak, lehetőségeinek a fókuszában álljon, minthogy a legkülönbözőbb lehetőségek, igények bukkanhatnak fel a művelődési otthonok környékén. És mennél inkább településtípusokban gondoljuk végig a teendőket, annál inkább igaz ez az összefüggés, hiszen nyilvánvaló, hogy kis településeken, kisebb lakókörnyezetben a szó szoros értelmében egyedülállóan fontos a művelődési otthon. A művelődési otthonnak ez a társadalmi, politikai, gazdasági meghatározottsága nemcsak teher, nemcsak gond, hanem lehetőség is: lehetőség a környezetre

kisugárzó hatást tekintve. Ha valóban tartalmas feladatokról van szó, akkor ez a sokszínűség kedvezően hat a társadalmi, gazdasági, politikai feladatok megoldására is. Éppen ezért a művelődési otthonoknak a lehető legátfogóbb kapcsolatrendszerre kell törekedni. Ez a követelmény napjainkban aktuális hangsúlyt kap, szinte kényszerítve is vagyunk ennek a hangsúlyozására; arra, hogy a tartalmilag összekapcsolódó tevékenységeknek megfelelően a különböző intézményeket, mindenekelőtt a művelődési intézményeket szorosabb kapcsolatba kell hoznunk egymással. Gondoljunk a fenntartók szempontjából vett tagoltságra: a tanácsi, vállalati, szakszervezeti fenntartású művelődési intézményekre; a típus szerinti különbségekre: közgyűjtemény és művelődési otthon, sőt az iskola. Biztosak lehetünk abban, ha nem is lennének kényszerítő körülmények a jobb együttműködésre, tartalmi okok miatt akkor is tudatosabban kellene törekednünk a tevékenység összehangolására. Az Agitációs és Propaganda Bizottság éppen a közelmúltban tárgyalta a művelődési otthonok kérdését. A közművelődési intézményeknek és tevékenységi köröknek a számbavételére felsőbb párt- és állami fórumokon tudatos menetrend szerint kerül sor. A múzeumi koncepció már szerepelt a bizottság előtt, most kerültek sorra a művelődési otthonok, összesen pedig a könyvtárak.

Szólni szeretnék az intézmények sokszínűségéről. Ezt ti. több értelemben fontosnak kell tartani. Fontosnak kell tartani egyrészt a településtípusok sokszínűsége szempontjából. Világosan látnunk kell, hogy a művelődési otthonok helyzetének a stabilizálásában, javításában akkor érhetünk el látható eredményeket, ha nem feledkezünk meg arról, hogy különbözőek a szerint is, hogy milyen településnek a művelődési otthonáról, központjáról van szó. Legélgetőbb gondjaink közé tartozik pl. a városi lakótelepek művelődési ellátottsága. Városba költözők váltak olykor a művelődé-

si otthonhoz tartozás szempontjából rosszabb helyzetűvé. Sokszor hiányzik a közvetlen környezetükből egy olyan alkalom, lehetőség, vonzás, amit a korábbi lakóhelyükön a művelődési otthon jelenthetett. Ennek a gondnak az oldására különböző helyi, kerületi, városi, országos kezdeményezések születnek, de elvégzendő feladatként ez változatlanul előttünk tornyosul. A sokféleség egy másik változata természetesen a művelődők rétegződése szerint tárul elénk. Egész művelődésünkben súlyos következményekkel jár, hogy a legaktívabb korosztály - érthető életforma, életmódbeli okok miatt - van legkevésbé kapcsolatban művelődési alkalmakkal. Éppen ezért olyan furcsa módon tudjuk megrajzolni a művelődő közösségeket, hogy a legfiatalabbak, meg a legidősebbek vannak jelen aktív művelődőként a művelődési otthoni tevékenységben. A "közép"-generáció megmozdítására több fajta megoldási mód vetődött fel már eddig is, jó próbálkozások vannak. Magam úgy látom, hogy őket igazán megmozdítani nem a szórakoztató programok növelésével lehet, hanem az egyébként is megújításra szoruló, munkahelyhez kötődő művelődési alkalmaknak a megerősítésével, felélénkítésével. Valóságosak azok a művelődési igények, amelyek a gazdaságban jelentkeznek; s jó alkalmat teremtenek arra, hogy a munkahely és a művelődési intézmény közös érdek alapján szorosabb kapcsolatba kerüljön egymással.

Természetesen óriási különbségek vannak a művelődési otthonokban a tényleges működés szerint. Nyíltan szeretném elmondani, hogy az említett bizottsági előterjesztés fő szándéka az volt, hogy ne kendőzzük el a valóságot, hogy nézzünk szembe a realitásokkal. Riasztó arányt mutat a valóság: ténylegesen művelődési otthoni tevékenységet a jelenlegi intézményhálózatnak egynegyede végez. A háromnegyed úgy oszlik ketté, hogy fele-fele arányban stagnál, illetve csökkenő tevékenységet mutat. (Van egy negyedik kategória is: Magyarország településeinek jelentékeny ré-

szében egyáltalán nincs művelődési otthon.) Amikor teendőről beszélünk, eszközöket akarunk mozgósítani, keresni, akkor nagyon pontosan tudni kell a nagyságrendjét az előttünk álló feladatnak. Azért is riasztó ez a helyzet, mert a folyamatban is látunk aggasztó jelenségeket. Miközben mi vitatkozunk a művelődési tevékenység megújításáról és próbálunk jó ügyeket, jó programokat támogatni, elméleti tevékenységet folytatni, kiderül, hogy egy sor művelődési otthon lecsúszik a stagnáló, alig működő kategóriába, gyakorlatilag egyre kevésbé végez érdemleges tevékenységet. Amiatt a tendencia miatt tartjuk égetően szükségesnek az egészen konkrét számbavételt. Azt javasolta a Művelődési Minisztérium - és ehhez megkaptuk a politikai támogatást -, hogy a közeljövőben helyi, megyei erők bevonásával minden egyes művelődési othonnál szembe kell nézni a tényekkel. A megoldások érdekében. Nem lehet generális döntést hozni arra, hogy mit látunk azonnali teendőnek a művelődési otthonoknál. Azt se elég mondogatni, hogy dolgozzatok jobban, hasznosítsátok a módszertani tapasztalatokat stb. Praktikusabban, a lehető legkonkrétabban kell szembenézni a valóságos helyzettel. Ami az egyik esetben okos döntés lehet, az a másikon nem segít. Meg kell nézni, hol kell úgy dönteni, hogy a művelődési otthon közös fenntartású legyen. (Nem kis gond a szakszervezetekkel való együttműködés sem a fenntartás, működtetés szempontjából.) Tapasztalatok mutatják, hogy a párhuzamosság sokszor kárt okoz, mert anyagi és szellemi erőt, káderlehetőségeket forgácsol szét. Arra persze van törekvés, hogy a rosszul működő intézményeket ajánlják fel tanácsnak, közösségnek. Mind többet kell foglalkoznunk azzal, hogy adott esetben egy-egy intézmény miként társadalmazható, hogyan lehet átadni felelősséggel egy-egy művelődő közösségnek, társadalmi vezetőségnek. Van néhány alapelvünk. Pl. az, hogy lehetőség szerint rövid távon - hosszabb távon pedig mindenképpen - biztosítani kell a művelődési ellátottságot, azt, hogy lehetősége, alkalma legyen művelődésre az egyénnek és a közösségnek.

Ez a kérdés az utóbbi időben legjobban a mozi körüli vitában illusztrálódik. Ismertek a moziforgalmazás gondjai. Sok kis mozi gazdaságtalanul vagy egyáltalán nem működik. Saját gondjaik megoldása szempontjából arra a racionális következtetésre jutottak, hogy amelyik gazdaságtalan, azt meg kell szüntetni. Itt kezdődött a tényleges vita. Velünk is. Egy dolog világos: ami nem hatékony, nem racionális, az legyen hatékony, meg racionális is. Az azonban más kérdés, hogy művelődési alkalmat eltüntessünk vagy megtartsunk. Ez más nagyságrendű kérdés. Hogyan lehet megtalálni a megoldást? Néhány változat kiformálódóban van. A művelődési otthonoknak fel fogjuk kínálni (előnyös forgalmazási feltételekkel) ezeket a mozikat. Természetesen ebben is esetenként kell döntenie. Máshová videót ajánlunk, sőt néhány helyre juttatunk. De meg kell hagyni a filmvetítőt és a videót is. A lehetőség fenntartásához, a kínálat biztosításához e tekintetben is ragaszkodni kell.

A művelődési otthonok előbb említett konkrét áttekintése során célunk nem az, hogy bebizonyítsuk: lehetetlen működni. Megpróbálunk abban konkrét segítséget adni, hogy legyen valamiféle megoldás. Gondokról beszélek, és a címben olyan szavak szerepelnek, mint korszerűsítés, meg továbbfejlesztés. Hogyan fér ez a két dolog össze? Ezekre a kérdésekre úgy válaszolok, hogy ez feszültség, de nem ellentmondás. Egyszerűen nincs más választásunk. A korszerűség azt a kívánalmat jelenti, hogy a most meglévő feltételek, lehetőség számbavételével úgy kell elvégezni minden lehetséges feladatunkat, hogy azok távolabbi, de kívánatos célok irányába hassanak.

A művelődési otthonok gondjai természetesen mindennek előtt a tartalmi működésben, a működtetésben mutatkoznak meg. Változások közepette élnek a művelődési otthonok, és többé-kevésbé változóban vannak maguk is. Megváltoztak a

művelődési szokások. Nem egyszerűen arról van szó, hogy átrendeződtek egyes művelődési szokások; olyan értelemben pl., hogy a családi művelődési lehetőségek mások és más-félék. A művelődési alkalmak is átrendeződnek, megváltozott a művelődési tartalmak iránti érdeklődés. Eltolódott a köznapi ismeretek irányába az érdeklődés, megváltoztak a finanszírozási, fenntartási lehetőségek. Nem egyszerűen kínálatot, de vonzó kínálatot kell teremtenie a művelődési otthonban tevékenykedőnek. Ti. általában megváltoztak bizonyos életmódbeli vonások, egész életvitelünk tempójában, jellegében érzékelhető módon. Azok a változások, amelyek az egész társadalomban érzékelhetők, hatnak a művelődési otthonok programjára is. Kikerülhetetlen követelmény, hogy reagálni kell ezekre a változásokra, ezeknek a változó igényeknek jobban meg kell felelni.

Ebben a kérdéskörben a legtöbb vitát a támogatásnak és a saját bevételnek a viszonya jelenti. Szívesen mondanám, hogy a támogatás a közeljövőben látványosan erősödni fog. De semmi jele nincs ennek.

Teljesen tisztességtelen lennék, ha olyasmit akárcsak érzékeltetnék, hogy a jelenlegi támogatási szisztéma, a jelenlegi támogatási nagyságrend pozitív irányba változni fog. Akkor hát semmit sem lehet csinálni a központi támogatás szempontjából? Nemcsak lehet, kell is csinálni. A Közművelődési Alap, amit a közelmúltban kicsit "kiegészítettünk" egy szórakoztató művészeti alappal, a szükségletekhez képest meglehetősen vékony. De ezt is lehet jól és rosszul forgatni. Arra törekszünk, hogy a különböző szórakoztató műsorokból befolyó kulturális járadéknak egy részét visszaáramoltassuk arra a területre, ahol ilyen tevékenység folyik. Ezzel próbálunk elsősorban jó programokat támogatni. Ebben a konkrét esetben is az a törekvésünk, hogy ne intézményt támogassunk központi eszközökkel, hanem

hanem programot, jó, hasznos tevékenységet. Természetesen, ha lehetőség adódik a központi alapok erősítésére, azt kötelességünk megragadni. Régóta készen vannak azok a konkrét elképzelések, amelyek egy hitelkonstrukciónak a bevezetését célozzák. Arról van szó, hogy ne csak vissza nem térítendő támogatásként kaphassanak művelődési programok az Alapból támogatást, hanem olyan vállalkozások, amelyek hasznot, bevételt ígérnek, azok elindulásakor kapják meg hitel formájában az ösztönző segítséget. Ennek a mechanizmusnak az a feltétele, hogy legyen hitelezhető tőkénk. Másik lehetőségünk természetesen az, hogy a különböző központi forrásokat igyekezzünk összefogni. Ennek érdekében más tárcák, más társadalmi szervezetek partnereként nemcsak elképzelhetők, de már jelentkeztek is.

A közeljövőben sokkal fontosabbá válik a helyi támogatás felerősítése. De nem egyszerűen úgy, hogy gyakrabban kérünk támogatást egy-egy elvont művelődéspolitikai érdek nevében, hanem ezeket a helyi erőforrásokat úgy próbáljuk jobban megnyitni, hogy a művelődési kínálatunkkal jobban szolgáljunk helyi érdekeket. Ebbe a sorba tartozik minden, ami munkahelyi érdekekkel összefügg. Vagy ami a tanácsnak az érdekeivel összefügg. Azok az információs lehetőségek, amelyeket a helyi politika képviselőjében egy művelődési otthon fel tud kínálni, még messze nem kiaknázottak. Van már példa arra, hogy érvényes, aktuális helyi tanácsi utasítások, rendelkezések a művelődési otthonokban hozzáférhetők. Ezzel segítséget kap a közigazgatás a naprakész információk megadásához. Kezdeményezőbbben kell a közös érdekeltséget megkeresnünk, kinyilvánítanunk. Új körülményeink új magatartást kívánnak a művelődési otthonokban dolgozóktól. Sőt új gazdasági magatartást kívánnak.

A támogatások mellett vitakérdés a saját bevételeknek a dolga. Ez sokszor riasztó tendenciaként fogalmazódik

meg. Mindannyian tudunk különös példákat mondani. Pl. a művelődési otthon gombát termeszt, mezőgazdasági gépeket kölcsönöz stb. A saját bevételre kényszerítésnek ezek az esetei idézik fel sokakban azt a veszélyt, hogy ha már mindennek ez a színtere, akkor ez semminek sem a színtere - amiről Kerékgyártó is beszélt. Nyilvánvaló módon a művelődési otthoni szolgáltatások erősítésében vannak tartalmi határok. De ezeknek a megvonásakor én nem tenném fel a szemellenzőt. Számomra az a kérdés, hogy éppen az a szolgáltatás miféle egyéb művelődési otthoni tevékenységgel köthető össze. Mi minden épülhet még rá, mi mindennek lehet kiegészítője, kísérője. Ez csak esetenként, és konkrétan dönthető el.

Kétségtelen, a szolgáltatások növelésében a legértékesebb problémát a műsorrendezés jelenti. Vannak bevételes, jól jövedelmező programok (ezek többnyire szórakoztató programok), és vannak rangosak, értékesek, jelentékeny bevétel nélkül. Gyakran elhangzik: kiszolgáltatott a művelődési ház. Eppen ezért - mondják - legyen megfelelő rendszabály, amely védelmet nyújt. Másrészt azt igénylik, hogy legyen lehetősége a művelődési otthonnak a választásra: ne kényszerítsenek rá műsorokat. Vannak jogszabályok, most többet át is alakítunk. De ezek a jogszabályok nem fogják automatikusan garantálni, hogy ezek a problémák, feszültségek eltűnjenek a művelődési otthonok környékéről. Továbbra is küzdelem, harc kérdése is lesz, hogy valaki bizonyos pozíciót, színvonalat tart, nem tart, miként tart, mennyit fizet rá. Nem egyszerűen megoldható problémáról van szó. Van és lesz rá lehetőségünk, hogy műsorokat ajánljunk, támogassunk, ez se lesz végleges garancia. Ami a kínálatot illeti, itt is van egyébként tennivaló. A Közművelődési Információs Intézet újabban vállalkozik arra, hogy videofelvételeket készít műsorokról, felkínálva az alkalmat, hogy meg lehessen tekinteni azt a programot, amelyiket egy-egy művelődési intézmény szeretne lekötni, megrendelni.

Az amatőrök fellépésének a díjazása, csoportok működtetésének a finanszírozása is gyakori gazdasági, gazdálkodási probléma. Az amatőr csoportok esetében olykor ugyanolyan álságos megoldásokat legalizálunk, mint valamikor a sport világában. Egy bizonyos amatőr csoport, amelyik a világot járja, az nem ugyanaz a csoport, mint ami a keletkezésekor volt, amikor öntevékeny közösségként - szinte a maguk örömére - kezdtek el énekelni, táncolni. Nehezen merünk nyíltan vállalni bizonyos következtetéseket. A tisztánlátásnak vagyok a híve: attól még az amatőr, hogy korrekt, tiszta támogatásban részesítem, attól még nem lesz hívatásos művész. Ezt nyitott kérdésnek tekintem - személyes hangszíjjal.

Befejezésként a közművelődés irányításáról szeretnék beszélni. Azért kell szóba hoznom, mert mind többen mondják: ha továbbra is fentről mondják meg, hogy mit kell tenni, akkor nem lesz semmi a közművelődés megújításából. (Ennél a kérdésnél azt se tartom vonzóbbnak, ha továbbra is fentről mondják meg, hogy mit nem kell tenni, akkor sem lesz a közművelődés megújulásából semmi.) Ne feledjük, nemegyszer kényelmességből, óvatosságból tolódnak felfelé bizonyos döntések; olyan döntések, amelyeket az adott intézményben kellett, s lehetett volna eldönteni. Ha ezek felfele tolódnak, akkor a művelődő közösség magatartása szempontjából is roncsoló hatásúak. Azt hallani ilyenkor: "En megértenélek benneteket, de hát felülről jön mindig a bunkó." Ez sem megoldás, pedig elég sok példa van erre is. Ez a vita mostanában úgy szokott jelentkezni, hogy alulról vagy felülről irányítandó-e a közművelődés. Sokat lehet olvasni társadalmi vezetőségekről, illetőleg a közművelődésnek a kíváncsú spontán jellegéről, a művelődési kezdeményezések alulról való felépítéséről, sőt egyedül üdvöztető voltáról. Magam is azt mondom, hogy nem egyszerűen művelődési érdekünk és lehetőségünk ez az alulról jö-

vő építkezés, de társadalmi-politikai is. És ha tulajdonképpen valami igazán fontos és távlatában is reményt adó változásról be lehet számolni a magyar művelődés környékén, akkor éppen az, hogy népfőiskolai formáktól kezdve a különböző baráti körökig, egyre szélesedő módon formálódnak ezek a közösségek. Ezek társadalmi szintéreként, politikai fórumként is lehetőséget jelentenek. Éppen ezért az irányítás szempontjából is esélyt jelentenek. Másfajta magatartást kívánnak az irányítástól. De ne csak az országos szintre gondoljunk, hanem minden közbülsőre is. Most aktuális hangsúlya van annak, hogy a megmutalkozó művelődési igényt, aktivitást, szándékot (ráadásul közösségi formában) művelődéspolitikai és politikai lehetőségként lássuk. Felülről is.

Kormos Sándor:

MŰVELŐDÉSI EGYESÜLETEK ÉS AZ INNOVÁCIÓ

A művelődési egyesületekkel és az innovációval összefüggő kérdések időszerűsége mellett nem kell érvelni. Naponként érzékelhető jeleit látjuk annak, hogy a kulturális életben, a közművelődés fejlődésében milyen szerepet tölt be az egyesületek megléte, az innováció terjedése, illetve milyen gondokat, nehézségeket jelent ezek hiánya. A művelődési egyesületek és az innováció ügye, célja, lehetősége napjainkban egyre inkább előtérbe kerül, egyre többen és egyre többet beszélnek róla. Sokszor azonban túlságosan egysíkúan, problémamentesen használjuk, mintegy feltételelesen jónak, olyasféle gyógyírnek tekintjük, ami a kulturális élet jelenlegi nehézségeire automatikusan megoldást hozhat.

A művelődési egyesületek és az innováció problémája azonban rendkívül szerteágazó elméleti és gyakorlati kérdés, amelynek egy előadásban való feldolgozása szigorú témaválasztást, lehatárolást és önkorlátozást igényel. Ez az előadás csak arra vállalkozik, hogy a témával összefüggésben elindítson egy gondolatsort, amely azután különböző formákban - kutatási eredményekre támaszkodva - kerülhet részletes és tudományos igényű kifejtésre.

A művelődési egyesületek léte: innováció

A fogalmi viták elkerülése és nem definíció adás igényével jelezzük: egyrészt azt, hogy innováció a legtágabb értelemben minden olyan tudatos, tervezett tevékenység, amely a kulturális folyamatnak, eljárásnak, eszköznek, intézménynek, cselekvési módnak a megváltoztatására, megújítására irányul; másrészt, hogy a művelődési egyesületek az állampolgárok olyan önkéntesen alakított szervezetei, amelyekben jogi keretek között, nyilvánosan is tükröződnek az egyének és közösségek differenciált művelődési igényei, szükségletei és törekvései. Az egyesületek társadalmi és művelődési jelentősége: energiát szabadítanak fel azért, hogy módot adnak egyéneknek és közösségeknek az önálló, alkotó cselekvésre. A művelődési egyesületek létrejötte és tevékenysége, mint a szocialista demokrácia integráns része, már megjelenésével innovációt jelent. Ennek alapja és gyökerei a múltból eredeztethetők.

Hazánkban az egyesületi mozgalom évszázados múltra tekint vissza. Az első közművelődési egyletek, amelyek a kiváltságos osztályokon kívül más néprétegeket is magukba tömörítették, az olvasóköri és gazdaköri voltak a reformkorban. Az első munkásművelődési egyesületek az 1860-as évek végén, az 1870-es évek elején alakultak (pl. az 1865-ben létesült Pest-Budai Nyomdászok Onképző Egyesületének 500 kötetes könyvtára volt, művelődési programjában pedig államismereti, népgazdasági és nyelvtudományi előadások is helyet kaptak). Az első világháború után az egyesületi élet tovább szélesedett, s ennek eredményeként 1932-ben 14.365 egyesület működött 2,9 millió taggal. A felszabadulás új lendületet hozott az egyének és csoportok művelődési aktivitásában, így az egyesületi életben is. Ez a lendület azonban a fordulat éve után megtört, s az egyesületek jelentős számban szüntették be tevékenységüket.

Az 1960-as évektől kezdve növekvő érdeklődés volt tapasztalható az egyesületek iránt. Ennek hatására született meg az első egyesületi törvényerejű rendelet (1970. évi 35.sz. tvr.), mely részletesen szabályozta az egyesületek alakításának törvényes kereteit, s amelynek nyomán több intézkedés szorgalmazta az egyesületek létrejöttét, tevékenységük támogatását.

Az 1981. évi 29.sz. tvr., valamint az azt követő jogszabályok megjelenése után ismét megélénkült az egyesületi forma iránti érdeklődés. Ezt a már meglévő, művelődési feladatokat is felvállaló egyesületekkel kapcsolatos pozitív tapasztalatokon túl az is elősegítette, hogy művelődéspolitikánk és kulturális kormányzatunk fokozott figyelemmel fordult a kulturálisan kevésbé ellátott, illetve ellátatlan területek felé, egyre nagyobb hangsúlyt helyez a művelődési tevékenység társadalmasítására. E kérdések megoldásához nagymértékben járulnak hozzá az egyesületek, amelyek tevékenységük alapvető jellege szerint lehetnek: kulturális (tudományos, művészeti, közművelődési), sport, biztosító és önszegélyező, valamint kedvtelést kielégítő egyesületek. A tagság összetételét tekintve vannak ún. rétegegyesületek, amelyek az állampolgárokat koruk, tevékenységük vagy más szempontok alapján tömörítik (pl. Agrártudományi Egyesület, Magyar Népművelők Egyesülete, Könyvtárosok Egyesülete). Vannak olyan egyesületek is, amelyeket az egyesület célja szerint meghatározott tevékenység fűz össze, függetlenül koruktól, foglalkozásuktól (ilyen pl. a Numizmatikai Társaság, a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége). Más egyesületek egy adott helységben lakókat tömörítik valamilyen közös cél érdekében, mint pl. Várbarát Kör Szigetváron. Valamennyi egyesület közvetlenül vagy közvetve művelődési feladatot is ellát.

A művelődési egyesületeknek társadalmi életünkben betöltött szerepe a szocialista demokrácia mind szélesebb körű kibontakozásával párhuzamosan, annak mint egyik mérceje fejlődik, erősödik. Noha az állampolgárok ilyen jellegű önkéntes társulása a korábbi évtizedekben is jelen volt, az utóbbi évek azok, amelyekben az egyesületi forma mind népszerűbbé válik, s nemcsak országos egyesületek alakulnak, hanem helyi érdekűek is.

Számos jel mutatja, hogy az egyesülési jog alkotmányos lehetőségeinek biztosításán túl az egyesületi élet iránti igény a társadalom részéről is növekszik, fokozódik a közösségi és csoport érdekek érvényesítésére irányuló egyesületi aktivitás. A fejlődés kétirányú: egyfelől a már meglévő egyesületek a társadalmi demokrácia kiszélesedésével nagyobb kulturális aktivitást fejtenek ki az alapító oklevelükben lefektetett céljaik megvalósítása érdekében; másfelől meghatározott kulturális, társasművelődési feladatokra új helyi és országos egyesületek alakulnak.

A nyolcvanas évek Magyarországnak mindennapjaihoz egyre természetesebb, közvetlenebb módon tartoznak hozzá a művelődési egyesületek az egyéni, csoport és közösségi érdekek képviseletében, a társadalmi aktivitás alakításában, mélyítésében, a mindennapi demokratizmus elvének gyakorlati tételében kivívott szerepük révén. Napjainkban közel 8 ezer egyesületben, többszáz felügyelő-támogató szerv közreműködése, segítő munkája közreműködésével, a bizalom légkörében eltöltött évtizedek termékenyítő hatásaként a felnőttkorú lakosság több mint egyharmada tevékenykedik.

A művelődési egyesületek alakításának gátjai azonban a szükségesnél nagycbbak, amelyek az e területen jelentkező innováció kibontakozását is akadályozzák. Nem sok öröme van annak - olvashattuk a Magyar Nemzetben, Javorniczky

István írásában - aki egyesület alapítására adja a fejét. "Végigélve mindazt a tortúrát, ami rá vár attól kezdve, hogy jelezte szándékát az illetékeseknek, ezerszer megbánja, hogy balga módon fejébe vette: egyesületet alapít. De nehogy azt higgye bárki is, hogy boldogságtól ragyog azon hivatalnokok arca, akiknek megadatott a jog: ítélkezzenek életrevalónak tetsző, ám nemegyszer mégis halvaszületettnek nyilvánított ötletek felett." Való igaz, hogy a mai szabályozástól egyaránt szenvednek az egyesület alapítását elhatározók és az egyesület bejegyzésére hivatottak. Az elmúlt években kialakult szabályozás talán legnagyobb nehézsége, hogy nem az állampolgár oldaláról közelíti az egyesület alapításának kérdését. Ennek oka kétséget kizáróan az a görcs, amely minden esetben "politikai kérdésként" kezeli az egyesület alakításának szándékát, holott az esetek döntő többségében erről nincsen szó, legfeljebb a megalkotás körüli viták során kap ilyen hangsúlyt. E viták eredményeként azután "Hevesebben vágyunk arra, ami tilos." A napirenden lévő újraszabályozás feladata e görcs feloldása, amiben a jogi kereteken túl fontos munka hárul a szakigazgatási szervekre is. Szemléletváltást is követel tőlük, hogy ne csak elutasítsanak, hanem segítsenek is az akadályok elhárításában.

Az innováció hozama

A művelődési egyesületek döntő többsége a társadalmi, politikai, közösségi célok megvalósításában eredményesen vesz részt, nemegyszer mutatván jó példát a konkrét célok szakszerű, gyors és hatékony megvalósításában, a szellemi és fizikai energiák ésszerű hasznosításában. E folyamat fontos része az innováció iránti fogékonyság megteremtése és fejlesztése.

A művelődés területén tevékenykedő intézmények dolgozói és vezetői, valamint a különböző szinten munkálkodó

irányítószervek alkalmazottai gondolkodásában és gyakorlatában a "központilag" meghatározott célok végrehajtása lényegesen nagyobb szerepet kap, mint az önálló kezdeményezés, a helyi jelleg érvényesítése. Durván fogalmazva: sok a végrehajtó és kevés a kezdeményező típusú szakember. Ez természetesen nem feleltetheti az ezzel ellentétes és egyre erősödő folyamatot, az innováció iránti fogékonyság terjedését, amiben a művelődési egyesületeknek elévülhetetlen érdeme van.

Az innováció sokféle hozama közül a leginkább figyelemre méltó a kulturális demokrácia fogalmának megjelenése és elterjedése, valamint az e fogalmat jelző gyakorlat térhódítása. Emlékeztetőül utalnék a Magyar Népművelők Egyesülete által kezdeményezett és szervezett "Párbeszéd a kultúráról és a demokráciáról" című sorozatra, amelynek máig tartó hatása talán leginkább a kulturális demokrácia jelenlétével mérhető. E folyamat egyik sarkalatos kérdése a közösségekben rejlő energia kibontakoztatása anélkül, hogy gyengítene a nemzeti szintű erőt. S ez, mint ahogy Pine Richard kifejti, egy új típusú gondolkodás kifejlődését, a kulturális energiák új fénytörését tükrözi vissza. "Úgy tűnik, hogy a fókusz a település szintjén van, közösségekben alapszik, amelyben az egyén felismerhető és megközelíthető. A helyi (közösségi) művészet a lakóutcában vagy annak környékén kap helyet, ezért logikus, hogy ezen a szinten hozzák létre a résztvevők szervezeteit is. Ezzel egyidőben szükséges, hogy erősödjék az állampolgárok közvetlen részvétele a helyi rendszer áttételével, s tágabb területi szinten is biztosított legyen, hogy az állampolgárok lakóhelyükön túli ügyekben is hozzájáruljanak a döntésekhez. Így a helyi közösség és a terület a kulturális demokrácia működésének fórumai." Hazánkban a kulturális demokrácia - amint azt Vitányi Iván: Kulturális demokrácia - a kultúra demokratizálása című írásában vázolja -

lényegét tekintve a kultúra létrehozásában való aktív közreműködést jelenti. Magában foglalja a kreativitást, a tömegek aktivitását, a kultúrában-cselekvésben megtalált identitás stb. problémáját. A magyar művelődéspolitikai évszázados fejlődése és az utóbbi évtizedek gyakorlata is bizonyítja, hogy a kultúra demokratizálása elképzelhetetlen a kultúra aktív elsajátítása és a tömegek alkotó részvétele nélkül.

Az egyesület és innováció kérdései között kell melíteni azokat a törekvéseket, amikor egy-egy gondolat felvetését, napirenden tartását stb. szorgalmazzák. Ezek közé sorolható az értékekkel összefüggő gondolatsor. Az utóbbi néhány esztendőben a művelődési egyesületekben is megnövekedett az érdeklődés a társadalmi értékek iránt. Ennek oka a különböző területeken tapasztalható értékzavar, értékváltság, sőt értékválság megjelenése és felerősödése. E viták során világossá vált, hogy az értékzavarok nagyrészt a társadalom működésével kapcsolatosak, a társadalom belső feszültségeitől és a külső ellentmondásoktól nem választhatók el. A legújabb történelmünkben bekövetkezett változások egyebeken kívül az értékeket, az értékrendet is megváltoztatták: sok hagyományos érték elvesztette jelentőségét, s számos új jelenség és norma "felértékelődött". Az egyesületi viták világossá tették a művelődés és intézményrendszere értékteremtő, értékmegőrző és értéket átadó szerepét, s ennek társadalmi jelentőségét.

Az értékproblematika taglalása mellett felvetődött a kultúra és a gazdaság viszonyával kapcsolatos kérdéskör is. Az 1987 júniusában tartott vásárhelyi disputa - a Magyar Népművelők Egyesülete munkahelyi szakmai szervezetének szervezésében - is foglalkozott a kultúra és gazdaság kapcsolatával. Megállapították, hogy újra kell gondolnunk többek között a tudás, az alkotó értelmiség, az oktatás,

a nevelés szerepét. Olyan értékrend megteremtése felé kell törekedni, amely biztosítja, hogy a felnövekvő nemzedék úgy tartsa: kizárólag a tudás, a szellemi gyarapodás alapozhatja meg a jövőt.

Az innováció hozamaként -, s ebben a művelődési egyesületek szerepe vitathatatlan - kell szólni a művelődési intézmények nyitottságának megjelenéséről és fejlődéséről. E körben a példák és törekvések sokasága említhető. Ezek közül csupán a példa kedvéért utalunk arra: több egyesület kezdeményezésének is eredménye, hogy az 1985. évi I. számú oktatási törvény kimondja "A nevelési-oktatási intézmények a művelődési és a testedzési feladatok hatékonyabb ellátása érdekében együttműködnek a közművelődés és sport intézményeivel." Közismert, hogy ennek a közös munkának milyen mélyek a gyökerei és tiszteletre méltóak - az innováció hatására kialakult - eredményei. Kezdve a rendhagyó irodalomóraktól egészen az általános művelődési központok megjelenéséig és fokozatos terjedésükig. A nyitottság megjelenési körébe kell sorolni a könyvtári ellátó rendszereket ugyanúgy, mint a játszóházakat, a művelődési táborokat, a népfőiskolák ismételt működését.

Fokozatosan hódított - az egyesületek hatására - az a gondolat, hogy a társadalmi, gazdasági változásokkal összhangban szükségszerű a közművelődés egészének, s ennek részeként a művelődési otthonoknak a megújulása is. Az elmúlt évek szakmai vitáiban kikristályosodott főirányokat erősítette meg az MSZMP KB mellett működő Agitációs és Propaganda Bizottság 1987. július 7-i ülése. A Magyar Népművelők Egyesületének budapesti szervezete a megújulás felgyorsításához kívánt hozzájárulni, amikor pályázat kiírását kezdeményezte a művelődési otthonok szervezetének korszerűsítéséről. A pályázatok az izgalmas szakmai kérdések sokaságát vetik fel. Így pl.: A funkció és a szervezet

összhangja hogyan teremthető meg a mai viszonyok között? Mennyire rugalmas a művelődési otthoni szervezet; a helyi sajátosságok mennyire befolyásolják, módosítják azt? stb. Az I. díjas pályamű, Balipap Ferenc munkájának címe pedig önmagáért beszél: Az innovatív (nyitott) művelődési otthon funkciója és szervezete. (Megjelent: Népművelés 1987. 4.sz.)

A művelődési intézmények korszerűsödését, megújulását jelzik - az említetteken túl - a faluházak, a közösségi házak, a szabadidő központok, a kulturális parkok stb. és az ezekben kialakult tevékenységek. A vezérelv minden esetben a helyi közösség szolgálata, a szó legnemesebb értelmében.

Az innováció hozamáról szólva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy az újítás, a megújulás gyakran csak egyetlen elvet, követelményt kíván érényesíteni, ez pedig a hasznosság elve. Nem vitatjuk - sőt kiemeljük a hasznosság fontosságát -, de hangsúlyoznunk kell, hogy kizárólagossága az általánosabb emberi értékek ellen hathat, s végső soron a hasznosság leple alatt "haszontalanná" degradálja a gyakorlatot. Sajnos nemegyszer még az ún. innovációs kísérletek is ennek a szemléletnek esnek áldozatul, mivel a remélt közvetlen, praktikus haszon alapján kísérlik meg igazolni fontosságukat. Az egyesületek jó fórumai lehetnek az ilyen és ehhez hasonló kérdések megvitatásának. E vitában nyíltan kell szólni arról is, hogy korszerűbb lehet-e a közművelődés, mint maga a társadalom? Más szóval - amint azt Kerékgyártó István Modernizálás és közművelődés című írásában részletezi - ha korlátozottak a közösségi akarattal nyilvánítás színterei, ha a döntéseknek indokolatlanul csak egy része van közvetlenül vagy közvetve az érdekelt állampolgári közösség kezében, ha a társadalmi kezdeményezés megbukik a bürokratikus közbelépésen, érdemes-e és lehet-e kulturális demokráciáról beszélni?

Az egyesületek innovációs tevékenységének fontos része döntések kezdeményezése és a döntések kialakításában való részvételük. E döntések közül megkülönböztetett jelentőségűek, amelyek a művelődés egészének, egy kisebb vagy nagyobb csoport kulturális feltételének alakulására, illetve az intézményrendszer működésére vonatkoznak. A döntések sürgetése, valamint kialakítása alkalmával folytonosan visszatérő a modernizálás gondolata. Korántsem véletlenszerűen, hiszen kényszerpályát szab számukra a világ - egyebek között azzal is, hogy felértékeli az újdonságokat, a tudást, és az ezek megalkotásához szükséges emberi tényezőket. S ez alól nem lehet kivétel a közművelődés sem. Az egyes elképzelések, törekvések ugyan más-más módon közelítenek a közművelődés megújításának szükségességéhez, de valamennyi esetben kitapintható a korszerűsítés igénye. A különböző művelődési egyesületek - az elmúlt években - fokozatosan bekapcsolódtak az állami döntést előkészítő munkálatokba. Ezen alkalmak közé kell sorolni a Magyar Népművelők Egyesületében, a Magyar Könyvtárosok Egyesületében stb. végzett előkészítő munkálatokat az 1984-es Országos Közművelődési Tanácskozáson elfogadott - a kormány által megerősített - közművelődési feladatokkal összefüggésben; vagy a Magyar Népművelők Egyesületének vitáit a művelődési otthonokról, azok gazdálkodásáról, valamint a Bessenyei György Emlékérem alapítására kidolgozott javaslatokat.

Az innováció gátjai

A gátak sokfélék. Két nagy csoportjuk jól elkülöníthető: egyrészt az objektív természetű akadályok, másrészt a szubjektív jellegű hátráltató tényezők.

Az innováció kibontakozását és működését akadályozó objektív tényezők között csupán egyet említek, ez pedig a gazdasági feltételek hiánya. Az alapképlet vázlatosan

úgy is jellemezhető, hogy egy fokozódó társadalmi kezdeményezés, erősödő változtatási szándék szembe találja magát egy szűkülő gazdasági lehetőséggel. Természetesen ez csak általában igaz, hiszen számtalan példa van arra, hogy az innováció megteremti - közös összefogással - a megvalósítás anyagi hátterét is. A tapasztalatok viszont arra is utalnak, hogy nagyon sok változtatási, újítási, korszerűsítési szándék hal el anyagiak hiánya miatt. S ez negatívan hat vissza a további kezdeményezésekre is.

Az objektív gátak között említendő, de átvezet bennünket a szubjektív tényezőkhöz az, hogy az egyesületeknél sok a szervezetlenségre, az alapvető célok tisztázatlanságára, a tevékenységi módok és lehetőségek összevetésének hiányára utaló jelenség.

Az önkormányzatok nem mindig képviselik szakszerűen, következésképpen, az előrejutáshoz szükséges realitással az egyesületi tagság érdekeit, a feladatok felvállalását nem mindig követi tervszerű cselekvés. Kudarccal gyakori a felettes szervekre vagy egymásra mutogatás, ritka a körültekintő kritika, sok a vádaskodás, kisebb hatalmi csoportok összefonódása, a klikkezés és a személyeskedés, ellentétes és néha egymással ellenséges nézetek és indulatok összeecsapása a tevékenység során. Vannak egyesületek, melyek különböző, nem egyszer kárt okozó - csupán egyéni meggazdagodási vagy a meglévő vagyon gyarapítását szolgáló rejtett - üzleti vállalkozások fedőszerveiként tevékenykednek, tényleges közösségi együttműködés szándéka nélkül. A felügyeleti szervek irányító, ellenőrző és segítő munkájának hiányosságaira is fényt vetnek a felsorolt hibák. E szervek nem ismerik eléggé mélyrehatóan a területükön működő egyesületek munkáját, kevés figyelmet szentelnek tevékenységük során e terület gondjai feltérképezésének, az adott egyesület vezetésével, tagságával egyeztetett meg-

oldási javaslatok kimunkálásának, a folyamatok értékelésének, a javasolt haladási irányok meghatározásának, gyakran elégtelen információt adnak egy-egy konkrét feladat megoldásához a vállalkozóknak, hiányos a munka során elért eredmények ismerete, sokszor marad el a társadalmi megbecsülés, elismerés. Mindezek következtében nem emelkedik kellő mértékben az egyesületekben végzett társadalmi munka presztízse, a lelkesedő, tevékenykedő egyesületi tagokat sokszor megmosolyogják.

A gátló tényezők sorába tartozik a korábban már érintett "túlszabályozottság" problémája is. Az egyesületek jogai és kötelezettségei érvényesítésében - különösen az innováció területén - az önszabályozás lehetősége még szűkebb körű a szükségesnél. Ide tartozik, hogy a tagokat érintő legfontosabb kérdésekben a nagyobb kollektíva döntsön. Természetesen az egyesületi demokrácia érvényesülése és az innováció megerősödése nemcsak külső vagy jogi szabályozástól függ, hanem az azt gyakorló személyek, vezetők magatartásától is. Ezért önkritikusan szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy nem minden egyesületben valósul meg a demokratikus vezetés. Ez egyrészt visszavezethető a vezetés felkészültségbeli hiányaira is.

Külön érdemes kitérni - az egyesületek önállóságának mérlegelésekor - a kapott és kiharcolt jogok közötti különbségre. Az eltérés különösen az innovációs tevékenység kibontakoztatásában a legszembeötlőbb. Az egyesületek nem kis része úgy fogja fel, hogy a "kapott jogok" szférájában nem érdemes kezdeményezni, mert a "kapott jog" bármikor visszavehető. A "kivívott jog" viszont biztosítékot jelent arra vonatkozóan, hogy hosszú távon érvényesül. Fontos szemléleti kérdésről van szó, aminek részletesebb feltárása feltétlenül indokolt.

A gátló tényezőket és a lehetséges kibontakozást mérlegelve nem hagyható figyelmen kívül az egyesületi tisztségviselők kiválasztódása és annak folyamata. Egyes tények azt mutatják, hogy néha ez azoknak kedvez, akikben a szervezeti konformitás, a személyi érvényesülés és a hatalmi törekvés erősebb a közösség képviselőténél. Ez is egyik oka annak, hogy néhány egyesület vezetősége stb. összejevetelein könnyen észre lehet venni: alapvető baj van a reagálási készséggel. Többször tapasztalható, hogy szótlanul elmennek egymás véleménye mellett, nem szokás, hogy nyíltan megbeszéljék az egyesület dolgait. Természetesen ezek és a hasonló jelenségek nemcsak az egyesületi munka kibontakozásának, hanem az innováció térhódításának is gátjai.

Talán túlságosan is szigorúak az egyes megállapítások, de úgy vélem, hogy "A keserű igazság hasznosabb a 'felemelő' ámitásnál, értékesebb a diplomatikus mellébeszélésnél és köntörfalazásnál." Az egyesületek innovációs érdemeit nem aszerint kell megítélni, hogy mit nem adtak, hanem aszerint, hogy mi újat nyújtottak a korábbi helyzethez képest. E véleményalakítás során gondoljunk arra, hogy az önállóságot és az innovációt nem lehet elrendelni, azt csak napról napra jobbra törő munkával lehet kiküzdeni. Az ilyen munka egyetlen mértéke az az érték, amely tevékenységük nyomán az egyes egyének felkészültségében, közösségi kohéziójában, s tevékenységük eredményeiben realizálódik.

MEGÚJULÓ ISMERETTERJESZTÉS

Napjainkban szívesen hivatkozunk történelmi múltunk kiemelkedő szakaszára: a reformkorra; s ugyancsak sűrűn emlegetjük a nagy politikus, Széchenyi István nevét. "Semmi sem áll csendesén a világon, még a nap systemák is mozognak, tehát csak Magyarország álljon, s vesztegelen mozdulatlan?... nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre!... A Múlt elesett hatalmunkból, a Jövendőnek urai vagyunk." (Hitel, 1830.) A kiművelt emberfők sokaságát vágyta Széchenyi, de a reformkori társak is olyan témák iránt érdeklődtek, mint társadalom és műveltség, anyagi és szellemi művelődés, kultúra és a technika jelenségei, a gyáripar keletkezése, gazdálkodás és műveltség. Most ismét napirenden van a gazdaság és műveltség összefüggése - Berend I. Iván kifejezésével: a műveltség gazdasági meghatározottsága -, a marxizmus gazdasági-társadalmi formáció elméletének gyakorlati alkalmazása. Az elmúlt másfél évszázad során számottevő volt fejlődésünk, a műveltség és a tudás tartalma változott, de a művelődés igénye állandó maradt. Az 1970-es évtized közepe óta társadalomtudományi viták sorozatában foglalkoztak a korszerű műveltség mai és az ezredfordulódig érvényes tartalmával. Legutóbb - 1986 októberében - a Magyar Tudományos Akadémia tudományos-szellemi hatásának erősítése érdekében központi felolvasó ülés keretében tűzte napirendre Szabolcsi Miklós: "Műveltségünk változó képe" c. előadását, amelyről a helyszínen és a sajtóban izgalmas vita alakult ki.

A szociológiával és a közgazdaságtannal megerősített neveléstudományi kutatásokra nem lehet panaszunk, hiszen az elmúlt évtizedekben a gazdaság és művelődés összefüggéseiről számos értékes felismerést tettek társadalmi közkinccsé. Bebizonyosodott - amit eddig is tudtunk -, hogy az iskolai képzés sohasem teheti teljessé egy társadalom műveltségét. Nélkülözhetetlenül szükséges az iskolán kívüli művelődés rendszerének kialakítása, az öntevékeny művészeti tevékenység, az ismeretterjesztés lehetőségeinek kialakítása.

Művelődés- és művészetelméleti irodalmunkból ismeretesek a két kultúra fogalma és tartalma körüli viták. A középkor alkonyán és a koraujkorban kialakult alsó- és középfokúoktatási rendszerünk mintegy előkészítője volt az egyetemnek, s így tradícióvá vált, hogy az ún. magas-kultúra, a humán műveltség élvezte minden szinten az elsőbbséget. A "felülről-lefelé" épült iskolarendszer helyébe a modern tőkés gazdaság igényelte először az "alulról-felfelé" építkező népiskolai rendszert, valamint az ehhez kapcsolódó szakiskolákat. Ez utóbbiak a mindennapi életben szükséges gyakorlati, ún. "hétköznapi" ismereteket hordozták volna. A két rendszert közelítették, egybeépítették, ennek ellenére különállásuk mai napig megmaradt. Ha valamelyik ágon a képzés akadozott, akkor azt az iskolán kívüli képzéssel, ismeretterjesztéssel póolták. (Példa: 1918-19-es forradalmak - 50. évforduló.)

Az iskolai képzés eddig is és a jövőben is hagy majd fehér foltokat, és ezt bizonyos fokig a közművelődés, az ismeretterjesztés kíséri meg pótolni. Azt már a társadalmi igények döntik el, hogy a "magas" kultúra vagy a "hétköznapi" ismeretek elemeit kell újabb és újabb korosztályok számára hozzáférhetővé tenni. Tapasztalataink

szerint manapság ez utóbbi iránt van nagyobb érdeklődés. Fejezzük ki pontosabban: fizetőképes kereslet. Ez az utóbbi tényező természetesen jelentősen befolyásolja az ismeretterjesztés fejlődési tendenciáját. (Erre előadásom második felében visszatérek.)

Gazdaság és műveltség kölcsönhatásáról a gazdaság és a kultúra szakemberei sokszor eszmét cseréltek. Érzésem szerint a szóban és írásban deklarált megegyezés - t.i. egyik sincs meg a másik nélkül - mögött mélységes egyetnemértés húzódik meg. A művelődés olyan permanens folyamat, amelyet az életkor elején kell kezdeni és állandóan folytatni kell. Igaza volt Németh Lászlónak, hogy az "ismeretszerzésnek is megvan a maga fiziológiája, s ebből eredő kórtana, s egészségügye..." (Németh László 1961.) Ezer művelt szakmunkás kell, s ezekkel dolgozik száz jó mérnök, s az utóbbiak közül kerülhet ki az a tíz, aki az előbbiekre támaszkodva élére áll az adott üzem műszaki fejlesztésének.

A gazdaság és műveltség kölcsönhatására egyébként az ország jelenlegi munkaerőstruktúrája is rávilágít. Több száz ezres nagyságrendben vannak mérnökeink (ide tartoznak az üzemmérnökök, kiknek jelentékeny része gyenge technikus), ugyanakkor a kreatív műszaki értelmiség számaránya hazánkban igen alacsony.

Szak- és betanított munkásokra és segédmunkásokra sokfelé lenne igény. (A nem műszaki felsőfokú képzés aránytalanságait és a munkaerőstruktúrára gyakorolt hatását - ld. a művészeti főiskolát, illetve bölcsészettudományi kart végzettek számát és elhelyezkedési lehetőségeit - most nem említem.)

Gazdaság-oktatás-közművelődés nemcsak összefüggő fogalmak, de egymás számára nélkülözhetetlen területek, nincsenek meg egymás nélkül. 1984-ben az országos közművelődési tanácskozáson fejtette ki a művelődési miniszter, hogy "a 70-es évek végétől a gazdasági környezet nem kedvezett a művelődésnek a fenntartás és működés feltételeinek szempontjából... a támogatás mértéke nem tartott lépést az áremelkedésekkel..." Azt gondolom, hogy ezen az úton nem érdemes tovább menni. A közművelődésnek, és benne a megújuló ismeretterjesztésnek a társadalmi-gazdasági igények kielégítésére kell törekednie. Nem ajánlkozni kell, hanem vállalkozni, nem feladatokat kérni, hanem tanfolyamokat, át- és továbbképző kurzusokat kell hirdetni és szervezni. Mindezekhez nem költségvetési támogatás kell, hanem versenyképes árakat kell szabni, amit fizethet az állam, a vállalat vagy az egyén. Mindezekhez azonban a közművelődésben rendet kell csinálni, s fel kell adni a humanitárius okokból fenntartott intézményeket.

Tudományos ismeretterjesztés

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat aktivistái szívesen hivatkoznak a 19. századi előzményekre. Gyakran leírtuk és elmondtuk, hogy 1841 tavaszán Bugát Pál és mások kezdeményezésére megalakult Pesten a Magyar Természettudományi Társulat, amely a hazai természettudományos ismeretterjesztés letéteményese lett, és az is maradt napjainkig. Társulati funkcióim nem mentesíthet az elfogulatlan történeti látásmódtól. Először: a közel 150 év. A reformkor, a magyarországi kapitalizmus hajnala megkésve érkezett. Európa nyugati felén és középső részén már tovább tartottak. A Magyar Tudós Társaság alakításának tervét Bél Mátyás 1735-ben dolgozta ki, s a Magyar Tudo-

mányos Akadémia 1825-ben alakult, de csak 1841-ben vált nemzeti akadémiává. De 1841-ben más is történt. Megindul Kossuth Pesti Hírlapja, a Pesti Magyar Színház Nemzeti Színházzá alakul, megjelenik a Kelet Népe, összeül a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesületének első közgyűlése, és megalakul a Magyar Iparegyesület, amelynek célja a magyar ipar védelme, és a természettudományos ismeretek terjesztése. Ime egy rövid felsorolás, hogy kik és mik működtek közre az ismeretek terjesztésében.

És lépünk át a mába!

A tudományos ismeretterjesztés területén sok tízezer értelmiségi tevékenykedik. Kutatók, egyetemi és főiskolai oktatók, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, agronómusok, mérnökök, írók és más művészek, hivatásos és amatőr népművelők. Kutatói, közművelődési és tömegkommunikációs hálózatok alakultak ki az ismeretterjesztésre. És ekkor még nem említettük az elmúlt években szervezett ismeretterjesztő egyesületeket és társaságokat.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat jelenkori történetéből tudjuk, hogy az 1953. évi újjáalakulást követően társulatunk csak "órákig" érezhette magát monopolhelyzetben, s mindenekelőtt az újjáalakulást segítő Magyar Tudományos Akadémia - akkor szerveződő intézeteivel - vett át tudományos ismeretterjesztő feladatokat. 1955-1962 között - a válság és a megújulás éveiben - nem a tudományos ismeretterjesztés volt a legfőbb téma. Ezt követően az 1960-as években a társulat és általában a tudományos ismeretterjesztés kiemelt párt- és állami támogatásban, valamint közösségi megbecsülésben részesült.

Napjainkban a tudományos ismeretterjesztés helye és szerepe abban rejlik, hogy mennyire tudja összekapcsolni a tudományos aktualitásokat a társadalmi törekvésekkel és a tudományos kutatás átfogó folyamataival. Az ismeretterjesztésnek információkat kell továbbítani, szükségleteket kielégítenie és érdeklődést keltenie. Az emberek ugyanis nincsenek abban a helyzetben, hogy mindennapi életükön túltekintve nyomon kövessék a természet- és a társadalom művelését. Más a helyzet, ha az események, jelenségek behatolnak életükbe és annak lényeges pontjait befolyásolják, akár negatív, akár pozitív értelemben. A természettudományi és műszaki ismeretterjesztésről csak két példát említek. A csernobili katasztrófa előtt az emberek nagy többségét nem érdekelte a sugárszennyezés témája, és az AIDS járványszerű terjedése előtt közömbösek voltak a szervezet immunhiányának orvosi biológiai kérdéseivel szemben. A következőkben inkább a társadalomtudományi kutatások néhány területére - közgazdaságtudomány és gazdaságpolitika, politológia és politikai rendszer, történettudomány és nemzeti tudat bizonyos összefüggéseire térnék ki.

A társadalomtudományok egy csoportja - ide tartozik a közgazdaság-, illetve a politikatudomány - kettős funkciót teljesít. Az egyik funkció a valóságfeltárás és ennek alapján döntések előkészítése, cselekvési alternatívák kidolgozása, a másik az ideológiai funkció, hozzájárulás a társadalmi tudat alakításához. Az utóbbi évtizedben a tudományos ismeretterjesztés - és ezen belül társulatunk is - mindkét funkcióból profitált. A közgazdasági választmány és a szakcsztályok jól éltek azzal a lehetőséggel, hogy a társulaton belül találkozhattak neves elméleti közgazdászokkal, kiváló gazdaságpolitikusokkal és ismert gyakorlati szakemberekkel. Előadóink

szakmai felkészülését segítette, hogy a legújabb kutatási eredmények és a cselekvési alternatívák szinte in statu nascendi rendelkezésükre állottak. Ugyanakkor a közgazdaságtudomány kedvezően befolyásolta más szakmai testületek és ezen keresztül a szélesebb értelmiség gazdasági tudatát.

A megújuló ismeretterjesztés egyik eredménye, hogy kezdtek helyreállítódni olyan értékek, mint az újtási készség, a vállalkozó kedv, a piaci alkalmazkodás. Mindezek mellett fennmaradtak olyan fékező tudati elemek, mint a kereseti egyenlődsi, a vállalati monopolhelyzetek elfogadása, az állami beavatkozás hatásosságában való bizodalom. Nehezítette az ismeretterjesztés hatékonyságát, hogy a legutóbbi időkig a különböző felfogások, nemcsak a kutatószobákban vagy a politikai döntés területén, hanem az ismeretterjesztő előadásokon is összezsaptak, s a véleménykülönbségek csökkenésére nem számíthatunk az ismeretterjesztésen belül sem.

Az ismeretterjesztés új tendenciái közé tartozik az a fokozott érdeklődés - különösen az értelmiség körében -, amely politikai berendezkedésünk problémáit érinti. Az 1956 óta sajátos utat bejáró politikai rendszer nagyszerű fejlődéséből napjainkra belső ellentmondások is keletkeztek. Ezek a feszültségek, amelyek különösen az ifjúság körében tapasztalható értékválságban, új értékek keresésében nyilvánulnak meg. Az MSZMP XIII. kongresszusa (1985) dokumentumaiban világos cselekvési program fogalmazódott meg ezzel kapcsolatban: "Az ifjúság szocialista szellemű nevelése, az önálló életre való felkészítése az egész társadalom ügye... kapjon nagyobb hangsúlyt az alkotó munka, a szocialista értékek megbecsülése..." (Határozat)

A magyar társadalom politikai berendezkedése alkalmas a szocializmus talaján keletkező társadalmi érdek- és véleménykülönbségek megfogalmazására. A magyarországi döntéshozatal általában az jellemzi, hogy a bekövetkezett változások eredményeként ma már képes érdek- és véleménykülönbségek beszámítására, de kevésbé képes még ezek nyilvános megfogalmazására, ütköztetésére és integrálására. Az ismeretterjesztés is hozzájárulhat, hogy a nyilvános szervezetrendszer formalizált cselekvése, gyakori üresjárata helyett valódi problémák, érdemi viták kerüljenek előtérbe.

Itt kell megjegyezni, hogy az utóbbi időben az elsőrendű társadalmi szervezetek (Hazafias Népfront, szakszervezetek, Kommunista Ifjúsági Szövetség) mellett a kisebb társadalmi szervezetek (TOI, MTESZ, SZÜVOSZ) érdekvédelmi és -egyesítési feladatokat tűznek zászlajukra.

Véleményem szerint a különböző társadalomtudományi társaságok, közművelődési egyesületek - mindezek között a TIT is - jelenlegi cél- és feladatrendszerükkel alkalmatlanok érdekvédelmi és -egyesítési feladatokra. Igaz, ilyen igény sem az értelmiség, sem a politikai vezetés részéről nem merült fel.

A tudományos ismeretterjesztés új feladatai közé tartozik, hogy történelmi és kulturális értékeink olyan részleteit is feltárja és bemutassa, amelyeknek vallási, egyházi kapcsolódása is volt. A Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (sajnos többnyire külön-külön) az utóbbi években több ilyen akciót szervezett.

A tudományos ismeretterjesztésnek a társadalmi tudattal, az ideológiai munkával összefüggő kérdése a történelmi tudat és a közgondolkodás kapcsolata. A nemzeti múlt értékelése a magyar közvélemény számára mindig is megkerülhetetlen volt. Történelmünk ugyan nem nélkülözte a heroikus pillanatokát, de inkább kudarccokkal és ellentmondásokkal volt terhes, amely az itt élők tudatát máig hatóan erősen meghatározta. Az ismeretterjesztés már esztendőkkal ezelőtt jelezte, hogy az érdeklődő közönség érzékenyen reagál a szomszédos országokban élő magyar kisebbség helyzetének minden rosszabbodására. A szomszédos országban túlburjánzó nacionalizmus visszahat a magyar nemzettudat alakulására is.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében készült Erdély története olyan érdeklődést indított el, amelynek kielégítésére még évekig felkészületlenek leszünk. A történelmi tudatot nagymértékben meghatározza az az átalakulás, amely a magyar társadalom fejlődésében és értéktudatában az elmúlt négy évtizedben végbement. A magyar társadalomban eltűntek a korábbi kasztszerű elkülönülések, de erősen fellazultak a korábbi ún. osztályintegrációk is. Az ismeretterjesztésnek ebben a változó világban átalakuló körülmények és feltételek között kell megújulnia, kialakítani új funkciórendszerét, megtalálni korszerű eszköztárát és módszertanát, meghatározni cselekvési irányát, s újratermelnie társadalmi bázisát.

MUNKAHELYI MŰVELŐDES ÉS AZ INNOVACIO

Napjainkban a művelődési folyamatok nem nélkülözhetik az innovációs elemek meglétét, és ugyanúgy a hatékony innováció, akár a gazdaságban, akár a személyiségben nyilvánul meg, csakis a permanens művelődésbe ágyazottan jelenhet meg.

Amikor előadásomban a munkahelyi művelődés és az innováció összefüggéseinek bemutatására vállalkozom, azt kívánom a rendelkezésemre álló időben bizonyítani, hogy a megújulásra váró magyar gazdaságban nemcsak szükséges, hanem lehetséges is szerephez juttatni, a gazdasági folyamatokba beépíteni az emberi tudást, a kultúrát és műveltséget. Megfelelő alapállással, az innovációt nem csak a műszaki-gazdasági, hanem az emberi tényezőkre is értelmezvén, lehetséges olyan művelődésfelfogást érvényesíteni, amely szükséges feltételként - természetesen nem egyik napról a másikra - megteremti a korszerű gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen magasabb szintű közműveltséget.

Elgondolásunk helyességét nincs mód a gyakorlatban bevált eredményekkel igazolni, mert a működő gazdaság rendszere eddig csak szavakban és jelszavakban hangoztatta, hogy az emberi tényezők a gazdaság fejlesztésének nélkülözhetetlen elemei. Ugyanakkor viszont sem a vállalatokat, sem pedig az ott dolgozókat nem tette érdekeltté abban, hogy a fejlesztett emberi tudás hasznosulhasson a termelő-gazdasági munkában. Emiatt a művelődés ellen ható gazdálkodási rendszerben a munkahelyi művelődésben indított kuta-

tások, munkahelyi kísérletek sem hozhatták meg a kívánt eredményt.

Úgy tűnik tehát, hogy az innováció igényének és lehetőségeinek felkeltése csak optimális gazdasági környezetben lehetséges. Ennek az ellentmondásos helyzetnek a megoldása semmiképpen sem várható a művelődéspolitikától, s még kevésbé a művelődési gyakorlattól. E tekintetben a gazdaságnak kell lépnie. Van azonban egy másik elhárításra váró akadálya is annak, hogy a tudás és műveltség a gazdálkodásban objektíválódhasson, ez pedig magában a művelődés rendszerében kereshető. A munkahelyi művelődés ugyanis végső soron közművelődési kategóriába sorolható rendszer, de ugyanakkor olyan rendszer, amely célját, tartalmát és feltételeit illetően is egyértelműen a munkahelyek gazdasági feladataitól függ. Ezzel létrejön egy olyan ellentmondás, melyben számos ponton keresztezik egymást nemcsak a gazdasági és a közművelődési célok, hanem azok tartalmi feladatai, feltételrendszerei és módszertani követelményei is.

Gondoljuk meg, milyen veszélyeket rejt magában az, hogy az üzemekben voltaképpen a közel száz éve kialakult, de 1945 után mindenképpen rögzült és hagyománnyá csontosodott eszközökkel és módszerekkel igyekszünk terjeszteni a dolgozók között a kultúrát, azt a kultúrát, amire a modern, intenzív gazdaságban, a rohamos tudományos-technikai fejlődés közepette szükségük lenne. Nyilvánvaló, hogy még a kérdés ilyen módon való felvetése is anakronisztikus. Ezért az innovációnak nemcsak lehetősége, hanem szükségesége is abban rejlik, hogy feltárulhassanak, kibontakozhassanak a munkában résztvevő egyének szellemi, tudati és erkölcsi fejlődésének útjai.

Ahhoz, hogy mindez túlléphessen az elméleti meggondoláson, és minél rövidebb idő alatt széles körben megvaló-

suló művelődési rendszerként hasson, el kell végezni az összevetést a jelenlegi munkahelyi művelődési praxis és a munka által diktált követelmények között, másrésről pedig a gyakorlat és az azt keretek közé szorító közművelődés között.

Ez utóbbira azért van szükség, mert a munkahelyi művelődésben mindaddig a közművelődés cél-, szabály- és eszköz-rendszere volt a megfelelés mércéje. Pedig napjainkban a munkahelyi művelődés, mint az emberi tényezők fejlesztésére hivatott alrendszer, döntően a gazdaság része, anyagi-gazdasági erők motiválják, s így ezek az anyagi-gazdasági rendszerek döntenek el, hogy a munkahelyi művelődésben mi a célszerű, a szükséges és a lehetséges.

Az innovációs felfogás jegyében vizsgáljuk meg ezután a munkahelyi művelődés jellemző jegyeit, kiemelve a sajátosságokat, a különbségeket és az ellentmondásokat. Ilyen értelemben kívánok szólni a továbbiakban a munkahelyi művelődés fogalmáról, céljáról, tartalmáról, színteréről, hatóköréről, anyagi feltételeiről és a benne betölthető művelődési szerepvállalásról.

A munkahelyi művelődés fogalmáról

A munkahelyi művelődés a legfiatalabb tudat- és műveltségformáló rendszerünk. Alig több mint egy évtizedes múlt-ra tekinthet csak vissza. Önállósodása a gazdaság extenzív-intenzív váltása idején kezdődött, és alakulása mindvégig nyomon kísérte a gazdasági igények változásait. A hetvenes évek közepén abból a szakszervezeti kulturális munkából nőtt ki, amely csaknem minden tekintetben azonosulni igyekezett a közművelődéssel. Az akkori fogalomalkotási kísérletek csak annyiban utaltak e tevékenység másságára, hogy a művelődés helyszínét a munkahelyre korlátozták, az irányítás felelőssévé pedig a munkahelyi vezetést tették.

Később kiderült, hogy a munkahelyi művelődés középpontjában a munka áll, hogy a munkahelyek a munkavégzés javítása-fejlesztése érdekében számtalan hatáslehetőséggel rendelkeznek, amelyek hatásrendszerre szervezhetők, s ezáltal a foglalkoztatottak műveltsége, gondolkodásmódja, magatartása eredményesebben alakítható.

A következő fázisban felfigyeltünk arra, hogy a munkavégzés minőségi javítását célzó művelődési szándékok leginkább az érdekek hiánya miatt szenvednek kudarcot, ezért az új fogalmi kísérletekben helyet kapott - mint alapvető funkció - a művelődési érdekek feltárása, az érdek- és az érdekeltiségi viszonyok alakítása. Így juthattunk el odáig, hogy a munkahelyi művelődés kiemelt feladata a termelés-gazdálkodás eredményességének szolgálata, az ott dolgozók érdekeinek tudatosítása, érvényesüléshez segítése a kultúra eszközeivel.

Az elmondottakból kiderül, hogy a munkahelyi művelődés nem tudományos felismerés nyomán, hanem a gyakorlati szükségletek kielégítése érdekében jött létre, ilyen értelemben a gazdaság kényszereként, amelyre a kultúra a maga eszközeivel kénytelen válaszolni. Ilyen módon a tevékenység meghatározása sem lehet szubjektív okoskodás terméke, nem őrizhetők meg benne a népművelői széplelkek vágyai, hanem új, eddig járatlan utakra lépve, a gazdaság kihívásainak kell benne eleget tenni.

Az évtizedes út, amit a munkahelyi művelődés önállóosodása óta megtett, egyre nagyobb ívben kanyarodik el a hajdani munkásművelődéstől, de nem azonosítható a felszabadulás óta kialakított szakszervezeti kulturális munkával sem. A gazdaság jelenkori átalakulása folytán ma már arra kell felfigyelnünk, hogy a munkahelyi művelődés a közművelődéstől is mind több ponton tér el, és lép önálló utakra, követ önálló törvényszerűségeket.

Nincs igazuk tehát azoknak, akik kifogásolják, hogy miért nincs még önálló definíciója sem a munkahelyi művelődésnek. Nincs és mert ez is sajátossága: olyan nem is lehet, amely a mára és a holnapra egyaránt érvényesen mutatja be a munkahelyi művelődés funkcióját, természetét. S ha majd viszonylagosan stabilizálódik gazdasági rendszerünk, akkor pontosítható lesz az is, hogy mi lehet a kultúra szerepe a termelés emberi tényezőinek fejlesztésében.

Addig csak egy feladatunk lehet: naponta csiszolni, formálni, alakítani feladatrendszerünket, bővíteni az eredményesebb megoldások irányába. Nem célszerű ugyanakkor öncélú fogalmi vitákba bocsátkozni, és főleg nem szabad a néhány évvel ezelőtti fogalmi kísérletek igazságát számonkérni a mai megváltozott valóság viszonylatában.

A munkahelyi művelődés céljáról

A közművelődés ismert célja, hogy az állampolgárok fejlesszék művelődési igényeiket, műveltségüket, fejlődjön világnézetük, erkölcsük, magatartásuk, ízlésük, bővüljön politikai műveltségük, közéleti tevékenységük, munkakultúrájuk, megújuljon szakmai képzettségük. Vegyenek részt a művelődő közösségek tevékenységében, hasznosan töltsék el szabadidejüket, alakuljanak ki a kulturált szórakozás szokásai, bontakozzon ki az egyének kulturális alkotó képessége.

A munkahelyi művelődés pedig vállalja, hogy a társadalmi munkamegosztás egységeiben, az ott tevékenykedő emberek személyiségét, szellemi felkészültségét és erkölcsi felfogását a maga eszközeivel fejlessze, hogy a termelés, gazdálkodás emberi tényezője és a munkahelyi közösségek tagja mind optimálisabb teljesítmények elérésére váljon képessé.

A két célmegjelölés között a legszembevetőbb különbség, hogy amíg a közművelődés teljességre törekszik és a személyiség mindenoldalú, bár kultúráközpontú fejlesztését várja el, addig a munkahelyi művelődés csak egy - bár meghatározó - életmódszférában és tevékenységterületen célozza meg a személyiség általános fejlesztését. Az átfedések, mint minden ilyen összevetésnél, törvényszerűen jelen vannak. A munkakultúra, a szakképzettség és a közösségi erkölcs fejlesztése természetes része a személyiség általános fejlesztésének, s így a közművelődés feladatrendszerének is. Más kérdés, hogy éppen ebben tud legkevesebbet tenni a közművelődés, ami szintén a helyzet problematikusságára utal, de a célösszevetés esetében figyelmen kívül hagyhatjuk. Ugyanilyen átfedést természetesnek fogadunk el pl. a közművelődés és a közoktatás vagy a tudomány és a közművelődés viszonyításában is.

A munkahelyi művelődés önálló célkielölése természetesen nem jelent teljes elzárkózást a kultúra és a művelődésügy más területeitől. Támaszkodik a közoktatás és a közművelődés, a tudomány és a művészetek, valamint a tömegkommunikáció hatásaira és az életmód egyéb elemeire. Alapvető céljának tekinti a munkafolyamatokban résztvevő emberek alkalmasságának fejlesztését, munkakultúrájának gazdagítását a szükségletek és a realitások messzemenő figyelembe vételével. Azt kívánja elérni, hogy minden ember potenciális készségei és képességei teljességével lássa el munkaköri feladatait, ezáltal növekedjen munkájának alkotó jellege, a munka társadalmi, anyagi és erkölcsi megbecsülése, javuljon az emberek munkahelyi közérzete. Célnak tekinti továbbá azt is, hogy elősegítse az egyének társadalmi mobilitását a társadalmi szükségletek és az emberi képességek jobb összhangjának biztosításához.

A közművelődés az életmód minden szférájában fejleszteni kívánja az emberek gondolkodásmódját, magatartását és műveltségét, s az emberi kultúra elsajátításának és alkalmazásának mind gazdagabb teljességére törekszik.

A munkahelyi művelődés a munkakultúra gazdagítását, a munkaerő ismereteinek és képességeinek, mentalitásának alakítását a termelési és gazdálkodási szükségletekhez kívánja igazítani.

A munka kulturáltsága mindenkor feltételezi három követelmény érvényesítését. Az első a munkavégzés műszaki-technikai színvonalának fejlesztése, amely a munkaeszközök korszerűségén túl igényli a munkaegészségügyi, a munkavédelmi rendszerek korszerűsítését és a munkahelyi szociális létesítmények, intézményrendszerek megfelelő minőségű működését is. A második feltétel a munkát végző ember felkészültségének, műveltségének, alkalmasságának biztosítása. Végül a harmadik feltétel a munkát végző ember morális készségének, cselekvési szándékának megfelelő minősége.

E három feltétel megléte esetén a munka és a munkafolyamatok magukba foglalhatják a széles értelemben vett kultúra olyan elemeit, amelyek szükségesek a konkrét termelési és gazdálkodási folyamatokhoz.

Tovább pontosíthatjuk a munkahelyi művelődés tartalmát, ha azt próbáljuk összefoglalni, hogy az egyének művelődésében milyen kiemelésekre van szükség.

A középpontban kétségkívül a szakmai kultúra fejlesztésének szükséglete áll, a munkavégzés szakmai színvonalának emelése az alapképzéstől a továbbképzésig, és ide tartozik a szakmai tartalmú önképzés számtalan alkalmazható formája is.

A munkahelyi művelődés tartalmát képezi továbbá az általános műveltség néhány domináns eleme. Ezek részben megalapozzák a szakirányú művelődést, részben meghatározók az életmód, a gondolkodásmód és a magatartás alakításában, részben pedig az egyéni szükségleteknek megfelelően motíválják a művelődés permanenciáját. Az általános műveltség kiemelésre kívánczó elemei a munkahelyi művelődésben csak annak figyelembe vétele mellett határozhatók meg, hogy az egyének elért műveltségi szintje, munkafeladatai, társadalmi kötelezettségei szerint eltérő mennyiségben és mélységben érvényesíthetők. Ezek: a társadalomtudományokban, a szakmával kapcsolatos természettudományokban való szükséges jártasság, a műszaki és alkalmazott tudományok bizonyos fokú ismerete, az anyanyelvi és köznapi kultúra alkalmazása, a világnézeti tudatosság és a politikai kulturáltság. Az általános műveltség részének kell tekintenünk a gondolkodás új iránti nyitottságát és demokratikus jellegét, a szocialista humanista felfogást, a munkához és a kultúrához fűződő viszony társadalmi céljainknak megfelelő érvényesítését.

A munkahelyi művelődés tartalmára az is jellemző, hogy a munkahelyre és a dolgozók munkahelyi tevékenységére koncentrálva egyre nagyobb mértékben szükségelteti a tevékenységet meghatározó tudományos ismeretek - a közgazdaság, a műszaki tudományok, a vezetéscsémélet, a szociológia, a pszichológia - alkalmazásra is képes elsajátítását. Ugyanakkor - szelektíven - sajnos csökken a dolgozók nyitottsága a művészetekkel, az amatőr jellegű szabadidős mozgalmakkal, a családi neveléssel, a szórakozással és egyes kultúraterjesztő intézmények tevékenységével kapcsolatban. Felerősödnek tehát a munkahelyi művelődésben a munkahellyel összefüggő művelődési elemek, ugyanakkor viszont a közművelődés szférájába tolódnak át más, társadalmi és közművelődési szempontból rendkívül fontos, ám a munkahelyi alaptevékenységtől távolieső művelődési célok.

A felsorolt feladatok megkövetelik, hogy a munkahelyi művelődésben alkalmazásra kerüljenek a közművelődés, a közoktatás intézményesített eszköz- és formarendszerei, valamint a szakszervezetek nevelő tevékenységének hagyományosan ellátott feladatai. Ilyenek pl. a felnőttoktatás, a szak- és a politikai képzés, az ismeretterjesztés és az olvasómozgalmi munka, más oldalról a szakszervezeti nevelő, agitációs- és propagandatevékenység azon elemei, amelyeknek a személyiséget gazdagító tartalma az előzőekben vázolt cél elérését szolgálja. Minden művelődési tartalom, eszköz és forma olyan mértékben tekinthető a munkahelyi művelődés pregnáns részének, amilyen hatékonysággal képes e tekintetben hatni a személyiségre.

A munkahely, mint a művelődés színtere

Jól emlékszünk, hogy a hatvanas években a népművelés alapvetően a művelődési otthonokban, a klubokban, a művészeti együttesekben és a könyvtárakban fejtette ki tevékenységét. A közművelődés fogalmának bevezetését többek között éppen az is indokolta, hogy a művelődési gyakorlat lépjen ki az intézmények falai közül, és más színtereken, s más társadalmi szférákban is hasson. Ezt a felfogást dokumentálta az 1976. évi V. törvény is.

A gyakorlat azonban makacsul ellenáll ennek a célkitőzésnek. Népművelők számára ismert, hogy az irányítás és a gyakorlat jószándékú és szakmailag is elfogadhatóan alátámasztott erőfeszítései milyen sok buktatóval küzdenek, ha a közművelődési feladatok végrehajtását pl. a tömegkommunikáció, a környezeti kultúra vagy a vendéglátóipari szórakoztatás fejlesztésében kívánják elérni. A közművelődés legfőbb színtere változatlanul a közművelődési intézményrendszer maradt. Állapotuk és növekvő működési gondjaik miatt azonban továbbra is kiemelt gondoskodást igényelnek.

A munkahelyi művelődés célja és tartalma pedig azt kívánja, hogy a tevékenység színtere alapvetően a munkahely, időkerete pedig a munkaidő legyen. Csakhogy a főmunkaidő védelmére törekvő gazdasági irányítás igyekszik kitiltani a munkahelyről mindent, ami nem tekinthető közvetlen munkavégzésnek. Az "áldozatok" között első helyen áll a hagyományos kulturális tevékenység, amiben egyaránt helyet kap a politikai oktatás is, meg a kirándulás is.

Ezzel a szándékkal nem szállhatunk vitába, hiszen nyilvánvaló, hogy az intenzív gazdaság nem tűrheti el a munkára szánt idő szórakozásra való felhasználását. Azt viszont már ritkábban vesszük figyelembe, hogy az intenzív gazdaság naprakész felkészültséget követel a dolgozó embertől, amit nem lehet csupán a szabadidőtől elvárni.

A döntő kérdés itt az, hogy milyen munkáról, illetve milyen felkészülésről van szó. S máris megjelenik előttünk a kutató mérnök, akinek a szakirodalom tanulmányozása jelenti a felkészülést, a képzeletbeli sor másik végén pedig a segédmunkás, akinek az eredményes munkához elsősorban jó fizikai állapotban kell lennie. Nem vezet célra tehát, ha felsoroljuk, hogy milyen művelődés lehet feltétele a közvetlen munkavégzésnek. Szükséges viszont, hogy a munkafeladatok által determináltan, egyénekig bontva kerüljön megállapításra, kiknek, milyen művelődési tartalom és forma adhat segítséget munkájának jobb ellátásához.

Ezen túl arra is gondolnunk kell, hogy a termelés emberi tényezőinek fejlesztése nemcsak a szellemi, hanem az erkölcsi értékekre is vonatkozik. Ebben viszont már általánosabb, minden dolgozóra érvényes követelmények támaszthatók. Pl. a munkavégzés kulturáltságának normává fejlesztése, a munkához és a munkatársakhoz fűződő viszony alakítása, vagy a munkahelyi közéletben való demokratikus közre-

működés csakis munkaidőben és a munkahelyen lehetséges. Ha ugyanis a munkahelyi művelődést csak a közművelődés egy sajátos területének tekintenénk, akkor ebből következően tevékenységének is vállalnia kellene a közművelődés fő funkcióit, a művészeti nevelést, a szórakoztatást, a szabadidő kulturált eltöltésének segítségét. Ezek folyamatos szervezésére viszont az intenzív gazdálkodási felfogás szerint általában sem lehetősége, sem feltételei nincsenek a munkahelyeknek.

A munkahelyi művelődés hatókörre

A közművelődés természetsszerűleg minden állampolgárra törekszik kiterjeszteni hatását, míg a munkahelyi művelődés csak az egyes gazdasági egységekben foglalkoztatottakat érinti. Nem is lehet másként, hiszen minden gazdasági egységnek eltérő lehet a cél- és feladatrendszere, mások az adottságai és feltételei.

Igaz, hogy a közművelődésben is alapvető követelmény a rétegek és csoportok szerinti differenciálás, ez azonban az egész társadalmat figyelembe véve még így is viszonylag homogén nagy csoportokat jelent. Már az 1976. évi V. törvény is tartalmaz figyelmeztető kiemeléseket, amikor a minden állampolgárra vonatkozó egyenlő jogok mellett külön is hangsúlyozza a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, az értelmiség, az ifjúság, a nemzetiségek művelődését, illetve utal a művelődési hátrányok felszámolásának szükségességére. A későbbi dokumentumok már a hátrányos helyzetűek, sőt a halmozottan hátrányos helyzetűek művelődési hiányainak felszámolását is szorgalmazzák.

A differenciálódás a korszerű munkahelyi művelődésben ezzel csaknem ellentétes szempontokat tartalmaz. S mint látni fogjuk a közművelődési követelményrendszerrel elvég-

zett differenciálás a munkahelyi művelődésben nem is alkalmazható eredményesen.

A felfogások különbözősége abban mutatkozik meg, hogy a közművelődés a főbb társadalmi csoportok, mint a munkások és az ifjúság, vagy a jelentősen elmaradott rétegek, - ezek a halmozottan hátrányos helyzetűek - művelését tekintti alapvető feladatának, míg a munkahelyi művelődés elsősorban - a gazdasági reformtörekvések szellemében - a gazdaságilag legfontosabb rétegeket: a vezetőket, a műszaki értelmiségieket és a szakmunkások legjobbjait, azaz a gazdasági folyamatok elitjét.

Tágabb értelmezésben persze ez a preferálás nem tisztán gazdasági érdekből történik. A gazdasági érdek egyben politikai érdek is, s ha kialakul a rendszer értelmes működése, akkor a benne résztvevők egzisztenciális érdeke mellett növekszik az egyének politikai kultúrája, tudatossága is.

A munkahelyi művelődés rendszerének arra is választ kell adnia, hogy milyen perspektívát képes nyújtani az eddigiekhez nem sorolt, zömmel képzetlen betanított és segédmunkásoknak, illetve az alkalmazottak jelentős tömegeinek.

A válaszhoz a társadalom politikai-gazdasági állapotát, lehetőségeit, illetve az említett rétegek helyzetét és érdekeit kell figyelembe venni. A társadalom ezekkel az emberekkel szemben is támaszt művelődési követelményeket, noha a munkahelyi művelődés legfontosabb tartalmi feladatai közül sem a szakképzés, s legtöbbször az iskolarendszerű továbbtanulás sem jelenthet reális, sőt szükséges perspektívát. Erre alapképzettségük, alpműveltségük, általában életkoruk, családi helyzetük, gyakran világnézetük és

ambícióik sem teszik alkalmassá őket. Ezért tehát a munkahelyi művelődés céljának rájuk is értelmezhető követelményét, személyiségük minőségének és erkölcsi felfogásának fejlesztésében célszerű megjelölni. Reális cél lehet munkához való viszonyuk javítására a munkafeladatok fegyelmezettebb ellátása, az igényesség fokozása, a vezetőkhoz és a munkatársakhoz való viszonyuk javítása, a köznapi kultúra normáinak elfogadtatása. Emellett igényeiknek, műveltségüknek és ízlésüknek megfelelő módon és mértékben - persze nem lemondva fejlesztésükről - szükséges hozzásegíteni őket a közművelődési szolgáltatások igénybevételéhez.

Megállapítható tehát, hogy bár a közművelődésnek és a munkahelyi művelődésnek hatókörüket tekintve vannak azonos területei és érdekeltségei, de van közöttük célszerű és társadalmilag indokolt munkamegosztás. Ha a munkahelyi művelődésben továbbra is a közművelődés folyamatos követelményeit alkalmazzánk, akkor nyilvánvalóan nem lenne képes teljesíteni az objektív gazdasági helyzetből fakadó feladatokat.

A munkahelyi művelődés hatókörével kapcsolatosan csak egy rövid kitérő erejéig kell szólni egyes gazdasági egységek megszűnése, illetve átalakítása folytán fellépő munkaerőmozgásról. Az elkerülhetetlen struktúraátalakítás nyomán átmenetileg munka nélkül maradók számára a más szakmára való átképzés csupán egy megoldási lehetőség, és nem is mindenütt vezet eredményre. Az átképzési rendszer megszervezését mindenképpen kormányzati feladatnak kell tekinteni, és szükség esetén létre kell hozni az arra alkalmas intézményrendszert. A munkahelyi művelődés számára akkor kínálkozik fontos és lényeges feladat, ha a vállalatban belüli munkaerőátcsoportosítás átképzéssel megoldható. Ez viszont teljes mértékben feltárható és elvégezhető a munkahelyi művelődés korszerűsített rendszerében.

A munkahelyi művelődés anyagi feltételeiről

A munkahelyi művelődés termelési kategória, a vállalati alapfunkció eleme. Ha ez elfogadottá válik, akkor kiadásait is termelési költségként kell elszámolni, szellemi beruházásként. Csakhogy a vállalatok jelenlegi kulturális munkája semmiképpen sem tekinthető teljes egészében szellemi beruházásnak, s ezért a tevékenységek fedezetéül szolgáló ráfordításokat is ketté kell választani. Csak azokat a kiadásokat lehet termelési költségként elszámolni, amelyek valóban munkaérdekű szellemi beruházást szolgálnak. Ilyenek lehetnek általában az oktatásijellegű ráfordítások, azok tárgyi beruházásai, személyi feltételeinek megteremtése és finanszírozása. Néhány esetben vitatható lehet a ráfordítások termelési költségként való értelmezése. Más pl. a klub és a könyvtár fenntartása, ha ott a tevékenység tartalmát alárendelik a munkahelyi művelődés követelményeinek, és megint mások azok a kulturális kiadások, a szórakoztató és művészeti rendezvények, amelyeknél a közművelődési tevékenységek forrását növekvő mértékben lehetne és kellene az egyének hozzájárulásából megszervezni.

Szükséges hangsúlyozni, hogy hiba lenne merev szabályokat alkotni a változó gazdálkodási rendhez. Mindezek csak alapelvek, amiket vállalatonként, a helyi adottságoknak megfelelően célszerű értelmezni. Az azonban bizonyos, hogy amennyiben nem sikerül viszonylag rövid időn belül új művelődési-gazdálkodási rendszert kialakítani, akkor a munka és a művelődés egysége felé vezető út legérzékenyebb szakaszán marad fenn az ellentmondás, ami a további lépések megtételét is kérdésessé teszi.

A vállalati művelődési szakember feladatairól

Annakidején sokan azzal mérték a munkahelyi művelődés fejlődését, hogy hány vállalat állított munkába függetlenített népművelőt. Ugyanezek most arról panaszkodnak, hogy a státuszokat rendre megszüntetik, nincs már szükség népművelőre, azaz munkahelyi művelődésre. Pedig a helyzet változásai nem a munkahelyi művelődés iránti igények csökkenését mutatják, hanem kíméletlen realitással a közművelődés társadalmi helyzetének átalakulását, ami az 1976-ot követő felvirágzás óta egyre gyorsabban veszít korábbi társadalmi lehetőségeiből.

A téves megítélés okát abban látom, hogy a vállalati művelődési szakembertől a szakma is és a vállalati vezetők is azt a szerepet várják el, amit be kellene töltenie, ha egy művelődési otthonban vagy netán üdülőben dolgozna. Pedig a munkahely nem művelődési otthon, ott egészen másféle felkészültségre van szükség és a szerep is más, amit be kell töltenie.

A főfoglalkozású vállalati művelődési szakembernek ma az a központi feladata, hogy munkahelyén kibontakoztassa a munkahelyi művelődés rendszerét. Elemezze a vállalati sajátosságokat, és dolgozza ki az annak legjobban megfelelő eszközöket, formákat és módszereket.

Csak általánosságban lehet rámutatni, hogy ehhez mi mindenre van szükség. Ismernie kell a vállalat gazdálkodásának, tevékenységének helyzetét, a dolgozók összetételét, felkészültségét, életmódját. Tájékozottnak kell lennie munkaügyi és szociálpolitikai kérdésekben. Tanulmányozni az irányító rendszerek hatékonyságát, a társadalmi szervezetek működését. A vállalati szándék és a dolgozói szemlélet viszonyát, e viszony javításának lehetséges útjait.

A népművelő felkészültsége az alapot jelentő szakmai, művelődéspolitikai ismeretek mellett terjedjen ki a vezetélméleti, a közgazdasági, a szociológiai és pszichológiai alapokra is. Képesnek kell lennie arra, hogy beépüljön a vállalati kollektívába, hogy "belülről" keresse a fejlesztési megoldásokat. Építsen ki kollegiális kapcsolatokat a munkahely vezetőivel, keresse meg azokat a szellemi erőket, akik akarnak és tudnak is közreműködni a feladatok megoldásában.

Ha a közművelődési szakma el is fogadja ezt a felfogást, még mindig súlyos akadályt jelenthetnek a művelődésügy belső kérdéseit csak felületesen ismerő gazdasági és mozgalmi vezetők konzervatív nézetei, s valószínű ellenvéleménye. Nem is várható tőlük lelkes egyetértés addig, amíg fel nem ismerik a munkahelyi művelődés igazi funkcióját. Ezért a vállalati művelődési tevékenység funkciórendszerének megtalálása szorosan összefügg azzal, hogy a gazdasági munka irányítói képesek legyenek megtalálni a munka és a művelődés szoros egymásra épülését, illetve beilleszteni azt a gazdaság korszerűsítésének folyamatába.

A működő helyi művelődés

Nem lenne teljes a kép, ha nem szólnék végezetül arról, hogy a jelzett feltételek között miképpen alakulhat a művelődési gyakorlat az üzemekben. Nem könnyű erre vállalkozni, hiszen mint jeleztem, az új típusú munkahelyi művelődésben éppen a vállalati különbségek, az adottságokhoz való messzemenő alkalmazkodás lesz az egyik erősen domináns elem.

A munkahelyi művelődés rendszerének kialakításához, a fejlesztés első szakaszában szükség lesz a határozott és intenzív vállalati irányításra, hogy

a/ hogy a dolgozók megismerjék és elfogadják a művelődéssel kapcsolatos új felfogást és követelményeket;

b/ a vállalati irányítás megteremtse a művelődéshez szükséges feltételeket, és kialakítsa a szükséges ösztönzőket.

Ezeket az irányítási feladatokat a vállalati alapfeladat (termelés, gazdálkodás) végrehajtásáért felelős gazdasági és mozgalmi vezetőknek kell ellátniuk. Az eszközök működtetésében és a módszerek kidolgozásában segítségükre lehet a vállalati művelődési bizottság vagy más olyan, arra alkalmas összetételű szervezet, amelyik elemzésekkel képes feltárni a szellemi tartalékok mobilizálhatóságának területeit és lehetőségeit, s gyakorlatilag realizálni az elfogadott programokat.

A fejlődés későbbi szakaszában, amikor a dolgozók nagyobb része már elfogadta, és felismert érdeke alapján alkalmazza az új művelődési normákat, fokozatosan csökkenhet az irányítói beavatkozás. Az érdekérvényesítés természeténél fogva nem tűri a kényszert, s így az kell, hogy a művelődési gyakorlat mindinkább valós érdekeltségekre épülő szervezett és önképzési, önművelési formákat is öltson.

Nem szabad szem elől téveszteni azt a célkitűzést, hogy a dolgozók felismerjék: érdemes több tudást szerezni és hasznosítani a munkában, mert a közvetlenül is anyagi, erkölcsi elismeréssel jár.

A vállalatok foglalkoztatási csoportjainál ez a cél nem egyformán érvényesíthető, ezért az új ösztönzési rendszert először ott célszerű kipróbálni, ahol a legnagyobb szellemi erőtartalékok található, és ott, ahol a vállalati eredményesség szempontjából a legfontosabb munkafolyamatokat végzik. Javasolható, hogy kezdetben csak egy kiválasztott

kis csoport vegyen részt ebben a kísérletben, ahol kipróbáljuk: a vállalati ösztönzők célirányos alkalmazásával felismerik-e a dolgozók, hogy érdekük a művelődés, valamint az, hogy a munkába befektetett többlettudás milyen arányban realizálódik a megtermelt többletértékben.

Végeredményként csak a valóságos tudástöbbletet lehet elismerni, így arra ösztönözve a dolgozót, hogy művelődése folyamatossá váljon. Minden érdemleges újítás, új eljárás, értéknövelő megoldás hasznából részesüljön a dolgozó. Szűnjön meg minden egyenlősdí, s csak a valóságosan együttdolgozó csoportok és az érdemes egyének kapjanak elismerést. Ezzel elérhető, hogy a tudás és a műveltség viszonylag rövid idő alatt felértékelődik a dolgozók körében, és további munkacsoportok és részlegek kívánnak majd élni a munkahelyi művelődés adta lehetőségekkel.

Jól tudjuk, hogy a munkahelyi művelődés vagy bármilyen, a munkahelyen szervezett művelődési folyamat, nem olyan csodaszer, amely megoldja gazdasági életünk minden gondját, de még azt sem várhatjuk tőle, hogy egycsapásra átalakítsa a vállalatoknál dolgozók innovációs felfogását. Az viszont biztos, hogy a szellemi erőtartalékok ma még jelentős mértékben kihasználatlanok, és a jelenlegi vállalati kulturális tevékenység nem is alkalmas arra, hogy a tudományos-technikai haladás eredményeinek befogadására és továbbfejlesztésére felkészítse a társadalom tagjait. Az elmondottakkal nemcsak ennek felismerését kívántam erősíteni, hanem egy olyan modellt is körvonalazni, amelynek megvalósításával jó esélyünk lehet az emberi tudás és műveltség anyagi értékévé változtatására.

INNOVÁCIÓS TÖREKVÉSEK A DÉL-ALFÖLDI RÉGIÓBAN
(1984-1987)

Ember vigyázz, figyeld meg jól világot:
Ez volt a múlt, emez a vad jelen, -
Hordozd szivedben. Éld e rossz világot
És mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
Hogy más legyen.

Radnóti Miklós (1944)

A hetvenes-nyolcvanas évek történelmi jelentőségű átalakulásai (az öt milliárdra növekedett emberiség, az információrobbanás, a fogyasztói társadalmak "varázsa", a fejlődő és a közepesen fejlett országok súlyosbodó technikai lemaradása stb.) többek között azt is nyilvánvalóvá tették, hogy a tudománynak döntő gazdaságformáló szerepe lehet, s hogy a tudomány és a termelés között - a véletlenszerű kapcsolatok helyett - új típusú együttműködési rendszert kell teremteni. A mi társadalmi viszonyaink között is!

1984 tavaszán dél-alföldi perspektívából ítélve úgy tűnt, hogy ezt a célt összehangolt tudomány- és gazdaságpolitikai tevékenységgel lehet elérni. Rövid baráti meditáció, diskurzus és mozgolódás után az MTA Szegedi Bizottsága és az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága bátorításával lelkes, politikailag és szakmailag felkészült csoport "verbuválódott", egyrészt: a régió európai szinten is kiemelkedő biológiai-orvosi kultúrával rendelkező kutatási

eredményeinek, módszereinek, ajánlatainak, ötleteinek a feltérképezésére, másrészt: a régió mezőgazdasága és ipara feszítő gondjainak, szükségleteinek, rendelkezéseinek összegyűjtésére.

A gyakorlati kereslet és tudományos kínálat tematikai és távlati csoportosítása után megrostáltuk az összegyűjtött eredményeket és problémákat a régió elismert, elméleti és gyakorlati szakembereinek különböző fórumán. Végül a javaslatköteget újrendeztük és súlypontosztuk biotechnológiai szempontok alapján. Majd előterjesztettük azokon a fórumokon (OMFB, MTA, MÉM, Ipari Minisztérium stb.), ahol meghallgattatást reméltünk. Az eredmény: a biotechnológia újszerűen hangzott. Senki sem tudta hova tenni. Szokatlan volt a központi "hivatalos" közvetítés nélküli akció terve is, azaz, a kutatócsoportok és a termelési kollektívák közötti közvetlen kapcsolatteremtés. Akadt igen magas állású "illetékes", aki tevékenységünket "partizán akciónak" nevezte.

A történelmi hűséghez tartozik, hogy a megye párt- és tanácsai vezérkara 1984 júliusában vezetői értekezleten megtárgyalta kezdeményezéseinket és tevékenységünket. "Javaslatok a biológiai kutatások és a termelés kapcsolatteremtéséhez" címen összeállított előterjesztésünket elfogadták, és állást foglaltak a Biológiai Termelést és Kutatást Koordináló Bizottság (BITEKOB) létrehozása mellett. Az MTA Szegedi Bizottsága, a Csongrád Megyei TESZÖV és a MTESZ Csongrád Megyei Szervezete segítségével néhány héten belül meg is alakult a koordináló bizottság, s azóta az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága mellett tanácsadói funkciót lát el.

Ezzel megkezdődött régióinkban a II. innovációs szakasz. A BITEKOB szervezte az öntevékeny értelmiségi kezdeményezéseket, a korábban kidolgozott javaslatok diplomáciai és operatív újratárgyalásait, immár hivatalos, közvetítő-menedzselő szervezetként.

A BITEKOB gondolatát "széthintettük" a környező megyékben is.

Pozitívan reagáltak, és szomszéd megyéinkben is hasonló koordináló bizottságok alakultak.

Rövid időn belül az is nyilvánvalóvá vált, hogy különféle helyi érdekek igen erősen katalizálhatják, de le is lassíthatják a tudománypolitikai és gazdaságpolitikai kezdeményezéseket, s ezért nem lehet átütő ereje a "csak" regionális kezdeményezéseknek.

Időközben az ország gazdasági helyzete - az ismert módon és mértékben - megváltozott. Egyre nyilvánvalóbbá vált, az eddigi költségvetési szemléletű (központi újraelosztási mechanizmusú) tudomány- és gazdaságpolitikát - anyagi feltételek hiányában - nem lehet folytatni.

Újszerű, marketing szemléletű tudomány- és gazdaságpolitikai program kialakítása vált szükségessé. Régióink BITEKOB tevékenysége ekkor esett egybe az Ipari Minisztérium innovációs parkokat létesítő koncepciójával. S ekkor (1985-ben) a KGST komplex együttműködési programjában vált nemzetközileg kiemelt kutatási programmá (többek között a mikroelektronika mellett) a biotechnológia. Így esett, hogy régióink biotechnológiai (biotechnikai) orientáltságú gazdaságfejlesztési koncepciója "elébe ment az időnek".

Aztán már felgyorsultak az események. Nevezzük ezt a régió innovatív tevékenysége III. szakaszának. A kormány biotechnológiai elképzeléseit Gödöllőre és mindinkább Szegedre (Biotechnikai RT.) súlypontosította. Az Ipari Minisztérium - a bioipar megvalósítása érdekében - régiókban szervezte meg a JATE gesztorságával a biotechnológiai (biotechnikai) profilú Szegedi-Délalföldi Innovációs Parkot.

Érdekközösségbe tömöríti a kockázati tőkét biztosító pénzügyintézmény(ek)e)t, a régió kutatóhelyeit, felsőoktatási intézményeit a Szegedi Biológiai Központ mellett létesült Biotechnikai Részvénytársaságot, a Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetemet, a József Attila Tudományegyetemet, a Szegedi Élelmiszeripari Főiskolát, valamint jól prosperáló és innovatív mezőgazdasági üzemeket (Csongrádi ÁG, Pankotai ÁG) és ipari vállalatokat (Szegedi Konzervgyár, Kiskunfélegyházi Április 4. Gépipari Művek, a szolnoki Tiszamenti Vegyiművek stb.). Az Innovációs Park feladata a régió magas szintű biológiai-orvosi kutatási eredményeit és oktatási tevékenységét összehangolni élelmiszertechnológiai és őrási mezőgazdasági termelési kapacitásával, s ebből jól exportálható, új biológiai stb. termékeket "elővarázsolni." Bankár partnereinkre hárul a termékszerkezet és termelői struktúra átalakításához szükséges kritikus tömegű kockázati tőke biztosítása. Mert e nélkül hiába minden szándék, és csodák - sajnos - a Dél-Alföldön nincsenek.

S hogy szó essék a program igazi várományosairól, leendő fiatal szellemi és gazdasági vezetőinkről is, megemlítem még, hogy a KISZ Szeged városi Bizottsága, a JATE és SZOTE fiatal oktatói, valamint a régió agrárértelmissége segítségével 1987 májusában tudományos kör alakult dip-

lomásaink részére, akik biotechnológiai-biotechnikai orientáltságúak. A kör Nobel-díjas tudósunk, Szent-Györgyi Albert nevét vette fel. Méltók leszünk-e, méltók lehetünk-e vajon az új feltárásában fáradhatatlan, s az alkotásra mindig kész, a nehézségekben meg nem alkuvó, a zürzavarban is a jövőben bízó, a hazáját féltő és az emberiség javáért küzdő-töprengő-alkotó tudós emlékéhez? Azon leszünk.

Három év alatt tehát baráti értelmiségi kezdeményezésből és öntevékenységből megyei és regionális szintű tudománypolitikai és gazdaságpolitikai program körvonalazódott. Rátermett politikai bábáskodással intézményesült és napjainkra innovatív, kezdeményező-vállalkozó, gyakorlati kutatási, termelési és gazdálkodási tevékenységrendszerre szerveződött. Mindennapi megvalósulásához pedig a fiatal értelmiségi nemzedéktől várunk nagyobb és újabb impulzusokat.

TARTALOMJEGYZÉK

Szabó G. László: Megnyitó.....	3
Agh Attila: Közművelődés és jövőkép	7
Kozma Ferenc: Az innováció és az emberi tényező.....	17
Bihari Mihály: Politikai rendszer és innováció.	29
Besenyi Sándor: Technicizáció és a humánnum.....	47
Lázár György: Munkaerőstruktúra és a műszaki fejlődés.....	65
Kozma Tamás: Innováció és képzés.....	81
Koncz János: Innováció az osztrák művelődésben.	101
Páris György: Számítástechnika és informatika a képzésben.....	121
Koncz Gábor: Innováció és gazdálkodás a közművelődésben.....	141
Pusztai Ferenc: A művelődési házakban folyó tevékenység korszerűsítésének lehetőségei.....	157
Kormos Sándor: Művelődési egyesületek és az innováció.....	169

Rottler Ferenc: Megújuló ismeretterjesztés....	183
Maróti László: Munkahelyi művelődés és az innováció.....	193
Mécs Imre: Innovációs törekvések a dél-alföldi RÉGIÓBAN (1984-1987).....	211

A120524

